

STUDIA IGNAȚIANA III.

SZEMKÖZT
A TÖRTÉNELEMMEL

SZADVEG
SZENT IGNÁC
SZAKKOLLEGIUM

**SZEMKÖZT
A TÖRTÉNELEMMEL**

A Szent Ignác Szakkollegium
diákjainak tanulmányai

*Ktss Ulrich S.J.
ajándéka*

SZEMKÖZT A TÖRTÉNELEMMEL

A Szent Ignác Szakkolégium
diákjainak tanulmányai

*Szerkesztette:
Keller Márkus*

Székesfehérvár – Szent Ignác Szakkolégium
Budapest, 2003

© Századvég Kiadó
© Ambrus Gábor, Baráth Katalin,
Csanádi Szilvia, Terdik Szilveszter,
Skulléty Viktor, Varga Péter A.

A kötet megjelentését a Faludi Ferenc Akadémia
és az Országos Takarékpénztár
és Kereskedelmi Bank RIL támogatja.

Tartalom

Gyáni Gábor
ELŐSZÓ – 7

Varga Péter A.
HIRES FILOZOFUSOK EMLÉKEZETE – 13
(Konstrukció és emlékezés a Dogenész Laertiosz-i Platon-purtrébau)

Terdik Szilveszter
A KULTÚRA, A VALLÁS ÉS A NEMZET EMLÉKMŰVE – 49
A nagysebességű román ortodox katedrálisról,
különös tekintettel Savigești Oláh munkásságára.

Ambrus Gábor
EGY LÁGER KÖRVONALAI – 107
Piliszkó hadotkazestképeiről és annak technológiai vonatkozásairól

Skulléty Viktor
A SZERV ÉS A SZUBJEKTUM – 127
A jezsuita illegális Magyarországon 1901–1904 között

Csanádi Szilvia
REKONSTRUKCIÓ, FIKCIÓ, TRODALOM – 165
A művészettörténet és az irodalmi rekonstrukció jellegzetességeiről
a budai vár nélküly kétrészletjein

Baráth Katalin
MAGYARORSZÁGOK SZÁZADFORDULÓI – 197
Megjegyzések a történetírás narratív természetéről

ELŐSZÓ

Minden bizonnyal nem mondok vele sok újat, minden kijelentem, hogy a múlt megismerésének manapság talán az a leggyümölcsözőbb módja, ha igyekszünk megtudni: miként alkotjuk meg nap mint nap a múlt mint történelem fogalmát és mi vele a célunk. Emlékezet (emlékezés) és elbeszélés – ez az a két kulcszó, ami a jelzett történelemkutatás érdeklődésének homlokterében áll, és egyúttal róluk, pontosabban a belőlük képzett fogalmak segítségével beszél a múltról jelen tanulmánygyűjtemény minden egyes írása is. A diszciplináris keretek mondhatni, igen tágasak, hiszen a szorosabban vett történetírás mellett úgyszólván minden történeti jellegű szaktudomány (művészet-történet, irodalomtörténet, filozófiatörténet), sőt, a keményebb társadalomtudományok közül is számos (pszichológia) vallja ma már (vagy vallják mind többen e tudományok művelői közül), hogy tény és fikció vagy igazság és meggyőző erő tekintetében nem húzható éles határ művészet és tudomány közé. Egész pontosan mivel e tudományok megismerési forrása (a kútfő, amiből meríteni szoktak) és a megismerés pusztá végeredménye (úgyszólván „csak” szöveg, a „szövegtudomány” (szilisztika, retorika, esztétika, irodalomelmélet) felismerései, s olykor akár az antikvitásig is visszanyúló tudáskészlete felbecsülhetetlenül nagy hasznunkra lehet a megismerő gyakorlat reflexiója során. S ugyanakkor az (egyéni) emlékezés, valamint a kollektív emlékezet univerzális érvényű szerepének egyre erőteljesebb tudatosítása sem járul már hozzá a tudományos megismerés hagyományos (pozitivistá) fogalmába vetett hit további táplálásához. Az emlékezéspszichológia Bartlettől Gergenig, Brunerig vagy Schacterig ívelő fejlődése végképp eloszlatta azt a régi meggyőződést, miszerint az egyéni tapasztalás és annak utólagos felidézése a

valóság tényszerűen „hibeles”, lenyomatyszerű reprodukciójával szolgál. De a mnemotecnika tudományának Hallwachetől Assmannig tartó bámulatatos előrehaladása is meg kellett, hogy ingassa azt a fellelést, miszerint a kollektív emlékezet a (hajdani) valóság tárgyszerű tudati reprezentációja.

Az emlékezet és a verbális megazórlás (elbeszélés, narráció) egy ponton ráadásul szorosan össze is kapcsolódik egymással, tekintve, hogy már személyes emlékeinket is narratív módon, vagyis az emlékek elbeszélésével ragadjuk meg (őriztük meg) és adjuk tovább másoknak. Valamit elbeszélni ugyanakkor éppen annyi, mint felépíteni egy összefüggő és logikus, tehát meggyőző és követhető történetet, amely éppúgy szólhat a kitalált (és létszólegesen a múltba vagy a jelenbe, esetleg épp a jövőbe helyezett) „valóságról”, mint a múlt és a jelen dokumentáltan „igaz” ténybeli valóságáról. Éppúgy szólhat tehát erről is, meg arról is, de a beszámoló minden esetben elbeszélés formáját öli, olyan szövegkonstrukció tehát, melynek a szövegen túli, a szövegen kívüli világhoz fűződő (referenciális) kapcsolata kizárólag csak a szöveg (a nyelv) közvetítésével jöhet létre. Önmagában is fontos tudományos probléma tehát, hogy mi vezet el ahhoz, s mi az, ami megakadályoz bennünket abban, hogy rátaláljunk szövegeink mögöttésére, a referenciális valóságra. S mindez végül azt a kínzó kérdést veti fel, hogy van-e egyáltalán a szöveg mögött bármi, ami tőle függetlenül létező lenne, vagy ahogy még nemrég is mondták létezik-e az „objektív valóság”?

Ezek a dilemmák szolgáltatják az itt és most közreadott tanulmányok gondolati alapját. Skultéty Viktornak a rejtőzködő jezsuitákról szóló beszámolója két lehetséges nézőpontból, a jezsuitákkal szemben ellenséges, a jezsuita rendet keményen üldöző szervezet, az ÁVH információs rendszere, valamint az üldözöttest közvetlenül és „aktívan” elszenvedő (s a jezsuita életformát eközben sem feladó) utólagos emlékező perspektívájából közelíti meg az ötvenes évek ezen illegitím jelenségét. Ezeknek az egymástól gyökeresen eltérő nézőpontoknak a történelmi igazsághoz

(a teljes valósághoz) való relatív hozzáférhetősége előre kizárja azt a lehetőséget, hogy önmagában akármelyikük alapján elmondható lenne a teljes és feltétlenül érvényes történet az üldözött jezsuitákról. De – és ez talán a még nagyobb gondok forrása – a kettő együtt sem visz lényegesen közelebb „a valóság” megismeréséhez. Például már azért sem, mert amiről az egyik éppen beszél, arról a másik mélyen hallgat, ilyenformán pedig lehetetlen a két „beszámoló” kölcsönös kontrollja. S persze azért sem, mert ez a két látószög olyan távol esik egymástól, hogy közös nevező híján a rájuk építeni kívánt koherens történet elbeszélhetetlen.

A kollektív emlékezet „emlékművei” képezik a további tanulmányok tárgyát. Ezek sorában külön hely illik meg a kreatív művészet mnemotecnikai felhasználását, ahogy az a bizánci architektúráls és képi ornamentika felélesztésével (vagy inkább újonnan való feltalálásával) a XX. század eleji Erdélyben végbement, vagy ahogy Pilinszky holokauszt témájú lírájában az Isten katiósa, gólgotai és nietschei halálának a metaforikus újrahonosításával megvalósulni látszik. A nagyszombati keleti ortodox román bazilika kifestésével megbízott Smigelschi Ökésv piktorja volt (vagy lett volna) hivatva a román nemzeti identitást kifejező képes keleti keresztény kulturális kötődés manifestálására, ahogy Terdik Szilveszter felettébb gazdagon dokumentált művészettörténelmi dolgozata bizonyítja. Ambrus Gábor teológiai és esztétikai elemzést kombináló írása pedig azt a Pilinszky líráját mélyen átható jelképrendszert bogyogolja, amely úgy kölcsönöz a személyes (légerbelli) emlékeknek kozmikus jelentőséget, hogy egyszerre „idézi meg” az Isten (a valóságban Isten fia Jézus) teológiailag „megtapasztalt” halálát (a Golgotán), valamint a jól ismert nietschei próféciát, nevezetesen, hogy „Isten meghalt!”.

A mnemotecnika diszkurzív „emlékművei” sorában a szakszerű történelmiírás mindmáig talán a legfontosabb. Baráth Katalin a magyar nemzeti történelmi meslenarratívák, nevezetesen az

újabb keletű összefoglaló országtörténetek századfordulóséjét (a XIX–XX század fordulóját illető koncepcióját) elemzi nagy erudícióval a szövegekben alkalmazott retorikai és elbeszélő alakzatok azonosítása és értelmezése révén. Irása inkább esettanulmány, mivel a szerző azt az általánosabb érvényű tézist igyekszik (egyelésként sikerrel) bebizonyítani, hogy a történész mindig történeteket, ráadásul jól megkomponált történeteket ad elő a múltról szólva. Történetmondóként pedig elbeszélést szerkeszt, s ennek során arra hagyatkozik, ami a múlt emlékeiből egyáltalán fennmaradt és ami abból a kezébe került (amit tehát gondosan összegyűjtött, majd megrostált); éppen ez utóbbi támaszha alá a történet tudományosan igaz voltát. Mégis: a mese és a valóság közt folytonos vetékedés elkerülhetetlen velejárója a történeti munkának, amely éppen ezért semmiképp sem valamilyen kiküszöbölendő és egyszer talán ki is küszöbölhető fogylatosság csupán.

Hasonló kíváncsiság munkál Csanádi Szilviában is, midőn a művészettörténeti és az irodalmi rekonstrukció egymáshoz való viszonyát firtatja. Balog Jolán 1950-es évek eleji tudományos opusát Eötvös József klasszikus irodalmi remekével (*Magyarország 1514-ben*) veti egybe, majd mintegy kiegészítésképpen egy másodvonalbeli író és tudós (Divald Kornél) munkáját veszi szemügyre a Mátyás király budai várát „rekonstruáló” tudósi és irodalmias (fikcionalizáló) megjelenítési módok hasonlóságait és különbségeit kutarva. Miközben retorikai alakzatokat azonosít a tudós rekonstrukciókban, ugyanakkor ténybeli igazolási törekvéseket mutat ki a fikció szövegvilágán belül. A szerzőket mind a két esetben közös szándék vezeti: úgy rekonstruálni a tapasztalat számára immár elérhetetlen múltat, hogy az olvasó végül hiteles tapasztalati élmény formájában legyen szert a múlt ismeretére. Mivel azonban a kérdéses múltról többnyire csak különféle részpontokat dokumentáló információrészletek tudósítanak, a belőlük kiinduló tudományos rekonstrukciók egyike sem fogadható el egyedül hitelesnek.

A konstruálás és az emlékezés szoros összetartozására kerül fény Diogenész Laertiosz Platon-portréjának az elemzése során is. Varga Péter A. kimondatlanul is a hermeneutika gadaméri hatástörténetének a kontextusába helyezi a mondott filozófiatörténet azuktort azért, hogy megfelelő jelentőséget tulajdoníthasson munkájának. Azért kell nagy gondot figyelniük rá, vallja, mert korábban már mások is felfigyeltek rá, és (gy rajtuk keresztül hatást gyakorolt (ránk is). Varga nem kéri tehát számon Diogenészen a történeti hitelességet, mint tenné bármelyik, Rankeri emlékün nevelkedett (filozófia)történész, hanem Jan Assmann kulturálisemlékezet-fogalmának a segítségével amellett érvel, hogy a szóban forgó filozófiatörténeti munka egy olyan emlékezet-pregnáns megnyilvánulása, amely a valamikor (az ókorban) érvényben volt identitás létrehozására, a kollektív filozófus-identitás megkonstruálására irányult.

Remélhetőleg ebből a rövid panorámából is kitűnt, hogy a tanulmánykötet fiatal, pályakezdő tudós szerzői a történelemtől gondolkodva határozottan szakítanak a régi vágású, a tudomány XIX. századi eszméjében (és eszményében) fogant szemléletmóddal. Útkeresésüknek a legnagyobb értéke éppen az, hogy nem a jól-russzuli elsajátított új, állítólag posztmoderna lehetősé, tudományos paradigma poszta deklarálására, hanem sokkal inkább arra törekednek, hogy konkrét témákat elemezve bizonyítsák az újmódi intellektuális érzékenység (és műveltség!) feltételezhető (és általuk be is bizonyított) tudományos hasznát. Éppen ez teszi különösen érdekessé és megnyerővé a Szent Ignác Szakkollégium diákjai által alkotott tudományos műhely újabb jelentkezését, akiknek 2001-ben jelent már meg közös kötetük (*Egyházak, korok, pályaképek*). Ennek szerzői közül ketten is (Baráth Katalin, Terdik Szilveszter) hozzájárultak munkájukkal a mostani tanulmánygyűjteményhez, Keller Márkus pedig a korábbi és a mostani kötet is szerkesztette. Teljes szívemből kívánok nekik sok sikert eljövendő pályájukon.

Györfi Gábor

Varga Péter A.

HÍRES FILOZÓFUSOK EMLÉKEZETE

(Konstrukció és emlékezés
a Diogenész Laertiosz-i Platón-portréban)*

*„In non Phœbeus (Apollón) genuit Hellasum Pla-
tónem, cuius curam deditur voluit nec beuiculis az anbe-
re ielkai?”*

Diogenész Laertiosz epigrammája Platónról
(DL. II/45.)

A világtörténelem kevésbé ismert, ámde mégis nagy fontos-
sági eseményei közé tartozik, hogy a híres filozófust, Platón-
t Apollón isten nemzette és szűzen szülte anyja. Erről és még sok
másról az ókori (római), Diogenész Laertiosztól értesülhettünk, aki
a híres filozófusok életéről szóló munkájának harmadik könyvé-
ben megbízható forrásokra hivatkozva így tudósít beruürikel:
„Arisztón [Platón apja] erőszakoskodott az eladósorban lévő
Periktionével [Platón anyjával], ámde nem ért célba; amikor pedig
az erőszakoskodással felhagyott, Apollón arcát látta; amiért is a
házasság tisztaságát egészen a születésig megörizte.” (DL III/2.)¹

* A dolgozat szerzője szeretné kifejezni köszönetét Steiger Kornélnak
(természetesen az esetleges hibákért továbbra is csak a szerzőt terheli
felelősség).

¹ Diogenész Laertiosz teljes műve olvasható a Loeb Classical Library
sorozatában kétnyelvű angol fordításban (a továbbiakban LCL). A szak-
irodalom a megbízható fordítások sorában nyilvántart még német, olasz

Ezek után már valószínűleg csöppet sem lepődünk meg azon a másik kevéssé ismert, ámde rendkívül profán tényen, hogy mestere, Szókratész látomással értesült álmában arról, hogy másnap fel fogja keresni az ifjú Platón, hogy tanítványául szegődhessen.¹ Az azonban már tényleg meglepő, hogy abban a négy rövid bekezdésben, ahol ezeket az alapvető, ám a világtörténelem krónikáiból sajnálatos módon kimaradt tényeket találhatjuk, Diogenész Hzenkét szerzőt csiál, akik között egyaránt megtalálhatjuk Platón unokaöccsét² és a pergamoni könyvtár vezetőjét. Az idézett szerzők többsége rétor vagy grammatikus, listájuk pedig hat évszázadot ölel fel. Mielőtt azonban eme tények hallatán hozzáfognánk a történelemlények újírásához, érdemes néhány dolgon elgondolkodni. Noha Diogenész idézetanyagát bizonyára bármelyik mai filozófiatörténész kollegája megirigyelhetné, mégis, mintha nem lenne minden teljesen rendben körülötte.

Elegendő csupán a forráskritikára vagy bármi más hasonló, mai tudományos eszményre gondolni, s azonnal szerencsülük

és román (lásd később) kiadásokat is; magyarul azonban sem a teljes mű, sem a harmadik könyv még nem jelent meg. A teljes mű egyes részeit (főként a preszókraták) Stejger Kornél fordításában jelentek meg (Stejger 1994–1996). Ugyancsak Stejger Kornél a szerzője a Szókratész elítéléséről című kötetnek (1983). Ebben részleteket találunk a sztoikusokról.

E dolgozat szerzőjének értesülése van egy kéziratos Diogenész-fordítás létezéséről, de nem volt alkalom megtekinteni, és nem tud esélyes megjelenéséről. A dolgozat mellékleteként viszont megtalálható a Platón-könyv bevezető biográfiai részének, az első nyolc fejeletnek a fordítása.

² Diogenes Laertius III. 5. (Ha külön nem jelzem, a részletet saját fordításban közlöm. Jelen idézet megtalálható a dolgozathoz csatolt fordításrészletben.)

³ Szpeuszipposz (Kr. e. 344). Platón unokaöccse, éppenséggel maga is egyike azoknak, akik az utókorra hagyták eme világtörténelmi eszményt.

az írniával álcázott különlegesség hája. Az obskúrus iránti szeretet minden retorikai köntöse ellenére valójában miért is érdemes ezzel a szerzővel, ezekkel a szövegekkel foglalkozni, amikor nyilvánvalóan valótlan állítanak, és rendkívül távol esnek a filozófiatörténet (és egyáltalán a történelem) bármilyen ma használatos fogalmától? A józan mérlegelés szerint Diogenész nem érdemelheti meg a figyelmünket.

Diogenész Laertioszt mégis sokan méltatták figyelmükre. Művét minden valószínűség szerint a Kr. u. III. században írta.⁴ Az ókorban kevéssé ismerték, de már a XIII. században (kivonatol) latin fordítást készítettek,⁵ és ettől kezdve egyfajta kézikönyvként használják a filozófiatörténeti stúdiumokhoz. Hatását mutatja, hogy amikor Pierre Gassendi a XVII. században hozzálát egy mechanisztikus filozófiai világlép kidolgozásához, Diogenész Laertioszon keresztül olvassa Epikurost.⁶ Akár még egy méltékadó XX. századi antik filozófiai kézikönyv szerzője, Guthrie is szükségesnek látja, hogy művének gondolatmenetét sűrű Diogenész-idézetekkel lámassza alá.⁷

Diogenész tehát olvasták, ezért nekünk sem lehet ilyen egyszerűen föltrevenni. Egy erősebb érvel is megfogalmazhatunk még ha saját érdeméből nem is lenne fontos Diogenész Laertiosz, azért, hogy valamilyen mások annak tekintették, rajtuk keresztül mégis hatást gyakorolt, így pedig nem tekinthető irrelevánsnak.

⁴ Életrajzi adatai bizonytalanok, mivel az antik források nagyon keveset említenek. Egy mérvado becslés (A. Delatte) 225–250-ra datálja (Long 1972). Ezek a számítások közvetett bizonyítékon alapulnak: korszakolása például úgy lehetséges, hogy az általunk is elemzett Platón-könyv még nem mutat neoplatonista hatásokat.

⁵ Dudley, W. (1275–1342?)

⁶ Gassendi, P.: *Antiquité de la philosophie en grecque et en latin*. Leiden, 1649.

⁷ Guthrie 1962–1981.

Diogenész azonban nem csupán abban különbözik a farsz-magórák szerzőitől, hogy belesodródott a filozófiatörténet fő-áramába, mint ahogy nem is az a legfőbb vád ellene, hogy legendászerű elemeket csapászt a filozófiatörténetbe. A probléma komolyabb, ugyanakkor kevésbé látványosan demonstrálható: Diogenész, akinek olyan források álltak rendelkezésére, amely-ről mi még ábradni sem merünk, pikáns, ámde jelentéktelen életrajzi adatokat, véletlenszerűen kiválasztott és megbízhatatlan adatokat, valamint minden szervezettséget nélkülöző dok-trinális beszámolókat kötött egy csokorba. Sem precíz doxográfiát, sem akkurátus biográfiát nem találunk nála, pedig hivalkodóan sokszor használ forrásokat; láthatóan valamiféle tudományos igényességet követ.

Miután lecsillapodott az áthagyományozódás könyörtelen véletlenszerűsége fölött érzett dühünk, egyaránt félreértünk Diogenészt, ha komolytalan féroművek elhanyagolható szerzőjé-nek tekintenénk, és akkor is félreértünk, ha addig magyaráz-gatnánk, amíg bele nem sűrül a mai filozófiatörténet szerzők sorába.

Diogenész Laertiosz művét tehát sajátosságával együtt kell tekintetünk, és jelen dolgozat éppen arra tesz kísérletet, hogy ezekre a sajátosságokra adjon egy értelmezést (az egész művet a Platónról szóló könyvre szűkítve).

Műndjárt az elején azonban két lehetséges félreértést kell tisztáznunk: A dolgozat szerzője nem törekszik arra, hogy egy - szil-gotú értelemben vett - filológiailag új művet nyújtson, sokkal inkább értelmezést kíván proponálni a mű sajátosságaira. Teszi ezt a komplex filológiai probléma iránti alázatból és a Dioge-nésztől foglalkozó filológusok iránti tiszteletből.⁶

⁶ Diogenész körüli jelentős filológiai eredmények kristályosodtak ki, például a Teubner-sorozatban legutóbb megjelent szövegkiadás. Ezek az eredmények ugyanakkor a tragikumtól sem mentesek: a Loeb Clas-

A másik lehetséges félreértés tisztázása egy, az értelmezés természetével kapcsolatos megjegyzéshez vezet. Az elővezetendő állítás inkább a szöveg hatásmechanizmusáról szól majd, és nem állítjuk, hogy szándékosan került volna a szövegbe. Mint minden értelmezés, ez is inkább a tényleges, és nem a nehezen feltárható intencionális jelentést veszi célba.

Diogenész értelmezésének van azonban néhány olyan aspektusa, amelyet még azelőtt tisztázni kell, hogy rátérhetnénk lényegi mondanivalóinkra. Ezek egy olyan problémahalmazt alkotnak, amelyet feltétlenül fel kell fejtenünk, mert nélkülül Diogenész tárgyalása valamennyire inakékvái lesz, amely eshe-tőséget talán fenti bevezetőben is éreztettem.

Először is nyilvánvalóan felveti a szöveg a történelemtől való beszéd általános filozófiai problémáit. Felelősségre vonva Dio-genész Laertioszt az egyetlen autentikus történelmi interpretáció hiányáért, és számon kérni rajta az egzaktitás elhagyását, némiképpen naív vállalkozás. Tudományfilozófiai elemekből össze lehetne rakni egy érvel Diogenész védelmére, ugyanis a történész döntésén múlik, hogy a rendelkezésére álló, fizikailag egyenrangú adatok tengeréből melyeket tekinti történelmi je-lentőségűnek, és melyeket rekeszti ki művéből. Ez a döntés a történelem egy szubsztantív felfogását előfeltételezi, azaz a sze-lekciót végső soron egy, a történelem céljáról vallott elképzelés regulálja, ami nyilvánvalóan a *posteriori*, és semmiképpen sem a történelemben, hanem legfeljebb a történész fejében található. Ha ezt a felismerést a paradigmák (esetünkben a történelemtképek)

sical Libraryben megjelent 1925-ös fordítását B. D. Hicks már velon ké-szítette. Diogenész Laertiosz (különösen a középkori recepciója) törté-nevének egyik legkiválóbb ismerője, Artur Biedl tragikus hirtelenséggel hunyt el 46 éves korában, bűnös művét pedig posztumusz jelentet-te meg a Vatikáni Levéltár (Biedl 1955).

összemérhetetlenségének tudományfilozófiai gondolatával kombináljuk, akkor egy erős érvelést kaphatunk arra vonatkozóan, hogy Diogenész Laertiosz írása ugyanolyan mértékben nevezhető igazt, tudományos teljesítménynek, amilyen mértékben bármi, amihez a diogenészi írást hasonlítani akarjuk.

És az érv fokozható egészen egy feyerabendí anarchista tudományelméleti pozícióig, persze így előadva eléggé felszűrés és vulgáris. Arra azonban jogosan figyelmeztet, hogy óvatosabban kell eljárni, amikor a tudományosságot akarjuk számonkérni szerzőnkön, és nyitottabbnak kell lenni Diogenész irodalmi műfajával szemben.

Diogenész megközelítéséhez tehát egy problémahalmazt kell felfejtenünk, és az egyik szál a történelemről való beszéd általános filozófia: problémája. Milyen szál található még ebben a halmazban? Diogenész utótörténete, valamint a Platón-recepció sajátosságai.

Már az előző részben szó esett az antik szerzők hallgatásáról és azokról a lényes napokról, melyek a XIII. századi újrafelfedezést követték. Dicsősége emiatt Diogenész Laertiosz tekintélye oly nagy volt, hogy a VI/63. részben idézett hexametert több újkori kiadó beillesztette az *Illász*ba, noha ez minden *Illász*-kéziratból hiányzik, és a szkhollonok szerzői sem tudnak róla. A dicsőséges napoknak a forráskritika fellépésével jött el a vége. A XIX. század végétől kezdődően több elméletben igyekeztek Diogenész lehetséges forrásait feltárni, de a legsúlyosabb csapat azok az elképzelések mérték a szerző népszerűségére, amelyek lényegében egy forrásra akarták redukálni a művet.⁹ Az is hoz-

⁹ Az első fontosabb elképzelést Diogenész forrásairól, egyben az első egyforrás-elméletet olyan valaki képviselte, aki később dilettánsnak minősítették és kiszorították a klasszika-filológiából, mégis számon tartják a filozófiatörténet (Friedrich Nietzsche: *Laertius est Diogenis epitome*, 1869, *Rheinische Museum*, 201.) Idézi Mejer 1978, 8. 17. l). Cáfolni sem kisebb nagyság sietett, mint Helmann Diels *Doxographi Graeci* cí-

zárult Diogenész Laertiosz háttérbe szorulásához, hogy erre a korszakra esik a klasszika-filológia legszebb periódusa, amely más szerzők (például Aetiosz) feltedezésével megtörte Diogenész egyeduralmát. Ekkor kezdődtek Diogenész Laertiosz hányattalásai. Ez legjobban a szövegkiadásra figyelhető meg (ami egyben minden Diogenész-kutatásnak *conditio sine qua non*ja is): az első modern szövegkiadás, amely kéziratok módszeres felkutatásán alapult, C. G. Cobet 1850-ben megjelent munkája volt.¹⁰ Ennek azonban nem volt *appetitus criticus*a, ami indokolhatta volna jelentős szövegváltoztatásait. Az első igazi kritikai kiadás csak 1964-ben jelent meg.¹¹ Talán nem kell hangsúlyozni, hogy amennyire fontos a kritikai kiadás megléte, annyira késő is ez az évszám. A nagy világnyelveken is csak az 1920-as években jelentek meg elfogadható fordítások.¹² Ám ebben a periódusban is fenntartással kezeltek Diogenész Laertioszt: R. D. Hicks, a Loeb Classical Library fordítója (ez az egyetlen az eddig említett kiadások közül, ahol komolyabb bevezetőt is találunk) így ír Dio-

ni korszakalkorú művében. Erdemes még megjegyezni, hogy a filológus óriás, Diels és Wilamowitz egyaránt az egyforrás-elméletek ellen voltak. Dövebben: Mejer 1978, 8. A diogenészi forráskutatás és forráskritika lényegi problémája abban rejlik, hogy bizonyosan vannak indokolt idézetek, és bizonyosan nem látott minden idézet szerzőt (ezt bizonyos részek más művekben fellelhető citációs paralelljei bizonyítják), tehát nem lehet minden hivatkozását névértékben venni, ugyanakkor egy szerző (kiegészítésekkel tarkított) kiegészítésének tekinteni is hiba, pontosabban szöveg -- mint Mejer idézett művében rámutat -- csupán a kérdés elődázása (ráadásul mindezt indokolatlanul és indokolhatatlanul teszi).

¹⁰ Cobet, C. G.: *Diogenes Laertii Vitae Philosophorum*. Párizs, 1850.

¹¹ *Diogenis Laertii Vitae Philosophorum I-II.* (Oxford Classical Texts series -- a továbbiakban: OCT).

¹² Angolul 1925-ben, németül pedig 1921-ben (Apelt, 1921) jelent meg. Az angol kiadás kétr nyelvű, de szövegkiadása vállaltan nem kritikai (lásd a bevezetőjét).

genésről „kritikátlan volt és egy kritikátlan kor számára ír”, „[a mű] inkább tartozik az irodalomhoz, mint a filozófiához”, valamint „ez hozzájárulás olyan időemberek életrajzaihoz, akik történetesen filozófusok voltak”. A hatvanas-hetvenes évekre datálható Diogenész újrafelfedezése, amikor már kiegyensúlyozottabb és igazságosabb kép alakul ki róla.¹³ A Diogenész-kutatás elevenségét mi sem jelzi jobban, mint a Teubner Kiadó 1999-es kritikai szövegkiadása¹⁴ és ennek fogadtatása.¹⁵

A kezdeti népszerűség, háttérbe szorults, újrafelfedezés ilyen hármass hányattatása persze nem egyedülálló a tudománytörténetben, és talán szociológiai faktorok is azonosíthatók ebben a minában. Fontos azonban szem előtt tartanunk, hogy a modern szerzők Diogenésztől szóló ítéleteit inkább dikálta a korszellem, mint az elfogulatlan mérlegelés, és hogy erre az előítéletektől mentes attitűdre egészen a hetvenes években megjelent munkáig vámi kellett. Mindennek fényében a bevezető rész kérdésfeltevését pontosabban is megfogalmazhatjuk: Diogenész Laertosz recepciótörténete arra enged következtetni, hogy (bizonyos általánosan érvényesülő tudománysszociológiai faktorok mellett,

¹³ Ekkor születedik ki a Diogenész-filológia, s jelennek meg igényes fordítások kisebb nyelveken, például olaszul (Gigante 1962) és románul (Balmus 1963). Ekkortájt, 1972-ben újítják fel a Loeb Classical Library reprint kiadásait is.

¹⁴ Markovich, M.: *Diogenes Laertius Vitae Philosophorum Vol. I-II*. Stuttgart, 1999. B. G. Teubner.

¹⁵ A kötetről a neves J. Barnes írt recenziót, amelyen így összegez „Így tehát most két eddigetlen kiadásunk van az egy helyett [t. az OCT-t is elégtelennek tartja]. (...) A Teubner Kiadóhoz találatos volna egy másik filológus a munka befejezésére. Elhelyezt - horroris áron - egy *opus imperfectum*-ot jelentett meg.” (Barnes, 2002.) Anélkül, hogy a tárgy nyelv szintjén foglalkoznánk ezzel a megállapítással, annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy az élénk vita nem a halott tudomány jellemzője.

amelyekkel itt nem kívánunk foglalkozni) van valamilyen sajátossága a műnek. Ezt a sajátosságot már eddig is próbáltuk explicitálni, és a következő értelmezés erre a sajátosságra kíván magyarázatot adni.

Mindaddig csak Diogenész Laertosz művének egészével foglalkoztunk, pedig van egy olyan aspektus is, ami kétszerezsen is problematikusá teszi a Platón-életéről szóló harmadik könyv értelmezését. Platón minden értelmezőjének (és egyben minden Platón-értelmezés olvasójának is) meg kell ugyanis küzdeni egyfeljelt „történeti teherrel,” a Platón-értelmezés eddigi útja során felhalmozott bonyolultsággal.¹⁶

Először is fontos látni, hogy Diogenész Platón-portréja a neoplatonizmus előtti pillanatban született.¹⁷ A neoplatonista értelmezés előtti ókori szerzők pedig – mai osztályozás szerint – háromféle módon viszonyulnak Platónhoz: az egyik irányzat a Speuszipposztól kezdődő panegirikus, kvázi-hagiográfia, a második a szatirikus,¹⁸ a harmadik pedig az úgynevezett mikrologikus (apró logosztörédek rendezetlen halmazának látja a platóni műveket). Diogenész maga nyilvánvalóan az első irányzathoz tartozik.

A modern szerzők Platónnal kapcsolatos álláspontja lényegesen bonyolultabb. Nemcsak általános irodalomelméleti meg-

¹⁶ A Platón-értelmezéstörténet ivének felvázolásakor támaszkodtunk E. N. Tigerstedt összefoglaló munkájára is (Tigerstedt 1977).

¹⁷ Mint korábban említettük (lásd 4. látjegyzet), a következőkés irányza pont fordított: utólagos összehasonlítással állapítható meg, hogy Platón bemutatott tanításai nem neoplatonikus színrelelőek, a neoplatonikusoktól nem esik szó a műben, tehát a neoplatonizmus fellépése lesz a *terminus ante quem*.

¹⁸ Például Tarentumi Arisztobanost, akinek a nevét azért is érdemes megjegyeznünk, mert Platonnak a létéről szóló előadását leíró beszámolója az újkorban egy pregnáns Platón-interpretáció (az iratlan tanítások doktrínájának) első referenciapontjává vált.

fontolások, az olvasó pozíciójának megértése miatt kell áttekintünk ezt, hanem azért is, hogy megértsük Diogenész Laertiosz Platónról szóló beszámolójának fontosságát, mai jelentését: hogy mi a helye az egyes részeknek a mai Platón-kutatásban.¹⁹

Az újkori Platón-értelmezés, ha nem akarja szerzőségi vitákkal kukatolni a problémás szövegrészeket, még mindig negligálja Platónt, ha egyszerűen a (líziáris) fejlődéssel túlhaladottnak nyilvánítja. Ennek a módszernek a művelői általában a logika fejlődésére hivatkoznak: „amit a középső szakasz dialógusai igazából felhasználnak meggyőzésünkre, vagy az igazság bemutatására, az az analógia és a képek alkalmazása”.²⁰ Ennek differenciáltabb a genetikus megközelítés,²¹ támaszkodhat a hegyeli *Geistesgeschichte* teoretikus bázisára (Hermann), de lehetnek a filozófikus motívummal is: Jaeger nagyívű *paideia*-elvét

¹⁹ Például a III/10. – mind majd látni fogjuk – környékén található egy Alkimosz-töredék, amely Platónt Epiktharmosz plagizálásával védőli. Ahhoz, hogy helyesen értsük Alkimosz erősen arisztoteleimusz író kritikájának jelentőségét, fontos tudni, hogy ez a hely az előzőekben említett (lásd 18. lábjegyzet), Platón metafizikájának rekonstrukciójára törekvő irrandi tanítások doktrínájának másik referencialhelye. Azt, hogy mindez mennyire reális, mi sem jelszi jobban, minthogy a legfrissebb, Markovitch-féle szövegkiadásban az említett helyhez kapcsolódóan Markovitch idézett művében citálja K. Gaiser, aki ennek az elképzelésnek az egyik vezetőalakja.

²⁰ „What the middle dialogues really rely upon, in order to persuade us and apparently to intuit the truth, is analogy and imagery.” Robtson 1953, 204.

²¹ Platón műveinek kronológiáját elsősorban a művek súlyának összehasonlító elmezése, a stilometria segít felállítani. Érdekes módon az úttörő jellegű stilometriai vizsgálatokat éppen a platóni logika fejlődését kutató Lutoslawski végezte el. A stilometria és az első megalapozott kutatás kronológia megszületése csak mellékterméke volt vizsgálatának (Lutoslawski 1897). A stilometria mai állásáról képet ad, különös tekintettel az *Alkimosz*-töredékre: Thealeff 1967.

(humanista neveléskoncepció a XX. század harmincas éveinek ányékában) illeszti Platónt, a másik filológus óriás, Wilamowitz pedig Platónt mint embert állítja a középpontba, aki államterhinek tanult, de Szókratész halála cezúrárt jelentett életében. Ez az interpretációs séma azonban a legújabb szerzőknél néha leegyszerűsítő monokauzális redukcióba csúszik (például az anakronisztikus marxista vagy pszichoanalitikus interpretációk)

Ennek az álláspontnak az antitézise a platóni rendszer egységének feltedezése lett kísérlet, amellyel egy másik nagy név, Zeller is próbálkozott. Az erre törekvőket a *prima facie* szétfőredett platóni opusz problémáival szembesíti. Erre lehet válaszolni az etika prioritásának feltételezésével, de a kétségtelenül legnagyobbvonalúbb válasz az irrandi tanítások doktrínájá adja. Egyes platóni művekre (a *Phaidrosz* íráskritikai részére, a 7. és a 2. levélre), bizonyos antik szöveghelyekre (például a 18. lábjegyzetben már előkerült *Arisztoteleosz-tesztimóniumra*) hivatkozva feltételezik egy ezoterikusan kezelt egységes platóni metafizika létezését. Ezen elképzelés szerint a leírt és ránkmaradt dialógusok csak exoterikus propedeutikai funkciót tölthetnek volna be. Főként németek képviselik ezt a doktrínát (Krämer, Gaiser, valamint a magyar származású Szlezák). Magyarul is olvasható ilyen szellemben megírt mű.²² Szinte a filozófia közhelyes felosztását követi, hogy ennek a doktrínának az angolszász filológusok között akadnak ellenfelek. Hatása miatt feltétlenül meg kell említeni közülük Chernusst, aki a korai Akadémia működésének elemzéséről szóló és a második világháború alatt tartott,

²² Szlezák nemrégiben megjelent, számos európai nyelvre lefordított bevezető jellegű kézikönyvében csak finoman közelíti el magát (Szlezák 1999). Nézetait részletesebben nagy művében fejtegette ki (Szlezák 1985).

rendkívül józar, hangvételei előadás-sorozatában²³ próbálta cáfolni az iratlan tanítások doktrínáját.

Tigerstedt, miután az interpretáció lehetségeségét vizsgálva áttekintette az antik és modern Platón-recepció történetét, műve végén Szókratészt idézi a *Phaidón*ból: „szerintem illő és érdemes kockáztatni, mert szép ez a kockéza”.²⁴ Ehhez azért azt lehetnék hozzá, hogy a modern Platón-recepció áttekintése megteremtette annak lehetőséget, hogy Diogenész Laertioszt a kortárs megértés helyzetében vizsgálhassuk.

*

Diogenész Laertiosz művének tíz könyve közül a harmadik foglalja magába Platón életrajzát. Habár Diogenész filozófiatörténeti felosztása némileg különbözik a ma szokásostól – mivel a görög filozófusok ióni és itáliai (Magna Graecia-i) ágát különbözteti meg, és ezért például a preszókratikusok tárgyalását négy különböző könyvbe szórja szét –, a Platón-t tárgyaló könyv mégis a szokásos rendbe, a Szókratész és a kisebb szókratikusok, valamint az *Stóiké* közé illeszkedik.

Ez a könyv több szempontból is kitüntetett figyelmet igényel. Hiszen Diogenész ritkán szentel ennyi figyelmet egy filozófusnak: amikor Epikuroszt hasonló terjedelemben tárgyalja, máris

²³ Az előadás-sorozat megjelent nyomtatott formában is (Cherniss 1962). A harmadik előadás a legnagyobb jelentőségű. A kronológiai hibák kedvéért meg kell említenünk, hogy az iratlan tanítások igazl reneszánsza csak a világháború után jött el, de Cherniss műve is csak akkor jelent meg.

²⁴ Szókratész: *Phaidón* 114d. Persze a dialógusban a lélek halál utáni sorsáról van szó, a bizonytalanságot azonban joggal vonatkoztathatja Tigerstedt az interpretáció vizsgálatára is.

meggyanúsítják azzal, hogy epikureus.²⁵ Ha ehhez hasonlóan Platón iránt elfogultságát feltételeznénk, ezt tovább erősíti (pontosabban differenciálja) a harmadik könyv másik kitüntetettsége. Az egész műben egyedül itt találkozunk valami olyannal, ami pótolhatja az invokáció hiányát a III/47. részben Diogenész hirtelen megszólít egy nőt, aki Platón tanításának kedvelője. Azt illetően, hogy miért hiányzik a mű elejéről az invokáció, éppen úgy csak spekulációkra hagyatkozhatunk, mint azt illetően, hogy ki is lehetett a megszólított személy.²⁶

²⁵ A Diogenész Laertiosz filozófiai felekezetére vonatkozó viták némileg parttalanok és céltalanságok tűnhetnek. Ezt az álláspontot osztja például H. S. Long az LCL 1972-es új bevezetőjében (XVIII.). Ez nem kis mértékben azért van így, mert Diogenész nem érzi szükségesnek, hogy filozófiai iskolák mellett közeledjen el magát, inkább egy általános filozófiai műveltséggel rendelkezik: „saját személyisége éppoly tüntény (ekusive), mint egy *floriflogium*” (íja Long (i. m. XVI)).

²⁶ Néhány elképzelés összefoglalója megtalálható például Hicks 1925-ös eredeti *Bevezetőjében*. Az invokáció hiányát illetően arra a feltételezésre jut, hogy a nő meghalhatott vagy pedig Diogenész válhatóan kegyvesztette a mű befejezése előtt. Hicks feltételezéseitbe bocsátkozik a személyi köréért illetően is, de meggyőző bizonyítékokkal ő sem tud szolgálni.

A könyv szerkezetét a következőképpen rekonstruálhatnánk²⁷

I. Platón biográfiája (1–8.)

1. Genealógiája (1.)
2. Datálás, származás (melyik démosz), születési hely (2–4.)
3. Intellektuális fejlődése a betűvetéstől az Akadémia megalapításáig (4–8.)

II. Platón filozófiája (8–17.)

1. Vegyes megjegyzések (8–9)
2. Az alkimoszi pszeudo-Epikharmosz-törödek (9–17.)²⁸

²⁷ Az egyetlen általában ismert mű, amely kifejezetten Diogenész Laertiosz harmadik könyvével foglalkozik, és egyben az egyetlen részletes kommentár is ehhez a szöveghez, Olaf Gigon előadása az olasz C. N. 3. szervezte nemzetközi Diogenész Laertiosz Konferencián (1985 szept. 30.–okt. 3.). Megjelent: Gigon 1986, 133–182. Gigon némileg eltérő felosztást alkalmaz: *Életrajz* II–47.), *Mítosz* (47–66.) és *Tanítás* (67–109.), valamint három nagy függelékkel különbözőket meg, amelyek miatt a téma elveszi egyensúlyát (Gigon 1986, 35). A biográfiai rész magasság szintű egységével mi is egyetértünk, de közellehből nézve szerintünk tagoltnak kell látni. A fennmaradó különbség lényege az, hogy Gigon az I. és a II. függelékkel határozottan összevonja (habár a 137. előlapon finoman elismeri azért a megkülönböztetés lehetőségét 47–66. és 67–80. között) 47–80. kellő tisztában magunk mellett tudhatjuk Schwartze véleményét (*Paríszi Realencyclopédie* 5, 759–760.). Valójában a probléma eldönthetetlen, mert Diogenész beszámolója (ami hiányzik) vagy külső forrás híján (ilyenről pedig jelenleg nem tudunk) elvileg megkülönböztethetetlen az a hipotézis, hogy Diogenész két helyről idézett, atól a hipotézistől, hogy az általa idézett szerző idézett két helyről (amikor is a két rész Diogenésznél már egybetartozna). Ezért az egyetlen értelmes elv a ténylegesen létező (habár a 67–80.-t a 81–109.-ről elválasztónál valóban gyengébb) szintű különbség miatt a jelzett felosztást alkalmazni.

²⁸ Alkimosz Epikharmosz plagizálásával vádolja Platont, de Diogenész a későbbiekben mintha elfelejtkezne erről a vádrol. „Diogenész Laertiosz minden bizonytalán mint egy biográfiai ritkaságot iktatta be ezt az idézetet” – írja ezér: Gigon (1986, 136).

III. Digressziók: Platón kalandjai (17–24.)

1. A dieszelelenül végződő első szicíliai utazás (17–21.)
2. A második szicíliai út (21–22.)
3. Platón menlevelelénéz szövege (22.)
4. A harmadik szicíliai út (23.)
5. Vegyes kalandok (23–24.)

IV. Platón filozófiájának (II.) folytatása (24–25.)

1. Platón elsőégei (24–25.)

V. Metrikus citátumok (26–33.)

1. Platón karikatúrái (26–28.)
2. Platón szerelmes versei (29–32.)
3. Egyéb epigrammái (33.)
4. Biográfiai megjegyzések (34–40.)

VI. Ellenértes viszonya más filozófusokkal (34–36.)

1. Szövegkritikai megjegyzések (37–38.)
2. Néhány híres mondása és emlékezetes viselkedése (38–40.)

VII. Halála (40–45.)

1. Halálának körülményei (40–41.)
2. Végrendeletének szövege (41–43.)²⁹
3. Sírfeliratai, epitáfiumai (43–45.)

VIII. Tanítványai (46–47.)

²⁹ A végrendelet szövege a hazai közönség számára is hozzáférhető Taylor magyarul is megjelent: Platón-monográfiájában (Taylor 1997, 765–766). Tudommal ez az egyetlen magyarul is megjelent szövegész Diogenész Laertiosz III. könyvéből. Mint Taylor megjegyzi (765), az Akadémia számára egyfajta jogi fontossága volt a végrendelet fennmaradásának.

IX. 1. Függelék: A korpuszról (47–66.)³⁰

1. A dialógusokról, osztályozásuk (47–51.)
2. Platón filozófiai módszeréről (dogmatikusság, epagógé) (51–56.)
3. A dialógusok elrendezése (tetralógiák), kronológiája és hitelessége (57–63.)
4. Terminológiai abnormalitások (64.)
5. Platón helyes értelmezésének három lépése (65.)
6. Szövegkritikai jelölések (66.)

X. II. Függelék: Platón teremtése (67–80.)

1. A platóni álláspont rövid összefoglalása a nyelvvelvetéstől a kozmológiáig terjedő kérdéseket illetően.

XI. III. Függelék: Felőszólások (81–109.)

1. A sikeres beszédétől a jó kategorizálásáig

XII. Más szerzők ugyanilyen névvel (109.)

Ahhoz képest, hogy III/5. részben még arról értesülünk: Szókratész: hallgatva tűzbe dobta korábbi verseit, Diogenész Laertiosz még Platón szerelmeihez írt verseivel is igyekszik kielégíteni kíváncsiságunkat; mégsem ez a legzavaróbb a könyv szerkezeti áttekintésében. Világosan láthatóvá válik ugyanis, hogy a mű szövegét egyszerre regulálja egy tematikus szerkesztési szándék és a bemásolt anyag örökös szerkezete.³¹ Összintőben fogalmazva:

³⁰ R. D. Hicks kommentárja szerint (LCL 318. n. a.) ugyanezt a szövegtestet bukkan fel a Kr. u. második századi Albinosz *Prologoszában* is, tehát valószínűsíthető a közös eredet. Tekintettel arra, hogy a függelékek szövegrészeit egészében más szerzőktől származnak, és így kevésbé járulhatnak hozzá Diogenész megértéséhez, csak rövidebb szerkezeti vezérlőket közöljük.

³¹ J. Mejer is hangsúlyozta Diogenész kivonatolási technikájának közvetlen hatását a szövegre („The Technique of Excerpting” című fejezetében), mint olvasástörténeti kutatásokra hivatkozva jelölje arra a figyelmet,

Diogenész mint szerkesztő összereszkadt hozott szövegeknek súlya alatt.

Ugyanezt látjuk, ha a többi filozófus bemutatásának szerkezetével vetjük össze a harmadik könyvet. Delatte tizenkét rubrikát azonosított a filozófus-életrajzokban.³² Ezekkel³³ összevetve látszik ugyan a szerkesztői szándék nyoma (I–II, IV.), amit a III. rész törne meg, és utána kisebb zavarokkal ugyan, de helyreáll a rend (V–VII, XII).³⁴ A gyenge szerkezetet viszont végképp elsodorja négy nagy megemésztetlen töredék: Alkimosz vádjai Epikharosz plagizálásáról (II/2.) és a három függelék (IX–XI.). Ez azért esik nagy súllyal a latba, mert ezeket keltakarva is vádolható lenne Diogenész szerkesztetlenségéből eredő inkonzisztenciával (a biográfia újakezdése és szétszórása a VI. részben, a megemésztetlen töredékek az V.-ben). A négy nagy töredék nyilvánvalóan feldolgozatlan, részei nem találják tematikus helyüket a szerkezetben. Az inkonzisztencia tárgyszinten is megjelenik: Diogenész nem reflektál Alkimosz plágiumvádjára;

az antikvitásban tekercseket kellett olvasni, ami nem tette lehetővé az olvasás közbeni egyzetelest, ezért a mű befejezésekor kivonatokat készítettek. Ezek sem szolgálhattak azonban a mai értelemben vett „cédulakönyv”, ezért sokkal nehezebb volt a szövegek összerendezése is. Ehelyett Diogenész lazán összekapcsolt kivonatokat illeszt be egymás után a szövegébe, kísérletet sem téve – mint látnuk – a tematikus rend megteremtésére.

³² Long i. m. XXI–XXII.

³³ 1. származás, 2. nevelés, utazások; 3. elhelyezkedés a filozófusok egymás utáni megjelenésének sorában (például iskolalapítás); 4. jellem; 5. életének fontosabb eseményei; 6. anekdoták és epigrammák haláláról; 7. kronológiája; 8. művei; 9. tanai; 10. fennmaradt dokumentumok (végrendelet, levelek); 11. mások hasonló névvel; 12. egyéb megjegyzések.

³⁴ A megfigyelhető rubrikák: az első csoportnak: 1, 2, 3, 9, a helyreálló szerkesztői szándéknak: 6, 11. Kis erőltetéssel még a kilógó III. rész is hozzárendelhető rubrikához (5.)

az I. részben művelt kvázi-hagiográfia is jól megfér az V/1. maró gúnyával.

Jóval megalapozottabban ismét csak megismételhetjük korábbi megjegyzésünket Diogenész Laertiosz – eufémikus tapintattal szólva is – sajátos művoltáról. Elemzésünk tanulságát azonban nyíltan is megfogalmazhatjuk: mintha Diogenész Laertioszra nem is lenne fontos a leírt szöveg tárgyiszintű értelme. Arról az értelemről van szó, amelyben a biográfiai tények egy konkrét személy életének tényeivé állnának össze, a tanáról szóló beszámolók pedig egy racionális rekonstrukcióban kapnának helyet. A korábban elvégzett problémafeltáró munka eredményeképpen tovább pontosíthatjuk megfogalmazásunkat. A történetiség kritériumát nyilvánvalóan csak reflektáltan és csak a lehetséges mértékben kérjük számon; és a tanítás racionális rekonstrukcióján sem feltétlenül a szisztematikus egység bemutatásai értjük. A Platon-recepció rövid áttekintése épp elég példát szolgáltatott arra, mennyire különböző képet lehet összeállítani Platon tanításáról. Mindegyik rekonstrukció racionális azonban abban az értelemben, hogy aki kitalálta, racionálisan érvelt mellette, és racionálisan lehet ellene is érvelni, valamint – ami a legfontosabb – racionális magyarázatot ad a Platon tanításáról szóló beszámolókra (még ha fellelhetően hibás, túlságosan egyszerűsítő is a magyarázat, mégis diskutabilis).

Éz azonban – érzésünk szerint – még nyomokban sem található meg Diogenész Laertiosznál.

Milyen értelmet lehet akkor tulajdonítani a műnek? A dolgozat hátralévő részében erre a kérdésre keresünk választ. Értelmezésünkhöz Jan Assmann kulturális emlékezetéről alkotott elméletét szeretnénk segítségül hívni.²⁴

²⁴ Assmann 1995.

Az első terminus a *hipolépszisz*. Círogatóelemzésében Assmann így fogalmaz: „[A görög írásos kultúra] másik különleges-ségét abban látom, hogy a szövegek közti viszony új formáját alakítja ki. Többé nem beszélő felel beszélőnek, hanem egyik szöveg a másiknak. Az írott szöveg (...) autoreferens módon egyúttal más írott szövegekkel is kapcsolatba lép a mindenkorú diskurzus keretei közt. Ezzel a kulturális koherencia és kontinuitás új alakja támad: a múlt szövegekre való hivatkozás, ellenőrzött variáció formájában. Nevezzük e variációt »hipolépszisz«-nek...”²⁵ A bonyolult és tömör megfogalmazás – véleményem szerint – igazából egy műfaj legitímációját rejt: éppen annak a műfajnak, amelyet (néhol túlzásokba sodródva) Diogenész Laertiosz maga is művel.

Assmann szerint a hipolépszisnek három jellemzője van: írás, keret és igazság.²⁶ Értelmezésében az írás a tartalom kiemelését jelenti annak eredeti kontextusából, köznapi életben elfoglalt helyéből („Sitz im Leben”). Ez a tevékenység eminensen fellelhető Diogenész Laertiosznál: gondoljunk csak a címűmonok gyakoriságára, avagy fejlett idézési technikájára.²⁷ A hipolépszisz második jellemzője a keret. A hipoléptikus szöveg „azáltal tesz szert önállóságra, hogy magába olvaszthatja és kifejti saját szituációs keretfeltételeit”.²⁸ Assmann elképzelése szerint ez a jellemző a szöveg Phaidroszon leírt gyémántalanságán hivatott segíteni: ha nem is haladja meg a Szókratész felvetette problémát, de a hipoléptikus szöveg mégis lényegesen felvértezettebb, mint a kasszika vagy a kánon. Bármennyire meglepő, a filozófia tartalomra egyáltalán nem reflektáló Diogenész mégis olyan szö-

²⁵ Assmann 1999, 74.

²⁶ Uo. 276.

²⁷ A korábban mondhatatlan arósfüendő megjegyezzük, hogy Long költése (i. m. XIX.) szerint a teljes műben 250 szerző 365 könyvét összesen 1186 alkalommal idézi Diogenész.

²⁸ Assmann 1999, 278.

veget alkotott, amelyről elmondható, hogy bizonyos mértékben tartalmazza saját keretfeltételeit. Annyit kell csak észrevennünk, illetve elfogadnunk, hogy a műfaja nem filozófiai, hanem a (hüpoléptikus) filozófiatörténehez tartozik. Nyenként tekintve Diogenész saját műfajában mozog sajátjához hasonló szándékú szerzőket idéz,⁴⁰ reflektál műfajának problémájára: beszél a szerzőről származó információk beillesztéséről. A hüpolépszisz harmadik jellemzője az igazság (tárgyi tartalom). A kánon előre rögzített igazságával szemben a hüpolépsziszben az igazságot megismerhetőknek és megismerendőknek tartják, a hüpoléptikus mű pedig – így Diogenész Laertiosz munkája is – ebbe a megismerési-kifejtési folyamatba illeszkedik bele.

A hüpolépszisz fogalmának segítségével sikerül tehát legitimálni Diogenész Laertiosz tevékenységét mint a saját mérője szerinti egzakt, tudományos tevékenységet, és ehhez a legitimációhoz nem volt szükség általános tudományelméleti elvek felzárkózására. Mit is jelent azonban ez az eredmény? A kérdés megválaszolásához térjünk vissza a hüpolépszisz asszmanni megfogalmazásához: „... ezzel a kulturális koherencia és a kontinuitás új alakja támad...” A hüpolépszisz tehát az elmélet centrális fogalmaihoz kapcsolódik: a textuális koherencia egyik válfaja,⁴¹ és mint ilyen, a kollektív emlékezés egyik eszköze.⁴²

⁴⁰ Így nyer értelmet kissé szarkasztikus bevezető megjegyzése a felvett szerzőkről.

⁴¹ Ezt támasztja alá az is, hogy az idézett mű 101. oldalán Assmann a textuális koherencia megteremtésének lehetőségei között szerepelteti a hüpolépszisz elővételezett fogalmát (az 1999-es magyar kiadás szövege nyilvánvaló selyőhibával itt „hüpolépsziszról” beszél).

⁴² Az assmanni elmélet nem kis része annak elamzásával foglalkozik, hogy ez írásbeliség megjelenésével miként lép a korábban meglévő rituális koherencia helyére a textuális koherencia (egészen esettanulmányunk szintjéig leereszkedve). A hüpoléptikus-textuális koherencia pedig a görögység névuma, és további fejlődést jelent, mert – némileg leegy-

Tovább működítve az assmanni elméletet, azt találjuk, hogy egy közösség a kollektív emlékezés eszközeivel a kollektív identitását konstruálja meg. Az ilyen közösségi identitás megléte pedig először is abban érhető tetten, hogy a közösség rendelkezik egy, a tagjait összekapcsoló konnektív struktúrával.

Itt azonban meg kell állnunk egy pillanatra, és fel kell tennünk a kérdést, hogy esetünkben hol is található ez a konnektív struktúra. Az előterjesztendő Diogenész-értelmezés eddigi menete ugyanis világos: Diogenész Laertiosz szövege hüpoléptikus, tehát a textuális koherencia megteremtése révén egyben egy közösség kollektív emlékezésének eszköze, hozzájárul a közösség kollektív identitásának megteremtéséhez. De hol található ez a közösség? Létezik-e egyáltalán? Lehet, hogy nem több ez az egész elmélet, mint az assmanni kultúraelmélet analógiájának indokolatlan kiterjesztése? Ugyanez a lényegi kérdés – ragaszkodva az assmanni nyelvhez – most így hangzik: fellelhető-e ezen közösség konnektív struktúrája?

Sejthető talán, hogy azt a választ szeretném javasolni, miszerint ez a közösség – bizonyos értelemben – létezik; ehhez a válaszhoz azonban a fenti kérdés megválaszolásán keresztül vezet az út. A választ egy sajátos görög filozófiatörténeti fogalom adhatja meg, amely azonban Diogenésztől sem idegen. Ez a *diadokhé*, a filozófusok és nemzedékek egymásra következőése.

A hellenizmusban a történetírást jelölő kifejezést, a *hisztoriót* nem használják a filozófiával összefüggésben,⁴³ helyette egy sajátos műfaj virágzott, amelyet Szókratész (Kr. e. 200–175. k.) teremtett

szertéve – a kánon és a klasszika formáját öltő textuális koherencia képviselői repetícióval szemben lehetővé teszi a variációt, amely egyébként a textuális koherencia alapelve me lenne a rituális koherenciával szemben (lásd például Assmann idézett művének 275. oldalán található összetettségű ábráját).

⁴³ Mejer 1978, 63. n. 6.

meg. A Kr. e. I-II. századbeli diadokhé-művek szerzői⁴ a filozófiatörténetet – akár erőnek erejével is – mester-tanítvány viszonyra átszóították látták, és a filozófusok bemutatását ennek megfelelően rendezték el. Mint már említettük, Diogenész Laertiosz is ezt a rendezéssel követte műve összeállításakor: a filozófusokat két nagy diadokhéra osztotta, a ión és itáliai ágra. A ión diadokhéhoz tartoznak a preszókratikusok egészen Szókratészig, majd ez három ágra bomlik az akadémikusokra, a peripatetikusokra és a cinikus, majd stoikus filozófusokra. A mester-tanítvány szemlélet nemcsak a Szókratészsel való találkozás leírásakor jelenik meg Diogenésznel, hanem arról is szel tudósítani bennünket, hogy Platón először Hérakleitosz stílusában filozofált (II/5.), sőt „a hérekleitánus, püthagoreus és szókratikus tanítás egyenlő arányú elegyét hozta létre, mivel az érzékelhető illetően Hérakleitosz szerint, a megismerhető [intelligibilist] illetően Püthagorász szerint, a politikában pedig Szókratész szerint bölsejkedett” (II/8.). A szerkezeti vázlatban VIII. számmal jelölt részben pedig részletesen felsorolja Diogenész, kiket is lehet Platón tanítványainak tekinteni, a következő könyv nyitójában (IV/1.) pedig úgy fogalmaz, amit legpontosabban úgy fordíthatnánk, hogy Platón Szpeuszipposz „követte a filozófusok sorában”.

A diadokhéban, ebben a Diogenész Laertiosz által is érvényesített fogalomban kívánjuk tehát felcinni az assmanni kollektív struktúra megfelelőjét. Az, hogy Diogenész erőlteti is ezt

⁴ Szókratész (Kr. e. 200–175 között), Hérakleitosz (Kr. e. 175–50 között), Szpeuszipposz (Kr. a. 2. sz. közepén), Alexandrosz (Kr. e. 75–50 között), Iszokratesz (Kr. e. 50 körül), Antiszthenész (Kr. e. 2. sz.), Nikiasz (datálása bizonytalan).

a sémát,⁵ szintén azt jelzi, hogy a diadokhé inkább tartozik ahhoz a képhez, ami a filozófiatörténet láttán az olvasóban kialakul, mintsem egy olyan magyarázófogalom lenne, amelyet a filozófiatörténeti adatok miatt kellett bevezetni. Azért is funkcionálhat a mester-tanítvány reláció konnektív struktúraként, mert nem csupán a tárgyalt filozófusokról szól, hanem megjelehet bármely közösségben, ahol Diogenész Laertioszt olvasják.

A konnektív struktúra kérdését tehát megválaszoltuk: ez azonban még nem elegendő a kollektív identitás léteinek igazolásához. Eredeti kérdésünk a közösség létezésének lehetőségére vonatkozott, amelyhez képest sikerült valamit felmutatni, ami összekötheti a közösség tagjait. Még mindig kérdéses azonban, hogy kiket köt össze ez a konnektív struktúra (na egyáltalán létezik ilyen közösség). Úgy is megfogalmazhatjuk ezt, hogy bizonytalan, milyen értelemben is létezhet ez a közösség.

Assmann szerint egy olyan kollektív identitás, amelyet a kollektív emlékezés eszközeivel építettek fel, mindig kontraprezentorikus. Az ellenszólás eszközeként az emlékezés kontrasztot vet a jelennek.⁶ Ezek szerint – ismét csak assmanni nyelven fogalmazva meg az előző bizonytalanságunkat – kérdéses, hogy miként lehetne kontraprezentorikus ez az identitás. Ez valóban a fenti kérdésnek felel meg, ugyanis azt kérdezi, hogy miben áll az az elhatárolódás, amely a közösségek tagjait megkülönbözteti.

⁵ Finomabb filológiai apparátussal a Hérakleitosz–Püthagorász–Szókratész hármas eredetéről is lehetne talán elbizonytalanítót mondani, de mindennél jobban jelzi az erőltetést a II/2. szerkezeti számmal jelölt pseudo-Epikharmosz-főcédék.

⁶ Assmann 1999, I. rész III. fejelet, 7. a. rész. A megolapozó és a jelennek kontrasztot vető emlékezés.

A kulturális alakzatok elemzése során Assmann két értelemben beszél az emlékezés kontraprezentorikus mivoltáról. Mindkét értelem megfigyelhető az emlékezés egyik alap történetében, a zsidó királyságban lezajlott úgynevezett jósiás reform leírásában.⁴⁷ Erősen leegyszerűsítve a történet a következő: a Templom felújításakor „véletlenül megtalálják” a szövetség könyvét, a *Deuteronomiumot*, amelyet a megrendült király Izrael kollektív identitásának alapszövegévé tesz. Ennek az identitásnak a nagy kontraprezentorikus mozzanata, a kivonulás egyszerre geográfiai, a szolgaság és az ígéret földjéről beszél, és egyszerre temporális, elkülöníti a rabzoltság és az önálló állam korszakait.

A jelenbeli való szembenállás ezen két módja ugyan elégséges lehet a klasszikus magaskultúrák elemzéséhez, ám esetünkben teljességgel haszontalan. Mivel a filozófusok vezette platóni állam nem valósulhatott meg,⁴⁸ és a filozófusok kénytelenek voltak a görögség történetében élni. Nyilvánvalóan semmiféle temporális elkülönülésről nem beszélhetünk, hiszen nincsen semmilyen olyan időszak, amelyre csak a filozófusok emlékezhetnének. A hellenizmusban Athén ugyan nem kis jövedelmet

⁴⁷ 2Kor 22,2–13. A történetet Assmann (1999, 211.) elemzi. Az észövelet-ség-exegézis véleménye nyilván differenciáltabb: „A Deuteronomium egyértelműen a korábbi rend visszaállítására törekvő mozgalom műve” – írja G. von Rad (2000, 67). Ez a mozgalom nem rokonszenvezett teljesen a királysággal, és ennek megfelelően jósiás intézkedéssel sem esnek egybe teljesen a Deuteronomium elvárásaival. Ennél még az a határtörémi állítás, hogy ez az emlékezés egyik alapszövege, és mint ilyen, alkalmas az emlékezés formáinak kutatására, még persze igaz maradhat, jelen helyzetben pedig csupán ez érdekel bennünket.

⁴⁸ Ha más nem, legakárcs Diogenész literálisan komolyan vette az *Állam* szavait: arról értesülhetünk róla (III/21.), hogy második alkalommal államtérve számos telepéseket és földet kért utazott Platón Szicíliaba a fiatalabb Dionüzioszhoz. Szerencsétlen módon mindket nem kötelezték arra, hogy bármilyen következtetést is alapítsunk erre a leírásra.

hízott a turizusból, különösen a filozófiai iskoláit látogató, művelődni vágyó rómaiakból (akik között ott volt például Ciceró), de ez még egyáltalán nem elegendő ahhoz, hogy a filozófia geográfiai elkülönüléséről beszélhessünk.

Úgy tűnik tehát, hogy a térbeli vagy időbeli elkülönülés lehetőségének híján semmilyen értelem nem adhatunk a kérdés kontraprezentorikus mivoltának. Szerencsére nem kell olyan gyenge jelöltekkel foglalkozni, mint a filozófus-ruhadarab, a *patrum*, mert segítségünkre siet a korabeli filozófiatörténet-írás egy másik kulcsfogalma, a *biosz*: „Az antik biosz nem egy individuális arisztokraták vitái leírása, hanem egy embertípus reprezentálásának bemutatása” – írja Steiger Kornél az antik biográfusi hagyomány kialakulásával kapcsolatban.⁴⁹ Mint rámutat, ez a jelentés magánál Platónnál is megtalálható a pamphüliai Er látomásában az újjászülető lelkeknek életminták (*ta tôn biosz pambüiati*)⁵⁰ közül kell választaniuk. „Az isten, Glaukón – kommentálja a történetet Szókratész – (...) az legyen a legfőbb gondunk, hogy (...) felismerjük, melyik a jó élet és melyik a rossz, és a lehetséges életék közül mindenütt és mindenkor a legjobbat válasszuk.”⁵¹

Ahhoz azonban, hogy a *biosz* fogalmát alkalmazhassuk Diogenész Laertiosz műve kapcsán, még valami tisztázásra szorul: a mítoszában Szókratész a választás tudományáról beszélt,⁵²

⁴⁹ Steiger 1996, 63. A szerző egyik konkrét példája éppen Arisztobanosz Platón-könyvének címe: „Következőképpen, ha pontosan akarunk visszaadni egy olyan címet, mint amilyen a *Platónosz biosz* (DL V. 35), akkor nem »Platón életrajza«-nak kell fordítanunk, hanem így: »Az az életforma, amelyet Platón reprezentál, és ahogyan teszi.«

⁵⁰ Platón: *Állam* X. (Ford. Jánosy István.) Budapest, 1999. Gondolat. 618a1–2. Uo.

⁵¹ Egészen pontosan arra szólít fel, hogy „minden egyes ember közöttünk – az összes tudományt elhanyagolva – ennek a tudományunk legyen keresője és tanítványa.” (Platón: l. m. 618c1–2.)

amelyhez azért van szükség a „lehetséges életek” típusaira, az életmintákra, hogy lehessen racionálisan argumentálni róluk. A tudomány antik fogalma ugyanis nem ismeri az individuumaikat, hanem csak absztrakt tárgyai lehetnek.⁵³ Ezt az absztrakciós igényt elégíti ki az embertípusok reprezentánsait bemutató biográfiatípus.

Diogenést Laertiosz műveiben azonban ennek a tudománynak – mint egyáltalán bármilyen racionális argumentációknak – hívét-hímvát sem találjuk. Szinte sehol sem találunk benne érveket, és a III/47.-beli megszólítás ellenére egyáltalán nem akarja olvasóját a platóni tanítás igaz és követendő voltáról meggyőzni. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy Diogenész csupán anyagot szolgáltat ehhez a tudományhoz. Ezt viszont bőséggel teszi a szerkezet biográfiai részében (I–VIII.) 37 caput foglalkozik a platóni biosszal, az élet platóni módjával, bőséges példákat hozva annak minden területéről (az ifjúkori irodalmi kalandoktól a részegség helyes kezeléséig). Az interpolált doktrinális töredékek (főként az Alkimosz-fragmentum) sem a szisztematikus rekonstrukcióra törekuszenek, és a függelékek – köztük a Platón tanításáról szóló második függelék – is a leegyszerűsítő doxográfiai hagyományt⁵⁴ követik, mintsem szisztematikus expositiót

⁵³ Ennek a háttérproblémája az az arisztotelészi kijelentés, hogy az egyedek nem definiálhatók, és emiatt tudományos megismerés tárgyai sem lehetnek.

⁵⁴ A doxográfia kifejezést H. Diés alkotta meg *Doxographi Graeci* című művében, s neha mára egészen tág értelművé vált, megalkotójának szándéka szerint szokás a szerzőkre értendő, akik filozófusok metafizikai és természetfilozófiai nézetéről írtak tematikus bontásban. Azaz a doxográfus sorra veszi az egyes kérdéseket, például az istenek természetét, és minden egyes kérdéstről elmondja a filozófusok véleményeit. A mű szerkezete láthatatlanná teszi tehát a filozófiai rendszerek koherens bemutatását, és könnyen minden indoklás nélküli nézetkatalógussá válik.

nyújtásának.⁵⁵ Ugyanez a tulajdonság, amely a bemutatott tudománytörténeti szituációban Diogenész említett heves ellétséhez vezetett, most értelem nyerhet tehát a biosz eme részletes bemutatása – asszmanni nyelven szólva – nem más, mint a kontra-reprezentorikus emlékezés működése.

Hallgatósága és olvasói számára Diogenész Laertiosz felidéz egy életmintát (és ennek részeként egy doktrinális tartalmat), mindezt pedig – mint korábban megállapítottuk – egy konnektív struktúrába, a diadokhába helyezve teszi. A kontra-reprezentorikus emlékezés és a konnektív struktúra együttes megléte – az asszmanni elmélet értelmében – pedig arra utal, hogy egy kollektív identitás van jelen.

Ha viszont létezik egy kollektív identitás, akkor milyen módon tartozik hozzá Diogenész Laertiosz műve? Pontosán mi is a szerepe ennek a szövegnek a kollektív identitásban? Asszmann szerint – látszólag – kétfajta módon kaphatnak részt a szövegek a kollektív identitásból: „A *normatív* szövegek arra a kérdésre felelnek, hogy »mi a teendőnk«: szolgálják az ítélet- és döntéshozatalt, segítenek a döntéshozatalban.”⁵⁶ Másrészt „A *formatív* szövegek – például törzsi mítoszok, hősnépek, genealógiák – arra a kérdésre adnak választ, hogy »kik vagyunk«: segítik az ön meghatározást és az önazonosság igazolását, identitásbistósító tudást közvetítenek.”⁵⁷ Bizonyos, hogy Diogenész Platón-életrajza nem normatív szöveg, hiszen teljességgel lehetetlen normarendszer alapozni rá. Nem lehet azonban nyugodt lelkiismerettel formatív szövegnek sem tekinteni, hiszen következtlenül megtörik benne az ilyen szövegeket jellemző mítikus

⁵⁵ Ez alól talán csak az I. függelék jelent kivételt, amely – mint említettük – felépítését tekintve egy prolegomena Platón tanításának tanulmányához.

⁵⁶ Assmann 1999, 140.

⁵⁷ Uo. 141.

lendület.⁵⁶ Emlékezzünk azonban arra, amit a szöveg hüpolep-
tikus voltáról és magáról a hüpolepszisről mondtunk. Ezt a mű-
fajt a repetícióval szemben a varlancia jellemzi. A fenti osztályo-
zás igazából csak a repetíció uralta szövegekre (xánon, klasszika)
jellemző, a hüpolepikus szöveg, így Diogenész Laertiosz műve
– a görögökre jellemzően – is a kollektív identitást egy új módon,
nem a repetícióval biztosított átörökítéssel, hanem a varlancia-
ban történő újraalkotással affirmálja. Ebben az újraalkotásban
azonban – funkciójánál fogva – ugyanúgy írja ezt az identitást,
mint a formatív szöveg. Rá kell jöttünk tehát, hogy a szöveg-
ben az emlékezés mellett folyamatosan jelen van a konstrukció
is: az identitás konstrukciója. Diogenész a platóni biasz leírásá-
val, megmutatásával együtt egyben előírja, megalkotja a vá-
lasztható biaszt. Emlékezzünk arra, hányszor értük tetten, hogy
elszakad a történeti Platónról!

Állításunk szerint tehát Diogenész Laertiosz Platón-életrajza
a kollektív filozófus-identitást szolgáló egyik szöveg. Ez az ér-
telmezés segít más lényben látni Diogenész művének sajátossá-
gait, de egyben a *fortiore* arra is utal, hogy ez az identitás létezett.
Valójában a dolgozat egyik implicit célja az volt, hogy filozófia-
történeti, filológiai és kultúraelméleti eszközökkel egy érvel-
konstrukción ezen kollektív identitás létezése mellett.

A másik implicit cél – a tanulmánykötet koncepciójához illesz-
kedően – annak megmutatása, hogy egy ilyen létszólag ártalmat-
lan szövegben, mint Diogenész Laertiosz sajátos Platón-életrajza,

⁵⁶ A biográfia nyitánya még műtikus létszó megmutatja be Platón (fogantatása, családjáról stb.), aki a hatalomszűke (Dion) is jobban volt, ez azon-
ban megváltozik a mű kompozíciójellegét illetően: a különböző szerzőktől
átvet fragmentumok különböző Platón-megítélését közvetítünk. Assz-
mann a normatív szövegek ezen funkciójára a *willkürhistorie* szót hasz-
nálja és kezeli az etimológiát a költői esztétikában. Ez a fogalom bizonyo-
san nem lehető fel a Diogenész-szöveg egészében.

menyire kézzelfoghatóan működik s milyen célt szolgál az
emlékezés és a konstrukció mechanizmusa.

Itt az ideje, hogy visszaemlékezzünk a bevezető rész elővi-
gyázatosságára: nem állítom, hogy Diogenész Laertiosz egye-
dül helyes vagy leghelyesebb értelmezését adtuk volna, sem
azt, hogy ez az értelmezés elkerülhetetlen szigorral következik
a műből. Azt gondolom azonban, hogy vannak olyan sajátos-
sági erők a műnek, amelyeket jobban meg lehet érteni ennek
az értelmezésnek a segítségével. Mindehhez talán még azt is
hozzá lehet tenni, hogy ha ez az értelmezés igaz, akkor igazolja
és kiegészíti azt, hogy az antikvitásban esetleg létezett egy kol-
lektív filozófus-identitás.

Tekintettel arra, hogy Diogenész Laertiosz Platón-életrajza
magyarul nem olvasható, bizonyos állítások legjobb magyará-
zata viszont maga a szöveg lehet, szeretnék egy rövid, de pre-
gnáns részletet – a szerkezeti vázlatban I. számmal jelölt biográ-
fiái részt – fordításomban közölni. A fordítás minden gyengéje
ellenére is egyvalamit bizonyosan igazol az a szöveg: az eredeti
felsőbbrendűségét az értelmezéssel szemben.⁵⁹

Diogenész Laertiosz: Híres filozófusok életei

3. könyv: Platón (1-8.)

(1) Platón: Arisztón és Periktióné (vagy Pócióné) fia, athéni,
nemzetségét Szolónra vezeti vissza. Tőle származott ugyanis
Drópidész, tőle Kritiász, tőle Kalliszkhrosz, tőle a harmincak

⁵⁹ A fordítás alapját a Teubner-szövegkiadás szolgálta.

közé tartozó Kritiász, valamint Glaukón, akitől Kharmidész és Periktioné, Ióle és Anisztónól pedig Plátón (a hatodik Szolónról számítva). Szolón viszont Néleatól és Paszeklontól származtatja nemzetségét. Mondják, hogy ő a nemzetségét a Melanthosztól származó Kodroazra vezeti vissza, akit Thraszüllosz szerint mindenki Paszeidontól származtat.

(2) Szpeuszipposz pedig a *Plátón halotti torra* című művében, Klearkhosz a *Plátón dícsőítésében* és Anaxilidész egy másik filozófusokról szóló könyvében azt mondják, hogy egy athéni történet szerint Ariszton erőszakoskodott az eladócsorbán levő Periktionével, ámde nem ért célba, amikor pedig az erőszakkal felhagyott, Apollón arcát látta, amiért is egészen a születésig megőrizte a házasság tisztaságát.

És, ahogy Apollodórosz mondja a *Kronikákban*, a 88. olimpiász idején [Kr. e. 428–424.], Thargéiosz hónap [máj. közepén, közepén] hetedik napján megszületett Plátón, amely nap a déiosziak szerint Apollón is született. Végét pedig (Hermipposz szerint egy menyegzői lakomán) a 108. olimpiász első évében [Kr. e. 348–347.] érte, és életének éve 80 fölött volt. Neanthisz szerint (3) a 84. évben végezte be. Aztán pedig fiatalabb volt (Szókratészénál hat évvel): ő ugyanis Luszimakhosz arkhónsága alatt [Kr. e. 436–435.], Plátón pedig annak az Améinosznak az arkhónsága alatt [Kr. e. 429–428.] született, aki alatt Periklész meghalt. Plátón a kollüteoszai démoszról való volt, ahogyan Anaxileón mondja a *Dáimok*ról szóló műve második könyvében. Egyesek szerint Aiginiében született (ahogy Phabórinosz mondja a *Különféle történetekben* a Ithaléoszai Peidiadosz házában), mert az apja, működésben többekkel együtt gyarmati kiküldetésben volt ott, visszatért Athénba, mivel onnan kiűzték az athéniakat, amikor bevonultak Aiginiébe a spártaiak. Aztán pedig, ahogy Athénodórosz a *Peripatosz* 8. könyvében mondja (4), [Plátón] kórusvezető volt Athénban Dion költségére. Adeimantosz és Glaukón voltak fiai, lánya pedig Pótóné, akitől Szpeuszipposz született.

S a betűívetést Dionüsziosznál tanulta, amiből erről az *Anatómos* című dialógusában [kétes hitelességű; 132c] megemlékezik.

Az argoszi bírózó, Arisztónosz alatt gyakorlatozott, aki jó erőnléte miatt a Plátón [egyik jelentése: széles vállú] nevet adta neki, a korábbi neve nagyapja révén Arisztoklész volt, ahogy Alexandrosz mondja az *Egyenlőt követő filozófusok* című munkájában. Néhányan pedig érveléseinek szélessége miatt nevezik így, avagy *metri* – ahogy Neanthisz mondja – széles volt a homlokja. Vannak pedig bírózóik is, akik azt mondják, hogy részt vett az iszthmoszi játékokon (így is Dikaiarkhosz is az *Életrajzok* első könyvében); (5) és műveket írt, először dithyramboszban, aztán dallamosakat, és tragédiákat is. Dadogónak is tartják, így is az athéni Timótheosz is az *Életrajzokban*. Azt mondják, hogy Szókratész álmában egy hatyárfőként látott a térdén, aki tüstént kibontotta a szárnyát, felrepült, és édesen felsendült hangja; és a következő napon hozzá sietett Plátón, akitől Szókratész azt mondta, hogy ő az a madár.

Előtte – ahogyan Alexandrosz mondja az *Egyenlőt követő filozófusok* című munkájában – az Akadémián filozofált Hérakleitosz stílusában, aztán egy Kolónosz [egy athéni dom] melletti kertben. Később valóban versenybe szándékozott szállni a dionüszioszi színházi játékokon, ámde Szókratészt hallgatva műveit megsemmisítette így szólván: „Hépbaiszosz, jőj elő, Plátón csinált neked valamit!” (6) Onnantól kezdve pedig, mondják, hogy húsz éves lett, Szókratészt hallgatta; az ő halálával pedig Kratüloszhoz és Hérakleitoszhoz csatlakozott, és Hermonogenész, valamint a parmenidiánusok stílusában filozofált. Miután 28 éves lett, amint Hermodórosz mondja, néhány más Szókratész-tanítvánnyal együtt visszahúzódott Bukleidészhez Megarába. Ezután pedig elment Kürénébe a matematikus Theodóroszhoz, onnan pedig Itállába a püthagoreusok közé tartozó Philolaoszhoz és Euritioszhoz. Erről a helyről pedig Egyiptomba ment az isteni jóskhoz, ahová, mondják, Enchiridész is elkísérte őt, és

miután ő ott belegeskedett, a szentek tengeren keresztül meggyógyították, amiért is valahol azt mondja: „a tenger minden rosszat lenyos az emberekről”. (7) Egyébként Homérosz is azt mondja, hogy Egyiptomban minden ember orvos.

Még azt is elhatározta Platón, hogy a mágusokhoz [párthus csillagjósokhoz] vegyül; de ebben megakadályozta az ázsiai háború. Athénba visszatérve az Akadémián töltötte az idejét. Ez egy erdős városzéli birtokon lévő iskola volt, melyet egy bizonyos Hekademosz nevű félistennől neveztek el, amin: ezt Eupolisz is írja *A sok nem katonáskodók* című munkájában. „Hekademosz isten árnyékos sétat helyein.” De így mondja Tunón is Platónról: „Mindenek között pedig elől jár a legszélesebb [tudniillik Platón], az édesen beszélő szónok. Zenei, művi a tücskök, melyek Hekademosz isten gyűmölcsfáján ulve finom hangot adnak.” (8) Kezdetben ugyanis emiatt e-vel Hekadémitának nevezték. Platón a filozófus Iszokratésznek is barátja volt. És Praxiphanész lejegyzelt egy költőkről szóló valamilyen munkájukat, amely akkor keletkezett, amikor Iszokratész Platónnál a birtokán vendégeskedett. Arisztoxenosz pedig azt mondja, hogy Platón háromszor szolgált a hadseregben, először Tanagrosznál, másodszor Korinthosznál, harmadszor Délosznál, ahol kiténtette magát. A hérekleitánus, püthagoreus és sókratikus tanítás egyenlő arányú elegyét hozta létre, mivel az érzékelhető létben Hérekleitosz szerint, a megismerhető [intelligibilis] illetően Püthagorász szerint, a politikában pedig Szókratész szerint filozofált. (9)

Függelék

Rövidítések

- LCL Diogenes Laertius: *Lives of Eminent Philosophers* I-II. Fordította R. D. Hicks. Harvard UP, Cambridge-William Heinemann, London: 1925, 1942, 1950, 1966, 1972, 1980
- OCT *Diogenis Laertii Vitae Philosophorum*. Recognavit H. S. Long, Oxonii, 1964. Oxford Classical Texts series, I-II.

Szövegkiadások, fordítások

- Görög gondolkodók*. I-V. Budapest, 1994-1996. Kossuth Kiadó.
- Stoikus etikai antológia*. Budapest, 1983. Gondolat Kiadó.
- Diogenes Laertius: Leben und Meinungen berühmter Philosophen*. Übersetzt und erläutert von Otto Apelt, I-II. Leipzig, 1921.
- Markovich, M.: *Diogenes Laertius. Vitae Philosophorum* I-II Stuttgart, 1989 B. G. Teubner

Irodalom

- Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet (írás, emlékezés és politikai identitás a kora magaskulturákban*. Budapest, 1999. Atlantisz Kiadó.
- Barnes, J.: Diogenes Laertius (review) In: *The Classical Review* 52, 2002. március 8-11.

- Biedl, Artur: *Das Große Exzerpt Φ* (Zur Textgeschichte des Laertius Diogenes). *Studi et testi* 184. 1955. Vaticana, Bibl. Citta del Apostolica Vaticano.
- Cherniss: *The Riddle of the Early Academy*. New York, 1935. Russell & R.
- Gigon, Olof: Das dritte Buch des Diogenes Laertios. In: *Eleuchos (Rivista di studi sul pensiero antico)* VII. *Atti del convegno Diogene Lertio*, 1986. Fasc. 1-2. 133-182.
- Guthrie, W. K. C.: *A History of Greek Philosophy I-VI*. Cambridge, 1962-1981. Cambridge University Press.
- Lutostawski: *The Origin and Growth of Plato's Logic. With an account of Plato's style and of the chronology of his writings*. New York - Bombay, 1897. Longmans-Green Co.
- Mejer, J.: Diogenes Laertius and his Hellenistic background. In: *Hermes (Zeitschrift für Klassische Philologie)* Heft 40. Wiesbaden, 1978. Franz Steiner.
- Rad, G. von: *Az Ósvántség teológiája I. II.* Budapest, 2000. Osiris Kiadó.
- Robinson, R.: *Plato's Earlier Dialectic*. Oxford, 1959. Oxford University Press.
- Schwartz: Diogenes Laertios. In: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft* 5. 1738-1763. Stuttgart, 1905. J. B. Metzger.
- Steiger Kornél: *Szótkus etikai antológiá*. Budapest, 1983. Gondolat Kiadó.
- Steiger Kornél: *A léppangó örökség. (Fejezetek a preszókratikus filozófia nagyvonalvezetésének történetéből.)* Budapest, 1999. Jószöveg Műhely. 63.
- Szelezák, Th.: *Platon und die Schriftlichkeit der Philosophie (Interpretationen zu den frühen und mittleren Dialogen.)* Berlin - New York, 1985. Walter de Gruyter.

- Szelezák, Th.: *Hogyan olvassunk Platóni?* Budapest, 1999. Atlantisz Kiadó.
- Taylor, A. E.: *Platón*. Budapest, 1997. Osiris Kiadó.
- Thesleff, H.: *Studies in the Styles of Plato*. In: *Acta Philosophica Fennica* Fasc. XX, Helsinki, 1967.
- Tigerstedt, E. N.: *Interpreting Plato*. *Stockholm Studies in History of Literature* 17. Stockholm, 1977. Almqvist och Wiksell

Teräik Szilveszter

A KULTÚRA, A VALLÁS ÉS A NEMZET EMLÉKMŰVE

A nagyszebeni román ortodox katedrálisról, különös tekintettel Smigelschi Oktáv munkásságára*

Bevezetés

1856. augusztus 31-én a még korántsem befejezett esztergomi főszékesegyházat,¹ 1905. november 9-én a budapesti Szent István-bazilikát szentelték fel.² Ha a XIX. századi magyar katolicizmus két jelentős építkezését formálisan lezáró dátumokhoz hozzáadunk egy-egy évet, a nagyszebeni román ortodox katedrális megszületéséhez szükséges időintervallumot (1857–1906) kaphatjuk meg. Lényeges különbség, hogy míg a két katolikus templom tényleges építkezése hosszú évtizedeket vett igénybe, Szébenben csak négy év telt el a templom alapkövetétele és a belső berendezés elkészítése között.³ Akkor mi tartott majd négy

* Megköszönöm Sebastyén Oud Sj-nek, hogy a román szövegek fordításában segítségemre volt, valamint Sinkó Katalinnak, hogy a szöveget átolvasva és nagyon fontos észrevételeit megosztotta velem.

¹ Zádor 1970, 15.

² A zárókövet viszont csak 1906. december 8-án helyezték el, ezen az eseményen Faragó József is részt vett, Faragó 1999, 4.

³ Păcșpan 1906, 198–203; Grams 1921, 17–20. Az építkezésre vonatkozó dokumentumokat összegyűjtő, reprezentatív album: Dr. Ilirion Pușcariu – Dr. E. Miron Cristea – Matei Vișniec: *Biserica catedrală de la Mitropolia ortodoxă română din Sibiu*. Sibiu, 1908.

évtizedig? A két katolikus példától eltérő módon, szinte csak közadakozásból folyó építkezés anyagi feltételeinek előteremtése, hiszen a román ortodox egyház mögött nem álltak olyan vagyonos egyházi-világi intézmények és szervezetek, mint a magyar katolikus egyház esetében. Főképp a korabeli sajtóban közölt szövegek segítségével – mivel a helyszíni kutatások időbeli és anyagi korlátokba ütköztek – próbálom bemutatni egy olyan egyházi épületnek (intézménynek) a születését, amelyet már az építés idejének megszületésétől kezdve többnek szántak egyszerű kultuszhelynél.

Az építkezést és az ahhoz kapcsolódó fejleményeket követő, újságokban és folyóiratokban megjelent írásokban sok adatot, korábbi eseményekre történő utalást, beszédrészleteket, határozatokat találtunk, tehát amellett, hogy a cikkek önmagukban is forrásértékűek, más jellegű forrásokból is felfűrt nyújtanak. A nyilvánosságnak szánt írások alapján rekonstruálható eseménytörténet mellett kirajzolódik az építetőköt mozgató eszmei háttér is. A cikkek írói és szerkesztői a „lényegöt” állítják előtérbe, mivel céljuk nemcsak a közönség tájékoztatása, hanem meggyerése, adakozó kedvének serkentése, érzelmeinek megérintése. Ilyenformán rejtve maradhat a háttérben zajló események egy része, az építkezést irányító személyek kapcsolatrendszere, melyeket egy alaposabb levéltári kutatás tudott volna feltárni. E tanulmány inkább – rövid eseménytörténeti bevezető után – magának az épületnek és dekorációjának megszületését kísérl meg felvázolni, különös tekintettel a kivitelező Smigelschi Oktáv munkásságára, a román nemzeti önállósodásban és identitásteremtésben kitározódó szerepére – a Magyarországon megjelent, román és magyar sajtótermékek fontosabb írásai alapján.

A templomépítés története

Andrei Şaguna nagyszzebeni román ortodox püspök 1857 októberében audencián járt Ferenc József királlyal. Fölvetette, hogy az erdélyi román ortodox püspökség számára székesegyházat szeretne építeni Nagyszébenben, és engedélyt kért, hogy ne csak Erdélyben, hanem a birodalom többi tartományában is gyűjtessen az építkezést fedező, létrehozandó pénzügyi alap számára. Hazatérte után az első összeg – 1000 aranyforint – meg is érkezett, még hozzá magától a királytól, amelyet az erdélyi kormányzó, Schwarzenberg hercegen keresztül továbbított. A szép „karácsonyi ajándék” arra sarkallta a püspököt, hogy karácsonyi körlevelében adakozásra buzdítsa híveit is. Nyitott egy szép könyvet, amelybe saját kezéleg kezdte el vezetni az adományozók és adományaik sorát: először a királyt, majd a kormányzót, harmadjára önmagát véste be. Egy év múlva, hosszabb bécsi út-vonalat választva, igyekezett úiba ejteni a nagyobb ortodox közösségeknek otthont adó városokat, hogy az ő adományaikkal is gazdagíthassa a pénzalapot. Halálának évében (1873) már 70 000 forintjuk volt. Utóda, Miron Romanul metropolita idejében (1874–1898) is folytatódott a gyűjtés, de az építkezés még nem kezdődött el.⁴ 1880-ban az ügyvel ugyan foglalkozott az egyházmegyei szinódus, s 1897-ben lényeges előkészítő lépések is történtek, de hamarosan meghalt a metropolita.⁵ Halálakor 229 623 forintja volt az alapnak. Utódját, Ioan Meşianu aradi püspököt 1899. március 12-én iktatták be, s május 27-én már kezdődött is a nemzeti szinódus Szébenben, amelyen elhatározták, hogy nyilvános pályázatot kell írni ki az építkezésre.⁶

⁴ Egészen pontosan október 19-án járt Bécsben. TR 49 (1901), no. 45. május. 7. 186. Pécapán 1906, 198–199.

⁵ Craiova 1921, 18.

⁶ Pécapán 1906, 199.

A pályázatban a következő kívánalmakat fogalmazták meg: „Tervezendő egy 1500 lélek befogadására elegendő területű és a görögkatonai vallás igényeinek megfelelő székesegyház. Az épület kívül és belül a célszerűség és a vallás kívánalmainak figyelembe vételével, keleti (bizánci) stílusban tervezendő a közbiztonságnak megfelelően és kelő számú kijáratokkal ellátva. Az építkezésre a belső berendezést nem számítva 300–320 000 korona fordítandó; oly pályaterv, mely ennél az összegnél drágább templomot tervez, vagy alakilag nem felel meg, a pályázatból kizáratik.” A jeligével ellátott pályatervet legkésőbb 1900. január 15-ig a nagyszombati főegyházmegye konzisztóriumához kellett beküldeni. Azt is kikötötték, hogy a pályázatra csakis építésszek, esetleg mérnökök jelentkezhetnek.⁷ Végül 31 terv érkezett, elbírálásukat az egyházmegye három szakértőre bízta, akik március 8-án kapták meg a rajzokat. Négy nap alatt jelentést kellett készíteniük a tervokról, majd bemutatni a hattagú konzisztóriumnak. A háromtagú bizottságban Alpár Ignác budapesti,⁸ Ioan Fucșariu bukaresti építésszek és Varró Domonkos nagyszombati királyi mérnök vettek részt.⁹ Nyilván szimbolikus értékű, hogy a helyi és a fővárosi bíráló mellé bukarestből is választottak egy szakértőt. A tervpályázat bírálati jegyzőkönyvét teljes terjedelmében

⁷ Ezek mellett még két napprajzot, két homlokzati és két metszetrajzot 1:200 méretben, továbbá egy könnyen áttekinthető, köbméteres alapon számított költségvetést, melyben a nagyszombati placátoknak megfelelően egy köbméterre 15 forintot kell számolni. Mellékelni kell egy tervleírást is. Az 1. díj 2000, a 2. 1500, a 3. 1000 koronával jár. A díjazott tervek az építési egyházmegye tulajdonát fogják képezni. BÉSZ VII (1899), 156.

⁸ Alpár Ignác (1855–1928), ha szabad így fogalmaznunk, korának szatir-építésze volt, aki a millenniumi építkezések után különösen fontos szerepet kapott, s építéltípusra (iskolák, megyeházák) specializálódott. Lyka 1928, 272.

⁹ TR 46 (1900), no. 34 március 13. 93.

közölte az *Építő Ipar*.¹⁰ Mindegyik tervről rövid kritikát írtak, az első három helyezett mellett még öt másik tervet megdicsérték, és megvételeire ajánlottak a bizottságnak.¹¹

A templom helyeül Nagyszomben belvárosában a régi ortodox templom¹² és a környékén található házak lebontásával¹³ nyert hosszúkás, régyszög alakú telket (42,50x83,50 m) jelölték ki.¹⁴ Mivel több módosítás történt az első helyezést elnyert tervet, a Szinódus 1902 áprilisában ténylegesen az építkezés elkezdése mellett döntött, azt remélve, hogy az épület a belső munkálatok nélkül, 1904. június 30-ig el is készül.¹⁵ Az alapkövet az uralkodó születésnapján, 1902. augusztus 18-án tették le,¹⁶ s a 24 hešilia

¹⁰ ÉI 24 (1900), no. 1216–1217, április 26. 103–104, 110–111, no. 1218–1219, május 10. 115–116. Ebből azt is megtudjuk, hogy a pályázatot pontosan 1899. szeptember 2-án hirdették meg és 1900. március 11-én bírálták el.

¹¹ Az első helyezett – a Konstantin és Hana, Hagia Sophia jeligével jelzett – Konner József és Nagy Virgil terve lett: alaprajz, homlokzati rajz, Ny-K irányú hosszmetset: ÉI 24 (1900), 104, 105, 106. A második helyezett Algrer Sándor budapesti építész terve: főhomlokzati rajz, alaprajz, hosszmetset: ÉI 24 (1900), 110, 116, 117. A harmadik díjat a szintén budapesti Berczik Gyula építész kapta: főhomlokzati, É-D irányú hosszmetset, alaprajz: ÉI 24 (1900), 122, 123, 129. Az öt dícséretes közül az Omega jelgésű szintén a Konner–Nagy páros alkotása volt.

¹² Ezt a templomot 1790–1799 között építették a Szombenben élő macedonaián kereskedők, majd 1850–1861 között a szombati görögök parocniális templomként szolgált, míg 1863 után érseki templom lett. Korábban Arhoz-hegyi szerzetesek teljesítették ill. szolgálatot, majd 1864-től román paróchusa lett, aki a városi egyházközség 120 hívét szolgált. Grama 1921, 19. A ház belső udvarán álló, torony nélküli késő barokk templomról kepel közöl: Pámadacsi 1966, 83. oldal utáni második kép.

¹³ Amire csak 1902-ben került sor. Az utolsó illuzióról beszámol: TR 50 (1902), no. 86, augusztus 14. 347. Pécsi, I. 1906, 200.

¹⁴ ÉI 24 (1900), 104.

¹⁵ TR 50 (1902), no. 36, április 12. 143.

¹⁶ TR 50 (1902), no. 86, augusztus 14. 347.

előtt a falak: már 4 méter magassáig felhúzták. Ebben az évben újabb általános gyűjtést rendeltek el, nem eredménytelenül, mert sok adomány érkezett. A következő évben már tető alatt volt az épület,¹⁷ november 12-én már a tornyok keresztjeit is felhúzták,¹⁸ 1904 tavaszán pedig a belső vakolási is befejezték, csak a berendezés és a díszítőmunkálatok hiányoztak, amelyekkel a következő évben készültek el. A felszentelés 1906 május 13-án történt. Az építkezés összesen 770 000 koronába került.¹⁹

Az épületről

A már idézett pályázati kiírás nem sok kiindulópontot nyújtott a tervezőknek. Meglepő módon inkább a modern köznevelésnek, mintsem a templom szakmai szempontjait. Noha kikötötték, hogy a „görögkeleti vallás” igényeinek is meg kell felelnie, ehhez nem nyújtottak további fogódzót, hanem egyszerűen előírták, hogy az épületet bizánci stílusban kell tervezni.

Hogy mit értettek bizánci stílus alatt? A Monarchia területén, a bizánci építészeti stílust a Görögországban is többször megfordult Teophil von Hansen honosította meg. Tanúványainak köszönhetően Budapesten is több épület követte ezt a stílushagyományt, főképpen a zsinagógák között, amelyeken kiválóan

mutatkozott a keleti eredet érzékelésére.²⁰ A korabeli magyar kritika azt tartotta, hogy „az ő tőle kombinált mórbyzantin stílyt legjobban kedvelte és legelőkelőbbben építta is.”²¹ Az épületeknek jellemző elemei a különböző formájú kupolák, nyolcszögletű tornyok, félkörívesen záródó nyílások bennük különféle kődíszekkel, valamint a gazdagon faragott tagozati díszek és a változó színárnyalatokkal gazdagított külső téglaburkolat. Nagyszébenben is a felsorolt szerkezeti és formai elemeinek jellemzik a Nagy Virgöl és Kommer József által készített nyertes terv rajzait.²² Adpár Ignácok bírálatában a következőket olvashatjuk róla: „Mint a jelző is jelzi, a szerző tervének kiindulásául a Hagia Sophia választotta, [amely] templom alaprajzának magja oly külső architektúrával, mely a belső konstrukcióhoz teljesen simul; a templom belső térhatása egyszerű és egységes, mint a milyen egyedüli a Hagia Sophia a világon. [...] A templom belső alakítása különösen sikerült; a világítás kifogástalan, a külső alakítás a csekély építői költségekre való tekintettel egyszerű; [...] A tervet nagy előnye az, hogy a tervező nem alkalmaz fedélzékét;

²⁰ Moravánszky 1996, 84. Sok később fontossá vált magyar építész tanult Bécsben Hansennel, akinek lithon. ismertségét ez is erősítette. SISA 1996, 171, 177.

²¹ Schön 1891, 140.

²² Csányi Károly néhány évvel később így ír az átlagos bizánci templomról: „Az épület külsején a szerkezeti részek minden dísz nélkül jutnak érvényre, am annál inkább felhívó, mert a boltozatokat nem fedik tetőszerkezetek, hanem a fedőanyag – rendszeren öntöcmez – közvetlenül a boltzatban nyugszik. [...] A fal anyaga téglá, melyet két különböző színben, váltakozó sorokban helyeztek el. A bizánci építészet egyszerűsége elsősorban a szerkezetek egyszerűségében rejlik, mely mellett a részletek elkészítése gyakran háttérbe szorul. Egyik kiváló érdeme e művészetnek, hogy megoldja a hossz- és szélességi elrendezés kapcsolatát, melyre legkiválóbb példáját az Aja Sofia adja.” Nem nehéz észrevennünk, hogy például a falak alakításáról mondottak inkább a XIX. századi felfogásnak felelnek meg. Csányi 1907, 203.

¹⁷ Pécájian 1906, 202.

¹⁸ TR 51 (1903), no. 121, november 14, 495; Pécájian 1906, 202.

¹⁹ Ebből 15 ezer koronát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adott. Pécájian 1906, 202–203. A felszentelés ünnepéről beszámolnak: NÜ 3 (1906), no. 20, május 20. 10. Összehasonlításképpen: a Szent István-bazilika Lallók Lénárd plébános szerint 8 millió, Fieber Henrik szerint közel 10 millió koronába került. Lallók 1906, 96; Fieber 1906, 43.

a kupolát eredeti alakjában kifele is mutatja, azt horganybádoggal vagy rézlemezzel fedj, és ezzel föltétlen tűzbiztonságot ér el.”²²

Az értékelésben, mint ahogy a kiírásban is, a közintézményeknél elvárható funkcionális-praktikus szempontok kaptak nagyobb hangsúlyt, az esztétikai minősítést néhány jelzővel letudták. A bírálók több ponton is módosítást javasoltak. A templom belsőjében az oltárhoz közel eső két apszis karzatát elhagyhatónak vélték, az előcsarnok feletti félköríves lezárástú homlokzati falba pedig a velencei Szent Márk-templom nagy ablakához hasonló nyílás alkalmazását kezdeményezték a kórus jobb megvilágítása céljából. Kívül a tornyok legfelsőbb emeleteihez „finomabb tagozást”, az első emeleti részhez négyszet alaprajzot, a legfelsőbb nyolcszögletű részhez „pikánsabb átmenetet” javasoltak.²³

A módosítások részben meg is történtek. A konzisztórium 1902-ben építészeket és mérnököket nevezett ki, hogy a kívánt változtatásokat megtegyék. Főképp a tornyokkal voltak elégedetlenek, mivel úgy találták, hogy nincsenek teljes összhangban az épülettel.²⁴ Az áttervezéshez, úgy tűnik, Aigner Sándor második helyezést kapott pályázatának tervterveit használták fel. Megmagasították őket, aminek köszönhetően jobban a kupolák felé emelkedtek, és csak az utolsó emeleten maradt meg a nyolcszögletű forma. Az új stakformák is az említett tervből eredhetnek. A központi kupolára terveztek egy kicsi lantemát (talán a velencei Szent Márk-bazilika hasonló megoldásainak ihletésére), hogy jobban harmonizáljon a számráhálós profilú

²² ÉI 24 (1900), 115.

²³ ÉI 24 (1900), 115.

²⁴ Hogy kik voltak az átalakító mérnökök, azt pontosan nem tudom, de mivel az építés vezetésével egy Szalay nevű építészti iroda foglalkozott, talán rá gondolhatunk. Mellette szintén építésvezető feladatokat kapott J. Schussling, aki egyébként indult a pályázaton is, és az öt díjazás között szerepelt. TR 50 (1902), no. 36, április 12. 143; Pécájan 1906, 199; ÉI 24 (1900), 116.

új stakokkal, de magát a kupolafelszínt is változatosabbá tették, amikor a síma gömbfelszín helyett, az ablakok szélességével egyező feszítvú, domború cikkelyekből összeállított formát hoztak létre. A nyugati bejárat fölött a bírálók javaslatának megfelelően a Szent Márkból kölcsönözték az ablakformát. A belsőben elhagyták a keleti vég két szélső exedrájából a karzatot.

A Kommer-Nagy páros által tervezett épület tehát alapvetően a Hága Szófia formájából merített.²⁵ A telek formájának köszönhetően a longitudinális szerkesztés lett a hangsúlyosabb, s a centralitás inkább belül érvényesült. Az eltérő térszerkezeti koncepciók ötvözését segített a bírálók által nagyon dicsért, a központi kupola négy sarkához illesztett, nyolcszögletű lépcsőtornyok alkalmazása, amelyek szintén kupolákként hatnak lefedésük miatt. A bírálók az épület „szerény” külső kialakítását: az anyagi lehetőségek korlátaival magyarázták. Lehet, hogy a főhasznált anyagokra érvényes a „szerény” jelző, de nem kerülheti el figyelmünket, hogy az épület külső megjelenését alapvetően a kupolák és félkupolák toszódása határozza meg. Tény, hogy a bizánci művészet pur excellence építészeti formájának tartott kupola szerepeltetése elengedhetetlennek látszik egy „byzantin stílusban” tervezendő épületen, amit a Kommer-Nagy páros maximálisan ki is használt. Az építetőknek viszont ez sem volt elég, hiszen a nyugati templomtipusok elmaradhatatlan elemét, a nyugati tornyopárt is maximálisan előtérbe kívánták helyezni a tervmódosítások.²⁶ Úgy tűnik, hogy a módosításnak nem csak esztétikai, hanem erős érzelmi és történelmi okai is voltak. A román cikkek szerzői felemlítetik azokat az időket, amikor a román ortodoxok csak a városok szélén, a központban pedig csak tornyok és harangok nélkül építhettek az ország bizonyos

²⁵ Az eredetiről felmérési és alaprajzok. Kádár-Németh-Tompos 1987, 16-71.

²⁶ A tornyok építészeti, ikonológiai jelentőségéről általában: Mojzer 1971, 19.

részein egészen 1848-ig.²⁸ A történelmi sérelem kiközösítésének szempontja érvényesülhetett az épület helyszínének kiválasztásakor is, amikor nem vettek figyelembe a bírálók javaslatát, akik az épület jobb érvényesülési lehetőségeire hivatkozva inkább más, tágasabb területet javasoltak volna. Az imént említett történelmi sérelmeket emlegetik főként a keresztek felhelyezésekor – kiemelve, hogy évszázadok után végre ismét kereszt ragyoghat a városközpontban (nyilvánvalóan a közeli református és evangélikus templomok tornyain megnyilvánuló kereszt nélküliség ellentéteként), – mind a harangok felszentelésekor.²⁹ Minden bizonnyal – egy alapvetően nyugatias kulturális közegben, mint amilyen Erdély is volt – a tornyokról gondolhatták, hogy hangsúlyosabban kifejezi egy épület fontosságát és méltóságát, mintsem az alapvetően idegen építészeti elemnek számító kupolák. Hasonló gondolkozásmódot implicál a nagy riválisok, a görög katolikusok esete, akik 1837-ben a balázsfalvi székesegyházuk nyugati homlokzatát kéttornyúvá építették át, meghozzá a kolozsvári jezsuita templom homlokzati kialakítását véve mintát, háttérbe szorítva az épület eredetileg hangsúlyos központi elemét, a kupolát.³⁰

A két magyar építész jól megtalálta az építető közösség által a pályázatokban nem túl részletesen megfogalmazott igényeket. A minden bizánci templom mintájának tartott Hagia Szófát formálták újra,³¹ a helyi igényekhez alkalmazkodva egyszerűsítve,

²⁸ Szegedben is a külvarosban áll a két másik ortodox templom, amelyek a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről származnak, meglehetősen szerény építészeti-művészeti kialakításban. Lupu 1968, 52., 55., 57. és 58. kép.

²⁹ Példáan 1906, 202.

³⁰ Az átépítésről megemlékezük, és a korábbi állapotú közől egy 1751-es metszetet: Talai-Balut 1995, 53, 210, 1. kép.

³¹ Bár egyáltalánú, hogy a legtöbb bizánci templomban csak néhány elem önkéntesebb tovább, s nem ez a típus lett a legelterjedtebb. Lamberti-Mula 2002, 352–53.

de annak markáns elemeit megtartva. Sikerült egy olyan reprezentatív épületet kínálniuk az erdélyi ortodoxok számára, amelyről Alpár elmondhatta, hogy jó kiindulási alapot lát benne a hazai építészet lendő bizánci templomaiban alkalmazott építészeti formanyelv kialakításához. Akaratlanul is „tárgyasította” a székesegyház az egyik, a románok által is megfogalmazott – egyébként a minden székesegyházról elmondható főképp spirituális élmény – közhelyet, hogy a metropólia összes templomának „anyja” legyen. A hangzatos kívánságnak nem nagyon lett fogadtatja, bár Nagy Virgil életművében később is számon tartották ezt a művet, nem nagyon véve tudomást a későbbi módosításokról,³² az 1908-as egyházművészeti kiállításon is szerepe felve az eredeti tervekét.³³

A belső díszítés

Az egyházmegye az építés kezdetétől fogva fontosnak tartotta a belső díszítés minél gyorsabb elkészíttetését is, miközben folyamatosan kalkuláltak a várható magas költségekkel.³⁴ Úgy gondolhatták, hogy ha már sikerült egy minden szempontból a bizánci építészetnek és hagyományoknak megfelelő épületet alkotniuk, akkor a belső díszítésnél is törekedni kell arra, hogy

³² Él 24 (1900), 115. Kommer József inkább bérházak tervezésében jeleskedett. Egyúttal éppen a nagyszabású székesegyház csakugyan föl is épül: Matuszka 1904, 9. Nagy Virgil nekrológiájából nem tudunk meg sokat kellőjük egybirtműködéséről, a székesegyházat is csak épphogy említik. Leciner 1921, 354.

³³ „A nagyszabású székesegyház téviall kép”, „A nagyszabású gótuskeleti székesegyház külseje és belseje” címmel fényképek voltak kiállítva. Iparművészeti Társulat egyházművészeti kiállítása, katalógus, 1908.

³⁴ TR 49 (1901), no. 45, május 7, 185.

ez a stílus megfelelő módon érvényesülhessen. A konzisztórium egyik fiatal tagját, a budapesti egyetem bölcsészkarán végzett, főképp szépirodalommal foglalkozó, időközben szerzetessé és pappá lett Ele Miron Cristeát bízták meg, hogy folytasson alapus tanulmányokat a bizánci művészet terén, majd gondosan tervezze meg a belső díszítés részletes programját.²⁴ Az előtanulmányokból végül egy önálló környv is született, amely még a templom felszentelése előtt megjelent Szébenben,²⁵ részleteiben pedig az egyházmegye hivatalos lapjában, a *Telegraful României*-ben.²⁶ Akárcsak az építésre, a festésre is pályázatot írtak ki, amelyen egy erdélyi festő, Smigelschi Oktáv nyert.²⁷

²⁴ Páczlám 1906, 292. A megbízásról a könyvát (következő jegyzet) ismertető recenzióból is értesülünk. A szerző öt éven át dolgozott munkáján, és mintegy 40 műből álló bibliográfiát mellékel, amelyben román, görög, német és francia műveket sorolt fel. LU 4 (1905), no. 19. október 1. 282–83. Életrajzát közlik: LU 5 (1906), no. 9–10. május 15. 206. 1925-ben ő lett Románia első patriárchája.

²⁵ A könyvhöz (*Iconografia și întocmirile din interiorul Bisericii Răsăritime de Dr. Ele Miron Cristea* *kronomah*. Sibiu, 1906.) sajnos nem tudtam hozzáférni. Borítójának képét közli: Plămădeală 1986, 80. oldal utáni első kép.

²⁶ A cikksorozat, ami az első rész bevezetője alapján a könyvből közöl folyamatosan részleteket, következő címen jelent még 1904. március 10-én: *Studiu din sfera iconografiei orientale*. Ezek után szinte minden számban kisebb-nagyobb kihagyásokkal olvashatunk részleteket, míg az örvény részét tartalmazó sorozat 1905. március 14-én véget nem ér. TR 52 (1904), no. 22. 87. – TR 53 (1905), no. 24. 95. A feldolgozás folyamán ezeket a szövegeket használtam.

²⁷ A pályázaton indult még egy bukaresti festő és építész, S. Mina és S. Minu, valamint egy Tridriessa nevű festő Brassóból. LU 5 (1906), no. 9–10. május 15. 192. A *Lucifer*-ben a pályázat eredményét már korábban is közzétették, átvéve a TR egyik irását és hangsúlyozva, hogy ők már többször is méltatják a nyertes festőt. LU 3 (1904), no. 8. április 15. 167.

Előzmények

Smigelschi éppen ezekben az években lépett először nagy nyilvánosság elé, a balázsfalvi görög katolikus székesegyház belső „restaurálásához” készített mind ideákban, mind méreteiben hatalmasra sikertült kartonjaival. Az Erzsébetvárosban élő rajztanár, Viktor nevű balázsfalvi kanonok bátyjától kaphatta az üsztönzést a művek elkészítéséhez. A megbízatás eredetéről nem sikerült kiderítenem semmit, de valószínűleg a belső klasszicizáló térhatású barokk székesegyház átalakításához a XIX. század utolsó évtizedének nagyszabású, magyarországi restaurálásai adhatták az ötletet, s ezek szolgálhattak mintául, mivel némelyik munka még a század első évtizedében is folyt (például Kassán is). Ha valóban a magyar példák hatására döntöttek így, ez azért figyelemre méltó, mert Balázsfalva esetében nem lehetett szó olyan stílszerű helyreállításról, mint a többi székesegyháznál, hiszen itt semmiféle középkori előzménnyel nem lehetett számolni, hanem egy teljesen barokk templomot kellett volna átalakítani a bizánci liturgia és stílus való és vélt követelményeinek megfelelően. Érdemes megfigyelni a tervek alapján, hogy végül is a „stílszerű” átalakításhoz szükséges építészeti elemek részben adóttak (kupola), vagy kialakíthatók lettek volna (például a hármass tagolású szentélyfeje). Smigelschi a megbízás kapcsán több tanulmányutat is tett a bizánci művészet különböző forrásterületein: elsősorban Konstantinápolyban, ahol Velence és Ravenna mozaikjait látogatta végig, másodsorban pedig a szülőföldjéhez közelebb eső Havasalfoktón és Bukovinában keresett fel kolostorokat.

A festéshez készített vázlatait 1903. augusztus 30-án, vasárnap a balázsfalvi tornateremben mutatták be. A kiállítást a helybeli görög katolikus metropolita nyitotta meg, sok kanonok tanár és számos vendég jelenlétében. A megnyitó alkalmából Ioan Rapiu tanár még előadást is tartott a bizánci művészetről, rövid átte-

kintést adva fejlődéséről és újabb kori kilátásairól. Röviden ismertetőjük ezt, mert némelyik gondolata a későbbiekben Smigelschi ars poeticiájában is felbukkan. Megjegyezi, hogy a természeti tanulmányok hiánya okozta a bizánci festészetben a még az atthoszi festészetre is jellemző dekadenciát, ami ritka szívóssággal maradt fenn a román templomokban. Ennek ellenére a szellemiséget és a tartós technikákat megőrizték, s már csak ezért sem lehet tagadni kapcsolatukat a klasszikus festészetrel. A korábbi korokban apáról fiúra szállt a festés tudománya, viszont a XIX. század ezen a téren jelentős változásokat hozott, amikor az igazi tehetségek szerencsésebb körülmények között tudtak dolgozni. Az egyházi festészethez azonban nem elég, hogy ezek a tehetségek csak a profán festészetben legyenek igazán jártasak. Tovább kell fejleszteni tehetségüket alapos tanulmányokkal, ahogyan Smigelschi is tette az egyházi műemlékeket tanulmányozó utazásai során. Az előadást ismertető cikk után közölték a művek pontos katalógusát is. Negyven mű szerepelt a kiállításon, főképpen a templum kifestéséhez készült tervek.⁴⁹

⁴⁹ LU 2 (1903), no. 16–18. szeptember 15. 293–294. A monumentalitás érzékeltetésére közlöm néhány tétel adatait: Kat. 1. Az első és legnagyobb karton, a székesegyház hosszmetrete a bejáratától a szentély végéig, a templom bel oldala, 1:8 arányban készült kifestési terv, 6,8x3 m-es méretben (ennek részleteiből közölnek képeket a folyóiratok, amint látni fogjuk). Kat. 4: Jézus Krisztus, 5,2x3,3 m. A Jeremias próféta ábrázoló kartontól képet is közölnek (ez a Kat. 5-nek lehet a részlete, amely Jeremiást, Máté evangélistát és Izajás prófétát eredeti méretben, egy 7,7x5 m-es kartonon ábrázolja). LU 2 (1903), no. 16–18. szeptember 15. 294. Később a folyóirat még több műről ad közre reprodukciókat: Az utolsó vacsora (balán a Kat. 3 részlete) LU 2 (1903), no. 20. október 15. 331; A hosszmetret kupolás részlete (Kat. 1 részlete) LU 2 (1903), no. 24. december 15. 403; Mária Jézussal egy ajtó feletti lunettába tervezve (Kat. 6.) LU 3 (1904), no. 1. január 1. 19; Jeronás, Máté és Izajás (Kat. 5). LU 3 (1904), no. 3. február 1. 77.

Ezt az anyagot szállították át Nagyszebenbe, ahol a Gesell-schlafhausban nyílt meg újra a kiállítás október 14-én. A *Telegraful Român* a közönség érdeklődését felkeltendő, rögtön közli is a kiállítandó művek katalógusát. A műveket két teremben mutatják be: az egyikben a bizánci festészet, a másikban pedig a profán festészet körébe tartozó alkotásokat helyezték el.⁵⁰ A kiállítást elsőként C. Dorschlag rajztanár méltatta, aki Smigelschit tanította is.⁵¹ A *Siebenbürgische-Deutsche Tageblatt* számára készített írását a *Telegraful Român* is átvette szó szerinti fordításban. Meglepődve kérdezi, hogy ki ismerte volna Smigelschi igazán nagy tehetségét ez idáig?! Aki nem, az most tényleg meggyőződhet róla a kiállításon. Kiemeli, hogy Smigelschi különböző tanulmányutakat tett, hogy a helyszínen tanulmányozza a régi keresztény emlékeket (Velence, Ravenna, Firenze), arról pedig, ahová nem tudott eljutni (Szicília, Konstantinápoly, Athosz-hegy), az emlékeket ismertető, megfelelő szakkönyvekből konzultált. Nem enged meg magának, hogy művei egyszerűen csak másolatok legyenek, hanem éppen ellenkezőleg, megtanulta nézni a régi mesterek szigorúságát anélkül, hogy megváltoztatta volna magát a stílust, mégis megtanulta harmoniózába rendezni a szíveket stb.⁵² A szebeni bemutatkozás meghozta a fővárosi reakciót is. A tárlatot meglátogatta Gróh Istvan, a Budapesti Iparművészeti Iskola tanára, aki szintén közölt róla egy írást a város német nyelvű lapjában. A balázsfalvi kartonokról megállapítja, hogy meglepő a színek gazdagsága, a tömegek csodálnivaló elosztása.

⁵⁰ Majdnem teljesen meggyezik a Balázsfalván kiállított művek listájával. Itt kiállítottak egy 5x7 méteres kárpitot is, amelyet a festő tervei alapján méramarosi paraszttasszonyok készítettek a balázsfalvi katedrális szándéca. (Kat. 39.). A profán teremben 79 darab, különböző technikával készült művet állítottak ki. TR 51 (1903), no. 108. október 13. 443.

⁵¹ Matits 1997, 2.

⁵² TR 51 (1903), no. 112. október 22. 450. Ebből az írásból azt is megtudjuk, hogy a kiállítás csak október 25-ig volt nyitva, naponta 8-tól 16 óráig.

meglepő az a kifejezett festőiség és képszerűség, amely egységes egészet alkot a dekorációval. Megamúlta, hogy Angliában kezdődött a bizánci stílus utánzása, de sem Magyarországon, sem Németországban nem ismár olyan mestert, aki ezt ilyen tökélyre vitte volna.⁴⁵

Az Iparművészeti Múzeum karácsonyi kiállításán való részvétel még nagyobb visszhangot váltott ki. Több művészeti és irodalmi lap is fölfigyelt ezekre a meglehetősen nagyméretű, különös kartonokra. A december 5-én tartott megnyitón két rangos magyar személyiség, Berzevitz Albert vallás- és közoktatásügyi, valamint Hieronymi Károly kereskedelmi miniszter is részt vett, amint a *Lucasfirni* részletes beszámolójából megtudjuk.⁴⁶ A cikkben több más részlete is föl hívják figyelmünket. A miniszterek csodáltk Smigelschi műveit, akinek megjelenését a kiállításon megszólaló tanár, a Budapesti Iparművészeti Iskola igazgatója (Fittler Kálmán) „deus ex machiná”-nak nevezte. A beszámoló az is tudni véli, hogy különösen Berzevitz kérdézősködött élénken, hogy hogyan, mennyi ideig, milyen technikával készültek a kartonok, majd személyesen is érdeklődött Smigelschivel és búcsúképpen odaszólt neki: „Remélem, még gyakran találkozunk Önnel!” A Közoktatásügyi Minisztérium művészeti igazgatójának érdeklődését is felkellették a művek, aki szakértő szemmel mustrálta az anyagot, csodálkozott az átütő erőn és monumentalitáson, majd sajnálattal állapította meg, milyen kár, hogy nem ismerték meg hamarabb: valamelyik bazilikát ő festhette volna

⁴⁵ Ezt a szöveget is átveszi a TR és közli román fordításban. TR 51 (1903), no. 114, október 27. 466.

⁴⁶ LU 2 (1903), no. 24. december 15. 407. A miniszterek jelenlétét indokolta tetre, hogy a kiállítás alkalmából mind a kettőn tekintélyes díjakat kaptak a díjazásért. Ennek részleteit lásd a kiállításra való felhívásban: MI 6 (1903), 159–160.

Azért az ötömbé egy kis tróm is vegyül, a beszámoló végén ugyanis idézik Pekár Gyula fiatal magyar író tárcáját, akit a bizánci festészet nagy ismerőjeként tüntetnek fel, s aki azt állapította meg, hogy Smigelschi művészetében található valami új, valami különleges, amit szívesen elkeresztelne magyar behatásnak/jegynek.⁴⁷ Ezt már csak azért is provokatívnak érezhetjük a román szerkesztők, mivel a kiállítást úgy harangozták be lapjukban, hogy a „román festészet” alkotásaiból kaphatnak ihletet a látogatók.⁴⁸ A második decemberi a számban olvashatjuk Octavian Goga kritikáját is, amelyben sokkal élesebb hangon szólalt meg, elérve minden korábbi román írás hangnemenétől. Ezzel viszont hagyományt teremtett a *Lucasfirni* hasábjain, ahol Smigelschi értékelése ezek után a nemzeti ügyekkel összhangban történt. Goga röviden elmélkedik a bizánci művészet mibenlétéről, s megállapítja, hogy Smigelschi még ehhez is hozzá tudta adni individuális jegyeit, amikor *Janovács próféták* című kartonjával főművet alkotott. A kiállítás nézői, élőkön a két miniszterrel, szinte megszemlélődnek ennek a liceumi professzornak a tehetségétől, aki a 20 hét mellett, amit mestersége megkövetel, tudta a dolgát és alkotott, lebecsülve a „mi zsidós fővárosunk” sajátos polgári szellemű, haszonelvű fogásait. Felrója a magyar újságok dicsőítő beszámolóinak, hogy „zsidó szavakkal” összezavarják az igazságot, amikor Smigelschit megtisztelik a „magyar művészi zsendallásában”, és Lotz Károly mellé állítják. Goga szerint „a mi feladatunk”.

⁴⁷ Lásd előző jegyzet. Pekár Gyula a *Magyar Hírlap*nak volt ebben az időben a tárcáiírója. Számunkra nem világos, hogy miért számított Bizánc-szakértőnek, bár Bizánc kultúrájáról 1906. március 3-án és 10-én előadást is tartott az Iparművészeti Múzeumban, ami nyomtatásban is megjelent: Pekár 1907. A művészi lap, a *Budapesti Hírlap* is megemlékezett a kiállításról, amelyben Malonyai Dezső méltatta a látogatókat, s akinek írásából idéznek a románok is: TR 51 (1903), no. 132. december 15. 532.

⁴⁸ *Exposiția de pictură română în Budapesta*. LU 2 (1903), no. 23. december 1. 390

hogy munkát adjunk ennek a mestertnek, ennek a tehetségnek, hogy amikor az imádság házaát építik, ne olyan külföldieket hívjunk, akik csak könyvekből és rosszul ismerik a románokat, hanem olyanokat, aki ismerik és részesel a mi bajainknak.⁴⁷

A *Levegőtől* magyar megfelelőjében, az *Új időkben* is olvashatunk méltatást a kiállításról, még két reprodukciót is közölnek. A Smigelszky [sic!] kartonjai címet viselő kis írás a művész eddigi ismeretlenségét emeli ki, utalva arra, hogy Székely Bertalan-nál tanult. A kartonokról elmondja, hogy mennyire megfelelnek a bizánci művészet ismert követelményeinek, a komolyságnak, szigorúságnak, ünnepélyességnek. Megemlíti, hogy láthatók ebben az érvelet terében természettanulmányok is a mestertől, de „fő ereje mégis a monumentális templomdekorációban” van. Záróképpen a következőket írja: „Örvendünk, hogy a magyar művészek gárdájában e speciális feladat is ilyen kiváló művelőre akadt, s hogy nem szorulunk ilyen munkákkal a sablonos külföldi dekorátorokra.”⁴⁸ Ez utóbbi mondatban érdemes a Goga záró gondolataival fennálló párhuzamosságra felfigyelni; bár még román oldalról részben indokoltak is tűnhetnek, addig a magyar elemzők továbbá inkább retorikai fogásként alkalmazott tájékoztatónak értékelhetjük, hiszen a magyar művészet már elcse-

⁴⁷ Goga 1903, 396.

⁴⁸ A *Trónoló Krisztusról és a Jeremiás Prófétáról* közölnek reprodukciót. *Új Idők* 9 (1903), no. 52, december 20. szöveg: 583, képek: 576–577. Érdekos, hogy ebben a cikkben már a név helyesírása is magyarosodó, a zárt maggyűzésről nem is beszélve, a LU-ban mégis megemlékeznek erről a recenziónál, s kiegészítik, hogy két képet is reprodukálnak. Azt is hozzáfűzik, hogy a profán témájú képekből lesz egy kiállítás a Nemzeti Szalonban. LU 3 (1904), no. 1, január 1. 45.

ledhetett jelentős magyar festőkkel, akik nagyszabású belső tereket dekoráltak.⁴⁹

A művészeti lapokban is jelentek meg méltatások vagy reprodukciók. Lyka Károly egyenesen Athosz-hegyrén érezte magát, amikor felért a múzeum emeleti termébe és meglátta a műveket. Először ő is a mester eddigi ismeretlenségét emeli ki. Majd műveit elemzi, melyek egy letűnt kort tolmácsolnak felénk, amiből mára már csak a szent ortodoxia maradt, amit szigorú és zárt kompozícióval hierarikus szertartás-mozdulatokkal⁵⁰ fejez ki a festő: „a taglejtések és mozdulatok – ellentétben a bizánci selejttel – nem merevnek hatnak, csak oly lassú és méltóságos gesztusok, amelyek az örökkévalóságban végzik utolsó lendüléseiket.” Egyes formáiban az egyház örökkévalóságát tolmácsolja.⁵¹ Lyka próbálja spiritualizálni a többi kritika által is említett szigorúságot és komolyságot. A *Művészetben* is megjelent egy rövid tájékoztató a kartonokról, kiemelve, hogy a fallesés technikáival Székely Bertalannal ismerkedett meg, akinél a fal mindig „zárt területként”-ként érvényesül, amelyen Székely kompozíciója és egyes alakjai „hőzsimulnak a fal e jelleméhez”.⁵² A képek mind történetileg, mind liturgikus szempontból összefüggő ciklust alkotnak, és összhangban vannak az épület-

⁴⁹ A külföldi és a magyar mesterek részvételének fontosabb „konfliktussá” a pécsi székesegyház festésével kapcsolatban alakult ki, ahol végül az Országos Képzőművészeti Tanács sürgetésére megbízást kaptak az elismert magyar festők, Lotz Károly és Székely Bertalan is. Gerecse 1893, 33. Bakó 1999, 51. A vitáról lásd. EL 6 (1885), 120–124.

⁵⁰ Képeket is közölnek, a hosszametszeiből a kupolat is magába foglaló részletet, *Jeremiás prófétáról*, a *Trónoló Krisztusról*, majd egy szentélyboltozat-részellet, két angyallal és Ábrahám áldozatával. Mű 7 (1904), 23–24. Képek: 37, 38, 39, 40.

⁵¹ Székely Bertalan 1971-től tanított különböző tárgyakat a műtárajziskolában. Tanári munkásságáról: Bakó 1999, 304.; Blaskócsé-Székely 2002, 16, 22, 26, 46, 520.

tel. „Mivel a templom nem egészen a Keleten divó séma szerint épült, az Athoszon divatos, teljesen liturgikus szellemű elrendezés nem volt itt keresztülvihető,³² hanem helyette az ahhoz legközelebb álló velencei Szent Márk-templom szolgált előképül. Így került a mennyebemenetel a főkupolára, a többi újtestamentumi jelenet pedig a függélyes falakon végig a bollozatokra, a kupolára. A befejezést az ecclesia onestis adja.”³³

A kritikák figyelemre méltó közös eleme az athoszi művészetre való hivatkozás. A korszak számára az athoszi kolostorok művészete jelentette a bizánci művészet egyik legfontosabb forráshelyét. Érthető, hiszen a félsziget sajátos történeti helyzetének köszönhetően számos bizánci műalkotást őrzött meg érintetlenül. Athoszi művészi hírnevét a Didron által kiadott, majd rövid időn belül a fontosabb nyelvekre is lefordított *Hermeneia*, vagyis *ikonfestő kézikönyv* alapozta meg.³⁴ Ebben a festőkézikönyvben a kutatók biztos támpontot véltek találni az igazi bizánci stílusnak és bizánci templomnak a műbenlétéhez, künéze-

³² Hogy az alatti mit értettek, talán könnyebben megértjük, ha elolvassuk Éber Észkórak az athoszi templomokat elemző sorait: „Az ottani templomok kifestése szigorúan az építészeti elrendezéshez simul. [...] A szenttérténeti jelenetek meghatározott helyekre, meghatározott sorrendben vannak elosztva, azoknak az ünnepeknek megfelelően, amelyeket az egyház az esztendő során megül. A szentélyrész a liturgia eszemkörére utal, a főcupola a diadalmas egyházat mutatja be, a falak képei az ünnepek soráta való vonatkozásukkal az élők egyházával állnak összefüggésben.” Barát-Éber-Takács 1941, 245. Ezeket a nézeteket Éber Brockhaus könyvéből meríthette, akit többször idézett, amikor először adott közre magyar nyelvű részleteket a *Hermeneia*-ból. Brockhaus 1891, 60-99. Éber 1909, 50-56.

³³ Képeket is közölnek. Részlet a hosszomszetszből, Trónoló Krisztus, *Jeruzsáms próféta, Lironosora*. M 3 (1914), 54-55. Képek: 52, 53, 56, 57. (Az előző jegyzetben közölt szöveg hasonló gondolatai alapján elképzeltetnek tartom, hogy Éber írta ezt a szerző nélkül közölt ismertetőt.)

³⁴ Didron 1845.

téhez. Az a hatalmas lelkesedés, amit Didron az általa publikált festőkönny iránt tanúsított, követőiben sem nagyon csillapodott. Hatását fokozta, hogy a könyv megtalálásának pillanatában, Athoszon nemcsak a régi bizánci művészet tárháza volt, amelyet az elképesztő mennyiségű templom és kápolna őrzött meg számunkra, hanem élő festészeti és művészeti központ, ahol több, még akkor is alkotó festő szerzetessel és tanítványával lehetett találkozni.³⁵ Didron lelkesedésében odáig megy, hogy az egész keletit festészetet és mozaikművészetet innen eredezteti, Ravennától Velencéig.³⁶ Noha ezeket a nézeteit a XIX. század végére már revidálták,³⁷ a könyv pótolhatatlan maradt, hiszen számos művészeti szempontból is értékelhető reprodukciók továbbra sem készültek, így csak a kézikönyv vagy más utazók szematikusan leírásaiból ismerték az eredetiket, ami azt is jelenti, hogy stílusosan nem, csak ikonográfiailag tudták őket értékelni. Amikor tehát az elemzők az athoszi festészethez kapcsolják Smigelszchi munkáit, a kritika és a művészettörténeti irodalom toposztát alkalmazzák, valós képi összehasonlítási alap nélkül, valószínűleg azaz a szándékkal, hogy tekintélyét növeljék a közönség szemében.³⁸

³⁵ Didron a hegyet a keleti egyház itálikájának nevezte. Didron 1845, XV. A templomok számtai sorolja: XVII-XIX. Az élő mesterek számról: XLVI.

³⁶ Didron 1845, XLVI.

³⁷ Mendieta 1977, 170-179.

³⁸ Például Brockhaus sem közöl képeket, csak szematikusan rajzolt. Brockhaus 1891, 271-281. Nagy mennyiségű fotóanyagot majd csak az 1920-as években publikál G. Millet.

Voltak olyan Magyarországon dolgozó mesterek is, akik élben tanulmányozták az athéni és athoszi festészetet. A diakovári székesegyházat ismertető cikkben, a templom bollozatain freskókat festő, római származású Alessandro Maximiliano Scitaró írják, hogy „...Cornelius müncheni tanár beölyvisán szívó meglátásuk, hogy Athénben és Athoszonban

Smigelschü katonjai, amint a kritikák is rámutattak, főleg velencei és ravennai előképekből és motívumokból indulnak ki, ornamentikájukban is ökeresztény és bizánci elemeket kombinálnak. Mi is fölvilántsunk néhányat a balázsfalvi katonok előképei közül a teljesség igénye nélkül. Az apszisba és az egyik bejáratú ajtó lunettájába kerülő Istenszülő Platytera ábrázolásának a San Marco külső déli homlokzatán lévő XIII. századi mozaikváltozatát is megtaláljuk,⁵⁹ míg a boltzat alatti lunettákat kitöltő Káin és Ábel, valamint Izsák feláldozása jelenetekhez a ravennai San Vitale szentélyének oldalsó lunettáiban található, azonos témájú kompozíciókat veszi alapul.⁶⁰ A boltzatokon – szőlőindás és akantuszos háttér előtt – repdeső angyalpáros és a kezükben tartott bárány klipessz szintén innen forrásoznak,⁶¹ az ivó szarvasok előképeire pedig Galla Placidia mauzóleumában találhatunk példát.⁶² A diadális külső oldalára az ŐS próféták közé szánt Trónoló Krisztus alakja a San Marco központi apszisának mozaikját követi,⁶³ de a zöld virágos alap a négy folyammal a San Vitale szintén apszisbeli fiatal Krisztusától ered.⁶⁴ A kupola merynybemenetel-ábrázolása kompozicionálisan valóban emlékeztet a San Marcoóban található hasonló ábrázolásra, ahogy a Művészetben megjegyezték,⁶⁵ de a statikus, szinte mozdulatlan apostolok inkább a ravennai battisterók kupolamozaikjait idézik.⁶⁶ A kupola csegelyei által határolt lunettákba helye-

tanulmányozta a bizánci festészetet, melynek modern kiértékeléséről: A Diakovári új székesegyház II. In: EL 3 (1932) 302.

⁵⁹ Belling 2000, 204, 114. kép.

⁶⁰ Angiolini Martinelli 1997, II, 362. és 397. ábra.

⁶¹ Angiolini Martinelli 1997, II, 418, 489. és 520–521. ábrák.

⁶² Bovini 1960, 30.

⁶³ Vio 1999, 17. ábra.

⁶⁴ Angiolini Martinelli 1997, II, 451. ábra.

⁶⁵ Vio 1999, 86. ábra.

⁶⁶ Bovini 1960, 53, 77.

zeti hat prófeta közül Jeremiás már nem bizánci előképekre utal, hanem Michelangelo Sixtus-kápolnájának hatása alatt áll, amit a szakáll se nagyon tud leplezni.⁶⁷ A szöszék fölötti kép keretező sémnél alkalmazott számrátharítás forma a San Marco néhány kapuzat feletti lunettájának érdekes, keleties alakját idézi.⁶⁸ A hajóba szent szenvedéstörténet és pokolraszállás szintén a San Marco főhajójának mozaikjait követi,⁶⁹ sajátos kivétel az „Úrvacsora” néven emlegetett, keleti terminológiával inkább az „Apostolok áldozásának” nevezhető kompozíció, amely a San Marco Tesorójának ajtaja felett található, erősen antikizáló, de XIII. századi, Tradiño legist ábrázoló dombormű ikonográfiát újjáértelmezésének tűnik.⁷⁰

Az alkalmazott ornamentika is a figurális díszítésekhez minőt adó templomok azonos műfajú dekorációjából származik. Láthatjuk, hogy az előképek alkalmazását Smigelschü elemzői a bizánci festészet szabályaiból, a templomot hasonlító egyház liturgiájához való alkalmazkodásból magyarázták, az ezekről való eltéréseket pedig arra használták fel, hogy demonstrálják a reneszánsz óta elvárt művészi személtetés és tehetség individuális kifejeződését. Valójában azt a benyomást igyekeztek kelteni, hogy festőnk mind a keleti, mind a nyugati festészet hagyományoknak megfelel, aminek az igénye magától Smigelschüt sem állhatott távol, hiszen az arcok és ruhák megformálásában néhazen tud távolságot tartani a realizmusba hajló megformálástól, bizantinizálása pedig a kompozíciószerkesztésben és a dekoratív részletekben merül ki.

⁶⁷ Michelangelo Jeremiás és Lajos prófétáinak bizonyos elemere említkezett, főképp a súlyos ruharendeknél. Cimmasca 1992, 91–95, 36. és 43. ábra.

⁶⁸ Például a Porta dei Fiumi. Demus 1960, 51. ábra.

⁶⁹ Vio 1999, 94. ábra.

⁷⁰ Muraro 1980, 349, 11. ábra.

Smigelschi első bemutatkozásainak eredményeit így jellemzi Lyka Károly a festő halálakor írt nekrológiájában: „Ezerkilencszáz-háromban egy eddig teljesen ismeretlen nevű művész vonta magára a kritika figyelmét az Iparművészeti Múzeum dísztermében kiállított kartonrajzaival. Smigelschi Oktáv volt, akkor vidéki rajztanár. A magyar kritika sietett őt »felfedezni«, elismerte máris szembetűnő készségét, tehetségét s kedves fogadtatásban részesítette a magas, fekete, romantikusú férfit, akinek szerénysége, komolysága, természetes modora csakhamar megnyerte azok rokonszenvét, akik ebből az alkalomból vele megismerkedtek.⁷¹ Aztán eltűnt Budapestről, vissza vidékre, ahol sok munkával volt elfoglalva, nagyméretű feladatokat oldott meg, s midőn 1911 végén megint visszatért első sikere színhelyére, Budapestre, a szép szűl ember már csak árnyéka volt önmagának.”⁷² Lelkes

⁷¹ A típusmeghatározás érthető, hiszen román volt. A külső jegyek és a jellem összefüggéseire mutató, számunkra már szokatlan leírás a korban nem volt idegen. A halálakor megjelenő román nekrológ szerzője még ottó, sem rettent vissza, hogy Smigelschi eltérő karakterű, felszabotulabb, közlékenyebb kanonok bátyjában a család lengyel jellemvonalait, míg esellen mozgásából, nehéz beszédképességéből tükröződő szerénységében és visszahúzódottségában az anya román lelkének megtestesülését lássa. LÚ 10 (1912), no. 31. november 15. 706–707. Az efféle, a fizionómiából a lelki alkatra és jellemre levonható következtetések mintha a lavateri gondolkodás továbbélésére mutatnának. G. Noirel utalt rá, hogy Franciaországban ezek a szempontok ebben az időben például az egyetemi doktoranduszok jellemzésében éltek tovább. Nalzel 2001, 280–82.

⁷² Lyka 1903, 15. Már korábban is visszatértek, legalábbis művel: 1908-ban újta szerepeltette kartonjainak egy részét a szintén az Iparművészeti Múzeumban megrendezett egyházművészeti kiállításon. Művelnek ekkor is volt némi sajtóvisszhangja. Az IM-ben közöltek egy reprodukciót a balázslalvi székesegyházhoz készült hosszomszetről: IM 11 (1903), 247. (Ezt újra közölték a *Magyar Iparművészetben*, 2002/3. 23.) A KSZ-ben Divald méltatja ezeket a kartonokat, melyek szerinté arra mutatnak

budapesti fogadtatásának okait a tíz évvel későbbi kritikákból érthetjük meg. A *Vasárnapi Újság* megemlíti, hogy amikor Smigelschi tanult, még úgy nézett ki, hogy a számtalan középítkezés egy alapvetően freskófestő generációra fog igényt tartani, s úgy tűnt, hogy nem lesz hja a monumentális megrendeléseknek, de csalódva kellett megállapítania, hogy ezek rendre elmaradtak.⁷³ Tíz év múlva már a kartonok sem arattak sikert, amit jól példáz Bálint Aladár, a *Nyugot* modernség mellett elkötelezett kritikusanak leűjtő véleménye.⁷⁴ Ekkorra a magyar és román kritika végleg megoszlott, hiszen, még az előbbieket már nem nagyon lelkesedtek, az utóbbiakban, amint látni fogjuk, a nemzeti büszkeség egyre nagyobb kifejeződést nyert.

peldái, hogy az egyház hagyományaihoz ragaszkodva is lehet teljességgel kiváló és modern hatású műveket alkotni. Divald 1909, 64.

⁷³ „... a munkaszulte megihletés nem juthatott ki neki, úgyhogy egyénisége ingadozó, rétova maradt, mert nem volt megadva a tér, hol kifejlődhetett volna”. Farkas Zoltán: A Műsármok kiállítása. In: VÚ 60 (1913), 815.

⁷⁴ „Otta templomok falaira, mennyezetekre tapasztotta öles anyagait, szentjeit. Kiszikkadt merev figurái kesveset mondonak nekünk. Drámai leűlet, egyetemes szellemiség. Irai tartalom híján való kompozíciók kartonjait állították ki. Töményfűst köcén keresztül bizonyára emberfőleű dimenziók súlyával zhanának a hívó mócek durva fátygásl koponyára ezek a freskók, de ennek az ihletettségnek, e helyűlt kesve a jelentőség. Mindamellett Smigelschi a legérdekesebb a négy festő között. A nagy mestereket nem minden heszon nélkül tanulmányozta, és szerencsésébb életkörülmények között meglehel, hogy eredményei is komolyabbak lettek volna.” Bálint Aladár: A Műsármok hagyatéki kiállítása. In: *Nyugot* (1913), 5. sz. 585.

A szebeni festés

Smigelschi 1903-as Budapestről való távozását Goga kívánságának teljesülésével magyarázhatjuk: megbízást kapott a saját nemzete számára épülő nagyszebeni székesegyház kifestéséhez. Egyelőre csak a nagy központi kupolára és négy csegegyére, valamint az ikonosztázió képeinek festésére korlátozódott a munka, minden bizonynyal anyagi megfontolásból.⁷⁵

A program kidolgozásában Cristea már említett – később könyv formában is kiadott – cikksorozata jelenthette az alapot. A központi kupolába Krisztus Pantokratőr került a kilenc angyali kártól övezve, a hossztelegyben az Istenszülő és Keresztelő Szent János két-két angyal között álló alakjával. A három első hierarchiát Krisztus mandorlájába foglalták, míg a többi hierarchia hármis csoportosításban a körben kapott helyet. Meg tudjuk, hogy az angyalok ábrázolásakor athoszi példákat, de elsősorban Dionüsziosz Areopagita szövegeit tartották szem

⁷⁵ A falképek festését 1905 áprilisában kezdte, s ekkor már az ikonosztáz képein is dolgozott (a szobrászati munkákat egy Babic nevű szobrász végezte, de az aranyozása Szebenben történt). TR 53 (1905), no. 39. Április 25. 172. Szeptember elején már arról értesülünk, hogy a munkálatok aranyra előrehaladtak, hogy októberben már fel is lehetne szentelni, mivel a főkupola és a négy csegegy már el is készültek, a többi felület pedig ideiglenes festést fog kapni, amíg a tervezett dekoráció el nem készül. TR 53 (1905), no. 89. szeptember 2. 379. Azt nem tudom, hogy a többi festés mikor és hogyan készült el, de szinte biztos, hogy a főszekélyhez készített, Máriát és angyalokat ábrázoló terve ide volt szánva, amely később a hagyomány kiállításán is szerepelt. Képet közli: VÚ 60 (1913), no. 41. 814. A kiállításán több szebeni káton is szerepelt, ezek részben megvalósultak (angyalok). Négyes Kiállítás 1913, 22–23. A falfestésért 25 ezer koronát kapott. Pictișan 1906, 203. De ő készítette az ikonosztázió képeit is, bár az apostolok festésénél Coulin Artúr brassói festő is segítségére volt. Cristea 1906, 28.

előtt.⁷⁶ A csegegyekbe helyezett négy evangélista leginkább a balázsfalvi katedrálishoz készült kartonok öt prófétaival mutat rokonságot (például az álló angyallal ábrázolt Máté a szintén angyallal megjelenő Jeremiással). A frontálisan ábrázolt szent írók mellett szokásos szimbólumai szerepelnek (Márknál például Velence város könyvet tartó oroszlánját látjuk e minőségben), alattuk négy kis forrás csörgedez (talán a San Marco-ból kölcsönzött motívum).⁷⁷

Smigelschi művészete szebeni munkája alatt egy újabb forrásterülettel gazdagodott. Minden bizonynyal a megrendelők kívánságának megfelelően, megpróbált a román nemzeti művészetet a népi ornamentika segítségével megteremteni, szándékozó, a műveknek sajátosan nemzeti karaktert is kölcsönözö kísérletezéshez csatlakozni. A jelenség jobb megértéséhez röviden áttekinthetjük a hasonló jellegű magyar törekvéseket, melyek véleményem szerint részben „okozói” is voltak az erdélyi románok időnként ellentétként, hasonló elképzelésének. A magyar nemzeti ornamentika körüli vitákat legutóbb Sinkó Katalin dolgozta fel. A XIX. század közepén Gottfried Semper által kidolgozott, Magyarországon is ismert és nagy hatást kiváltó ornamentika elmélete, miszerint az egyes nemzeti ornamentikája

⁷⁶ TR 52 (1904), no. 47. május 14. 188; Cristea 1906, I, 29. Képek a LU-ban csak a kupoláról, csegegyek nélkül: LU 5 (1906) no. 1. január 1. 5; angyali hierarchiák egyes csoportjairól: LU 5 (1906) no. 1. január 1. 16, LU 5 (1906) no. 2. január 15. 29, 37. Márta és két angyal ugyanott a 36. oldalon, a 48. oldal után pedig színes műmellékletet közölnek a központi Pantokratőrrel.

Athoszon egyébként az átriumokban találunk hasonló ábrázolásokat az angyali hierarchiák pontos megkülönböztetésével, a 148–150. szobor „illusztrációjaként”. Schiessenz 2000, 275–292.

⁷⁷ Az evangélistákról képzelt képeket szintén a LU 1906-os évfolyamán találhatunk, nem teljes mértékben, hanem korbevitve: János, Máté LU 5 (1906) no. 1. január 1. 8, 9, Lukács, Márk LU 5 (1906) no. 2. január 15. 32, 33.

mindenütt kezdetleges formákból indult ki, majd a kézműves és építészeti technikáknak megfelelően fejlődött. Emellett viszont a század utolsó évtizedében a történetírásban bekövetkező antihistorizmusnak nevezett szemléletváltás, amelyben az „emberiség vagy a nemzetek életében a fejlődés helyett a történelemben megnyilvánuló változatlan emberi és nemzeti sajátosságokra helyezték a hangsúlyt”, és ami az ornamentika-világban is jól tükröződik. Ez a szemlélet különleges jelentőséget tulajdonított a népi motívumoknak.⁷⁹

A népi termékek iránt tapasztalható érdeklődés a XIX. század második felének nagy nemzetközi kiállításain megindult folyamatok hatására nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában szórótevé volt. A „háziipar” (ahogy akkor a népművészetet nevezték) termékeit mind tudományos, mind gyakorlati céllal (hogy mintát adjanak a vidéki ipar fejlesztéséhez) kezdték el gyűjteni. Magyarországon a háziipar újjáteremtésében egyik jó példának számított a Bányahunyadon élő Gyarmathy Zsigánének, az országos „Háziipari kiállítás”-on bemutatott 1885 körül elindított kezdeményezése, hogy a kalotaszegi varrottások készítésének újjáélesztésére asszonyok számára manufaktúrát hozzon létre. A folyamattal művészeti vonatkozása az, hogy ez idő tájt jelentkezett a „nemzeti stílus” megteremtésének igénye is: művelőitől nem egyeztek a vélemények, akik viszont elismerték létét, legalább egyetértettek abban, hogy fejlesztésében az ornamentikánkra lehet igazán alapozni! A vitát leginkább Huszka József *A magyar díszítő stílus* című, a Közoktatásügyi Minisztérium támogatásával megjelentetett műve és annak tudományos

⁷⁹ Sinkó 2002, 199–202, 206–212. A történetírás szemléletváltásáról lásd még: Sinkó 2000, 103.

szempontból, erősen megkérdőjelezhető módszere gerjesztette.⁸⁰ Huszka a honfoglalástól kezdve kontinuitásnak és gyakorlatilag változatlannak tartotta a magyar motívumokat, amelyek leginkább az állóéletben őrzött meg a parasztság, különösen pedig a suba és szűr díszítéseiben.⁸¹ Ez a népművészetről alkotott, alapvetően ahistorikus felfogás a millenniumi kiállításon is jelentős helyet kapott a népi eredetű anyag között, a millenniumi fa-lé templomában elhelyezett kaukázusi gyűjteménnyel, amellyel több szempontból is érzékeltetni kívánták a korabeli népi és az „ős magyar” kultúra közötti kapcsolatot.⁸²

A népi motívumok ismeretése beépült az iparművészeti oktatásba is. A Smigelschi-kiállítás kapcsán már említett Gröh Ist-

⁸⁰ A bírálókat és ellenvéleményeket röviden ismerteti és összefoglalja: Kesz 1952, 15–16. Huszka elméletei valójában a bécsi Strzygowski (1862–1941) elméletével mutatnak rokonságot. Összehasonlító módszerének lényege, hogy önálló műkultúrákat különböztet meg és ezek kölcsönhatásaira vezeti vissza a művészettörténeti változásokat, de ezeket a kultúrákat lényegében változatlannak tekinti, a művelőitől elválasztva, és az etnikumot tartja az egyik legmeghatározóbb tényezőnek. Marosi 1976, 95; Marosi 1996, 1032–1033. Huszkaival és az általános millenniumi tendenciával például Pulszky Ferenc vallott eltérő nézeteket, aki az idegen befolyások történetjének definiálja a magyar művészettörténetet. Marosi 1999, 243. A Huszka-t bíráló nézeteket jól összefoglalja Sinkó 2002, 203–72.

⁸¹ Kesz 1968, 7–11. A viselőitörténet és ornamentikakutatás kapcsolatáról: Sinkó 2002, 205.

⁸² Zichy Jenőnek, aki az eredetmondák nyomán kereste őseinket, Kaukázusban szerzett gyűjteményéről van szó, amely az *Ősmagyar emlékek* címet viselte. Felfogásuk szerint ugyanis a nép valójában az igazi régiség őrzője, tárgyain életben maradt régészeti emlékek, s ez az alapja az „ősmagyar” címkedésnek. Sinkó 1993, 136. Az anyagot Zichy Jenő kérelmére a magyaralkövi templom másolatában helyezték el, így a „templom berendezése legalábbis szimbolikusán hozzákapcsolta a parasztléleket a honfoglaláshoz.” Hófer 1996, 1021.

ván, az Iparművészeti Iskola tanára, a Huszka újabb könyve⁶⁰ alapján kibontakozó világban ismerteti elképzeléseit. *Stílusunk* címmel. Egyébként Gróh Huszkával ellentétben – főképp Lechner Ödön építész nézeteit népszerűsítve – a fajok biológiai harcának analógiájára mutatta be a stílusok fejlődését.⁶¹ Megállapítja, hogy a modern folyamatok elől nem lehet elmenekülni, de beléjük kell épülni a sajátos magyar lézés és hagyományvilágnak, ami csak úgy lehetséges, ha oktatásukra már az iskolákban odafigyelnek. Gróh a XIV. századi freskófestészetben véli felfedezni a sajátos magyar ornamentika első megnyilvánulását.⁶² Egy 1903-as kiállítás kapcsán az Iparművészeti Iskola oktatási koncepcióját ismerteti, melyből meg tudjuk, hogy az ebből a stílusumoknál fontos szerepet kap a népi motívumok elsajátítása. Ebben lát „kezességet arra, hogy az életbe lépő növendékek munkáiban minden modernségük mellett is bizonyos magyaros zamat, magyaros akcentus érvényesüljön”.⁶³ Ő maga is állt össze mintarajzlapokat a növendékek megsegítésére, hogy a modern művészetnek sajátos ágát tudják kialakítani, „amiben a mi eszméink és karakterünk fognak testet ölteni. Hogy ezt elérjük, fel kell használnunk népies művészetünkben mindazt, ami a modern stílusban értékesíthető, kivált eleinte”. Egyszerre kell magyarosnak és modernnek lenni.⁶⁴ Gróh nézeteinek ismertetésénél azért időztünk ennyit, mert – amint már láttuk és látni fogjuk – a sze-

⁶⁰ A magyar stílus legfőbb elemeinek Huszka a pávatulit, szegfűt, korymbanumot (margulvirág), rózsát és ismételt, valamint más állati és emberi motívumokat tart. Természetesen ezek mind az ősi Ázsiából erednek. Huszka 1898, 3.

⁶¹ Sinkó 2002, 213.

⁶² Gróh 1899, 197-203.

⁶³ Gróh 1903, 6-7. A stílusfejlődésnek a nyelvi fejlődéssel való párhuzamba állítása elfogadott volt a XIX. században, amely Gróh szóhasználatán is tükröződik („akcentus”) Sinkó 2002., 200-231.

⁶⁴ Gróh 1907, I, 4.

benickkel is volt kapcsolata. Úgy tűnik, hogy Gróh Smigelschi munkásságát végig figyelemmel kísérte, de közreműködésének részleteit pontosan nem ismerjük.

A nagyszombeni székesegyháznál is látjuk, hogy a nemzeti ornamentikateremtés ötletének háttérében egyrészt Cristea áll, aki 1893-ban felhívta a figyelmet a háziiparhoz kapcsolódó magyar törekvésekre, és annak ellensúlyozására szólított fel, mivel több alkalommal is felfedezték, hogy a magyar motívumkincset köztül szerzők román eredetű motívumokat sajátítottak ki.⁶⁵ Hasonló kritika fogalmazódik meg 1895-ben, a szombeni román leányiskolában rendezett kiállítás ismertető cikkben.⁶⁶ Cristea erre a két írásra utal, amikor a nagyszombeni templom tervezett dekorációját bemutató cikksorozatában az ornamentika kérdéséhez ér. Azt is megtudjuk, hogy a népi eredetű motívumok felhasználásának igénye 1902 őszén, Szombenben fogalmazódott meg benne,

⁶⁵ Megemlíti, hogy a magyarok, amikor teherik, a románokat mindig alsóbbrendű népként mutatják be, másrészt többször megtörténik, hogy a román parasztoi termékeket magyar termékeként tüntetik fel, kivéve velük a külföldiek esodálatát. Az egyik erdélyi háziipari műhelyben például román nők is dolgoznak, az ő munkájukat mégis „székely manufaktúra” néven említik, vagy például az egyik kolozsvári illusztrált lapban a román hímzésekről és varrásokról származó mintákat „Ős magyar minta” néven mutogatják. *Tribuna* 41 (1893), no. 64. február 8. 253. 1892-ben jelent meg Budapesten Jankó János: *Kalotaszeg magyar uffe* című munkája, amelyben a varratásokkal is részletesen foglalkozik. Lehet, hogy ez a munka volt a támadások egyik célpontja.

⁶⁶ A szombeni leányiskolában a növendékek munkáiból készült kiállítást Elie Dimasseni ismerteti. Megemlíti, hogy a bukovinai kézimunkák milyen nagy sikerrel szerepeltek a párizsi és bécsi nemzetközi kiállításokon. Ez a népi művészet olyan felbecsülhetetlen kincs, amely Kalotaszegen a harda felita, „ősregi magyar minta” címszó alatt terjed. Noha a lányok munkájában például kevesli a nemzeti színek használatát, mégis tovább buzdítja őket ennek a hagyománynak a megőrzésére. *TR* 43 (1895), no. 70. január 18. 278-79.

amikor megcsodálhatta a háztipar termékeiből – Demetriu Comşa, a Szében Megyei Mezőgazdasági Egyesület elnöke, valamint Viktor Tordăşian által – rendezett csordálatos kiállítást. Abban az évben Comşa egy albumot is kiadott, amelyben a bemutatott minták jó szolgálatot tehetnek a román festőknek, hogy megte-
remthessenek egy román egyházi ornamentikát.⁸⁷ Megállapítja, hogy a népi geometrikus mintákból némelyik már megtalálható a bizánci művészetben is, amelyekből Smigelschi szébeni kiállít-
ásán lehetett bőséges válogatást látni. Cristea megjegyzi: ő maga adta a festőknek az ösztönzést, hogy az új katedrális ornamentikájához a román elem tanulmányozásakor forduljon Comşa gyűjteményéhez. Örömmel számolhat be arról, hogy L. Kadler müncheni művész – akit szintén Comşa professzorhoz irányított, hogy a motívumokat megismerje – a katedrális főhomlokzatán lévő munkáin sikeresen alkalmazta is őket.⁸⁸ Több mint egy évvel később pedig már arról számolhatott be, hogy Smigelschi is sikeresen eleget tett ennek a kihívásnak, ugyanis a katedrális dí-
szítésének speciális festészeti karaktere lett, hogy az anyagok-
nak, szenteknek a ruhaszegélyei és az épületben máshol található összes ornamentális díszek – bizánci elemekkel ötvözve – román népi alkotások (főképpen faragott guzsalyok és hímzések) motívumain alapszanak. Megemlíti, hogy ilyen ornamentikával borították a főkupola ablakainak belső oldalait, amelyek megterve-
zésében Gróh István budapesti tanár is szerepet vállalt. Elemzése végén megállapítja, hogy a modern művészeti formába öntött bizánci elemek és a nemzeti motívumok használata két olyan tényezője a katedrális festészetének, amelyek jelenléte a román

⁸⁷ A román népi termékek külföldi sikereiről, a háztipari törekvésekről és a népművészet megítéléséről közöl érdekes részleteket Ábrahám 2007. 65–71. Egyébként D. Comşa etnográfiai gyűjtéséből kiadott albumot 1906-ban is kiadtatnak. LU 5 (1906). no. 19–20. december 1. 420.

⁸⁸ TR 52 (1904). 115.

egyházi festészet megújulását. „a teljesen romanizált (románosí-
tott) bizánci festészet újjászületését mutatja”.⁸⁹

A nemzeti elemek hangsúlyozása beépül Smigelschi ars poe-
ticájába is, amint azt egy későbbi munkájához, a tompaházi
templomhoz írt magyarázatában találjuk. Úgy véli, a művészet
fontos alapelve, hogy a műalkotás anyagának és készítési tech-
nikájának összhangban kell lenni. A bizánci művészetben en-
nek az egységnek legjobb példája a Jusztiniánosz-kori mozaik-
művészet, amelyre: a nagy felületek és vonalak jellemeztek, ami
összhangban volt a technikával és anyaggal, hiszen a mozaik-
szemek nem tették lehetővé az igazán aprómkos részletek kidol-
gozását. A baj ott kezdődött, amikor a késői művészek szolgálai
módon kezdtek el másolni a nagy elődök műveit, más techniká-
ra, esetünkben a freskófestésre átülteve. A természeti tanulmá-
nyok szerepe ráadásul megszűnt vagy háttérbe szorult, bár a
bizánci művészet egyes elemeiből nem tűnt el teljesen, de egé-
szében nem jellemezte azt.

A formák hagyományos öröksének haszna, hogy megőrződ-
tek számunkra az ókeresztény művészet kincsét. A monumen-
tális festészet kapusán Smigelschi megjegyzi, hogy a festészetnek
és az épületnek összhangban kell lennie, és elfűti a praktikákat,
például az olyan perspektivikus hatásokat, amelyekkel az épüle-

⁸⁹ Cristea 1906. II. 29. Képet is közölnek az ablakok belső oldaláról az
egyfel korábbi számban: LU 5 (1906). no. 1. január 1. 18. Gróh István
1903-ban már Szébenben megtekintette a kiállítást, az általa szerkesztett
és oktatási segédletnek szánt motívum-albumokban – talán az erdélyi
utazásai hatására – felveti oláh guzsalyfragványokat is, amelyeken „a
templom stílusa” erős nyomokat hagyott: „Rendkívül eredeti és előka-
ló formák ezek, gazdagok és sokszor színesek. Elemek inkább geomet-
rikusak (mint ahogy az oláh hímzéseké is): a kör, kereszt, zeg-zug vo-
nal, állós négyzet stb.” Gróh 1907. I. 9. 37. és 38. mintalap. Ilyen típusú
tárgyakkal van tele Comşa gyűjteménye, amelyekkel 1910-ben a LU
több számban is illusztrálták.

ter nagyobbának akarják láttatni. Hiszen a falak festésének, legyen az ornamentális vagy figurális, annak kell lennie, ami, vagyis egy világosan megvalósított dekorációnak. Mindezek leginkább a IV–VI. századi ravennai, római és egyéb keleti töredékek művészetén érezhetők. A román vajdaságok művészeire viszont a túlzott aszketikus jellemző. A nemzeti román karakter meglepésére inkább a paraszt-dekoratív művészethez kell fordulni, amit leginkább a textilek őriztek meg. A művészek feladata, akik járatosak a történeti stílusokban és a modernekben, hogy mindezt egy találatkony szellemben új módokon egyesítsék. De meg kell őrizniük a bizánci-román (ahogyan írása címében fogalmaz) karaktert, monumentalitást és dekorativitást, ami a legfőbb előképekből, a mozaik- és a textilművészetből eredeztetendő.⁹¹

Egyik megrendelésénél sem sikerült a két karaktert az igazán monumentális technikába, mozaikba bontani (egyszerden a megrendelők anyagi lehetőségeinek korlátai miatt). Korai monumentális tervén, a balázsfalvi katonokon, az anyag és technika összhangjával még ellentmondó technikához is folyamodott: a freskók arany hátterein mozaikszemeket idéző vakolat bevéssékekkel szándékozott volna mozaikművelő hatást kelteni. A falfelület és kompozíció összhangját viszont már a *Művészet* kritikusai is pozitívként emelte ki, Székely Bertalanra utalva,⁹² amire Smigelschi későbbi munkáiban jobban törekedett a figurák kevésbé plasztikus, időnként merevnek ható megformá-

⁹¹ Jacob Radu publikált egy könyvet a tompaháza-újfalui templomról, amelyben Smigelschi is összefoglalta nézetét a templomi festészetről, és ezt a részt közölte le újra a *Luceafărul* folyóirat. Kiderült, hogy ezeken az alapvető karaktereknek a megőrzését szolgálják a hagyományos technikák iránti képest olcsóbb technika kifejlesztése is, amint dolgozik. Ez a cementmárvány, amiről a *Függelékben* részletesebben megemlékezünk. Smigelschi 1914.

⁹² *Művészet* 3 (1904), 55.

lással és csoportosítással. Széchenyi után a népművészeti elemek dekoratív alkalmazása rendre visszatér freskóin.

Smigelschi munkásságának a román művészeti-nemzeti karakter megerősítésében elért érdemeit a román kritikák szívesen ismerlelték, és ebben vélték felledezni igazi nagyságát. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy az erdélyi románságnak milyen szerepe volt a nemzeti karakterű művészet megerősítésében, hogy volt-e hatásuk Románia művészetére. A léma a *Luceafărul*-ban fokozatosan jelen van, hiszen időnként olyan romániai művészek műveit is közlik, akik hasonló szempontok szerint alkotnak.⁹³ Smigelschi magyar történelmi témájú műveiről, melyeket a római osztály alatt készült kidolgozni,⁹⁴ nem nagyon vettek tudomást, és tudatalul újításait sem kísérte olyan figyelem, mint a magyar írásokban.⁹⁵

A magyar kritika szinte elfeledkezik róla, csak a hagyatéki kiállítása kapcsán kerül előtérbe (1913), de változó lelkesedéssel. Részben külső okokkal magyarázzák a művészi képességek nem teljes kifejlődését.⁹⁶ Késél sikeretelenségének oka minden bizonynyal az állami megrendelés történelmi témaválasztásának és a

⁹³ Smigelschinek van egy Jézus születését ábrázoló triptichonja is, amelyen a képet elválasztó mezőket a népi guzsalýfaragások mintáiból szerkesztette, a háromkirályok pedig a román fejedelmek freskóira emlékeztetnek. A képet közli: *LU* 8 (1909), no. 1. január 1. 11. Az Acselus Covaci által festett, népi motívumokat is tartalmazó, falafali templomban elkészült falképekrol közölnek több képet és rövid esmerleket, hangsúlyozva a népi elemeket. *LU* 8 (1909), képek: 198, 199, 203, 207, szöveg: 215.

⁹⁴ Például Szent Ince és a pannenhalani apátok (cementmárvány, lésd bővebben a *Függelék* jegyzetanyagában).

⁹⁵ *LU* 10 (1912), no. 31. november 15. 706–707; *CC* J (1913), no. 15. október 10. 475–476.

⁹⁶ Elek Artúr lelkes kritikát nyújt, s ő azért okolja a mácsanakai szobrot, hogy miattuk szinte ismeretlen maradt ennek a nagy tehetségnek a neve. *Elek* 1913, 14.

történelmi festészet addigra már általánosan elfogadott aviltságának tudható be.⁹⁸ A román nemzeti karakterekről mit sem tudnak, a magyar történelmi témáktól meg már nem lelkesednek. Ennek ellenére sok művel eladták, még a nemzeti gyűjteményekbe is kerültek belőlük, amútt az ecdélyi románok nemzeti önértékének megőntásaként értékelt, és az özvegyet tette felelőssé a hagyaték „idegen kézbe” adásáért.⁹⁹

Cristea és a szepeni gyűjtők kezdeményezése nem maradt hatás nélkül.¹⁰⁰ Smigelschinek a hazai bizánci festészet megismerésére tett kísérlete sem enyészett el teljesen, hiszen még tanítványai is akadtak, akik hasonló módon a bizánci festészet művelését tartották szemük előtt, meglehetősen kétes sikerrel.¹⁰¹ A meg nem valósult balázsfalvi kísérlet után a századfordulás emléktanyagban a kísérletezés legmonumentálisabb és a maga nemében legszínvonalasabb emléke a nagyszepeni együttes maradt.

⁹⁸ Sinkó 2000, 103, 110–112. Itt a Fraknói-ösztördij tematikájára gondolok, lásd a Függékben.

⁹⁹ LU 11 (1913) no. 20, október 15.

¹⁰⁰ Cristea itteni működésének köszönhető, hogy egy magyar lexikon így emlékezik meg róla: „A nagyszepeni székesegyház építésében elismert buzgalommal működő közre, belső díszítésénél hazai festők az ő vezetésével megismerkedtek a keleti bizantínus festészet művészetével.” I. Boros László (szerk.): *Magyar Poltikai Lexikon (Magyar politikások) 1914–1929*. Budapest, é. n. 71.

¹⁰¹ Antonio Zeiler festő Triesztből telepedett Balázsfalvára 1905-ben, és több helyen is együtt dolgozott Smigelschivel. A zsidói templom számára készült ikonosztázionjéről képeket és rövid életrajzot küldt: LU 10 (1911) no. 22. Képek: 499–503, szöveg: 511–512.

A nemzeti ornamentika diádala egy magyar példán

A nemzeti stílus megteremtésének az igénye sokakat elragadott. Jókai például a Walter Crane tiszteletére adott ebéden a következőket mondta pohárköszöntőjében: „El kell tanulnunk, hogyan támadjon a magyar szifingallérből, a tulipános ládából, a cseréptáliból, paloták, álmirok ékessége, ki kell tanulnunk, hogyan kell népünk szépérzékét, művészi hajlamát teremtő erővé nemesíteni.”¹⁰² (Az én kiemelésem – T. Sz.) A következő, röviden ismertetendő példában az öreg Jókai álmat láthatjuk teljesülni az 1900-ban alapított, miskolci görög katolikus egyházközség új templomának berendezésén. 1908-ban az *Egyházi Műipar* hasábjain között tett kéregató levélben a következőket olvassuk: „A miskolci görög-katolikus egyház a maga köziben nemcsak vallási és kulturális, de magyar nemzeti érdeket is szolgál, amennyiben a magyar liturgiai nyelv használatával a jórészt idegen ajkú munkások között a magyarsággal való összetartozás érzését ápolja.”¹⁰³ A gyűjtésre való felhívás nem volt eredménytelen, mert egy év múlva a paróchus már így számol be a fejleményekről: „Megkezdjük a templom építését, mely templom a magyar áltanyelv központja lesz az operjasi egyházmegyében, honnét kibúdulva mind tovább fog terjedni még az idegen nyelvű egyházak között.”¹⁰⁴ Az alapkövetőtelre végül csak 1910. május 22-én került sor. A paróchus Schürilla Szólcán Andor beküldte az alábbi írás özvegyét is, mely a *Szózat* soraival zárul: „Házédnak rendületlenül/Légy híve, oh magyar...”¹⁰⁵

¹⁰² Crane 1900 októberében járt Magyarországon, Jókai a Royal szállóban tartott fogadásán mondta el köszöntőjét, angolul megjelent: Crane Walter: *An artist's reminiscences*. London, 1907, 469–79. Magyarul idézi: Gal 1967, 580–81. Crane budapesti kiállításairól, látogatásairól és recepciójáról röviden: Kresz 1966, 18–19.

¹⁰³ EM 8 (1908), 39.

¹⁰⁴ EM 9 (1909), 41.

¹⁰⁵ EM 10 (1910), 73.

Az új templom két éven belül meg is épült, és a berendezését is azonnal megkezdték, a munkálatokkal a budapesti Rétaý és Benedek Műintézetet bízták meg. Az új berendezési tárgyak fogadtatásáról a paróchus lelkesen számol be a Műintézet lapjában: „Örömmel konstatálom, hogy a szállított hatalmas oltár, szécsék, előkészületi oltár, padok, gyertyatartók, kehely, [stb.] egytől-egyig megnyerték a közönség tetszését. Sok dicsőreget nyert főképp a magyar motívumokkal stílizált oltár és szécsék.”¹⁰⁶ A baldachinos főoltár nyolcszögletű kupolával van fedve, tetején kis lanternával. Magyaros motívumok a bama alapszínű felületeken meglehetősen színpompás kivitelben kaptak helyet a baldachin homlokoldalán és a kupola teljes felületén. A templom díszítése ezzel még nem ért véget. 1918-ban készült el a nagyszabású ikonosztázion is ugyanannál a Műintézetnél. A sajtócsomó, középen az oltár láthatóvá tétele miatt nyitott építmény már számárhátíves lezárású képpel is különös hatást kelt, amit csak fokoz a szintén bama színűl alkalmazott festett virágminták használata, a pávaszemek és krizantiémok csak úgy burjánzanak.¹⁰⁷ Tíz évvel később a paróchus lelkesen számolhatott be: „A nemzeti szellemtől áthatott hitközség feladatának megjelölt[é], ezt bizonyítja ama tény, hogy azóta ott, hol eddig a magyar oltáryelv megyénkben ismeretlen volt, teljesen kiszorította az ószláv nyelvet. Az említett itt teleleptült kiszolgált katonák [tudniillik román és ruszin] idegen oltáryelvükkel idegen nyelvüket is felcserélték hazánk nyelvével – s ma gyerekeik egy szót sem tudnak idegen nyelven.”¹⁰⁸ A művészi kifejezőeszközök tehát időnként erős politikai felhangot is kaphattak így jobban érthetjük a románok érzékenységét is.

¹⁰⁶ A. Iové. 1912. szeptember 13-án kelt. EM. 12 (1912). 142.

¹⁰⁷ Puzkás 1991, 63. kép.

¹⁰⁸ Halmay-Lészik 1929, 189. Ez annak is köszönhető volt, hogy 1912-ben X. Piusz pápa felállította a hajdudorogi görög katolikus egyházmegyét, amely hivatalosan ógörög liturgikus nyelvű volt, de mindig a magyarot hasánlta. Pirigy 1990, II, 108–109.

A román görög katolikusok szimbolikus épülete

Míg Nagyszebenben a tervezők által választott, a bizánci egyház hajdani központjának főtemplomát másoló épület fokozatosan nyerte el szimbolikus tartalmát és értelmezését, az erdélyi görög katolikusok már éppen tíz évvel korábban egy olyan templomot szenteltek fel, amely nemzeti és vallási azonosságukat markáns kifejezője volt. A román nemzeti politikai életbe tevékenyen bekapcsolódó, majd a később a memorandum-perben (1895) meghurcolt Vasile Lucaciu,¹⁰⁹ Rómában végzett görög katolikus lelkész, egyházközségében, Laczfaluban (akkor Szatmár vármegye) nem kisebb feladatra, mint a római Szent Péter-templom másának a megépítésére vállalkozott. A meglehetősen egyszerű épület kupolájával, két tornyával, timpanonos portikuszával és kereszt alakú, centrális alaprajzával idézi meg a nagy előképet. A portikuszban a román unitus egyház számára fontos személyek szobra kapott helyet: Athanóz püspöké, aki az unitó Gyulafehérváron aláírta, valamint IX. Piusz pápáé, aki 1850-ben felállította az erdélyi görög katolikus metropolist, ezzel kiemelve az esztergomi érsek fenntartósága alól.¹¹⁰ A templomban a Credo szavai fogadják a belépőt: „Ilszek az egy szent, katolikus egyházban”. A bejárati ajtó felett latin felirat hirdeti, hogy az épület minden románok egyesülésének előmozdítására épült: *Pro S. Unitone Omnium Romanorum*. A templom építéséhez a falu szegénysége miatt az erdélyi románok segítségét kérte a lelkész, s miután közzétette felhívását, számos adományt kapott postán. A templom „titulusának” őlete állítólag onnan ered, hogy a régi fatemplom bontásakor egy 1600-ból származó cirill betűs feliratot találtak, miszerint éppen akkor újították meg, amikor Vitéz Mihály Prága felé tartott. Ezek után úgy döntött a lelkész, hogy ennek e templomnak a minden románok egyesü-

¹⁰⁹ Szász 1986, 1658–1664.

¹¹⁰ Gyárfás 1905, 350–351.

lősnök korát kell megnyitnia, hiszen Vitéz Mihály alatt egyesült először a nemzet. A felszentelésen pedig a következőket mondta volna: ennek a templomnak a felszentelésével megkezdődik a magyarországi románok harca az anyaországgal való egyesülésért, s ahogy az építkezést megsegítette az Isten, úgy fogja megsegíteni az egyesülést is. Az épületen szerepel az SPQR leírás is, a helyi viszonyokhoz alkalmazva, az S betű feloldásában a helység román nevét, Șteștiu értve.¹¹¹ A templomról képet közzéneked Szatmár vármegye monográfiájában, megemlítve, hogy ez a kis csinos épület a Szent Péter-templom mása, de az épület további szimbolikájának elemzésébe nem bocsátkozik a szerző. Helyette inkább megállapítja a faluról, hogy valamikor azt is magyarok lakták, csak mára már elrománosodtak.¹¹²

Számunkra nehezen érthető, hogy hogyan vált az egyesült egyházban az egyház katolicitásának kifejezésén túl a nemzeti egyesülés szimbólumává a Szent Péter-bazilika. Nyilván a görög katolikusok számára, akik kidolgozták a római kontinuitás elméletét, a román nép tiszta romanitásának betetőzését a katolikus egyházzal való, az egész románságot magába foglaló egyesülés jelentette volna hiszen úgy látták, hogy a román, mint latin nép, eredetileg csakis katolikus lehetett. A példa követőkre akadt. A már egyesült Romániában, Marosvásárhely főterén 1926 és 1936 között kezdték el építeni az új görög katolikus templomot, amelyben szintén a Szent Péter kicsinyített mását fedezhetjük

¹¹¹ Albani 1936, 23–25. Az építkezést 1885-ben kezdték, a felszentelés 1890. augusztus 27-én történt. Ennek a könyvnek az adatait azonban óvatosan kell kezelni, mert már az egyesülés utáni eseményt tükrözi. A Tribuna szerinti 15 ezren vettek részt a szentelésen. <http://rom.east.it/cluj.ro/bm/nicu/catalele/colective.htm>

¹¹² „A gör. kath. templomot 1892-ben építtette a római Szent Péter-templom kisebbített mintájára Lukács László lelkész, és ma egyike a vármegye legdíszesebb görög katolikus templomainak.” Borovszky Sándor szerk.: Szatmár vármegye. Budapest, 104.

fel.¹¹³ Ekkor már valóban az egyesülés emlékműveként szolgálhatott az új épület. Nemcsak politikai értelemben, hanem egyházi-nemzeti szempontból is, mivel Trianon előtt Marosvásárhely volt kijelölve a székelyföldi magyar görög katolikus exarchátus központjává, amelyet a románok mindig elleneztek, az elcsatolás után fel is számoltak.¹¹⁴

A nemzeti Sion

A nagyszabeni templom építését kísérő szövegek szimbolikus utalásait, metaforáit vizsgálva feltűnik a biblikus és nemzeti jellegű hangsúlyozó képek egybefonódása. Ioan Mețianu idejében teljesen általánossá válik, hogy nemzeti vagy szépséges Sionnak nevezik a leendő épületet. Mețianu 1901-ben, a szinódusnak küldött levelében határozottan bizdult a „Szent Sion” megépítésére, majd az alapító szövegébe is bekerül egy utalás a jeruzsálemi templomra: kéri az Úrat, hogy ezt az építkezést is segítse, ahogyan megsegítette a bölcs Salamont, aki apja és előde munkáját fejezte be (ebből könnyen adódik párhuzam a személyek között is: az építkezést kezdő Dávid és Salamon – Șaguna és utóda, Mețianu – között).

Az alapító lefőtele után Mețianu hosszabb körlevelet bocsát ki, melyben adakozásra szólítja fel híveit, a templom jelentőségét több ponton érintve. Megállapítja, hogy a román nép ősi tulajdonsága a vallásához való ragaszkodás, mindenhol törekszik arra, hogy legalább egy szerény hajlékot építsen az Úrnak. Valóban, mostanára szinte minden közönségnek van egy kis templomcskája, csak éppen a metropolának nincs meg a város közepén álló székesegyháza. Ennek történeti okai vannak, hiszen

¹¹³ Popa 1932. Kép a 208–209. között. www.Jevif.net/ortodox2.jpg.

¹¹⁴ Popa 1932. Ez is a hajdúdorogi egyházmegye része volt 1927-ig. Pütyöl 1990, 105, 124.

az ország több részén egészen 1848-ig az ortodoxok nem építhettek tornyos-tarangos templomot a városok központjában. Most már elmúltak ezek a zord idők, Isten kegyelméből és Sarguna alapítványának köszönhetően lehetőség nyílt arra, „hogy építsünk egy székesegyházat, a metropólia minden templomának anyját, egy méltó katedrális, egy ilyen régi népnek, méltó, szeretett hazánk egy ilyen régi metropóliájának és vallásának!” Majd megemlíti, hogy az alapkövet a császár születésnapján már le is rakták Szeben központjában: „ez egy nagyszerű vállalkozás, hódolat az Úrnak és a mi vallásos kultúránknak”. Majd eseteli az anyagi nehézségeket, amelyek régen is megvoltak, de nem tudták elvenni a nyelvet, az ősi szokásokat és törvényeket, ennek a Sionnak az építésével pedig szimbolizálni kell, hogy a metropólia anyja újjáéled, hogy a múlt szomorú állapotából kilábalva, vasakarattal mindent vissza lehet szerezni. Ugyanakkor kéri, hogy pecsételék és erősítsék meg egységüket (tudniillik a románokét) egy metropólián és egy nemzeti egyházon belül. Majd példaként hozza fel a zsidókat, akik a szétszórattatásban is képesek fenntartani hitüket és szokásaikat. (Kiemelés tőlem – T. Sz.)

1906-ban a szinódus megkérte a metropolitának az építkezésben tanúsított fáradozását, hogy „egy maradandó emlékművet/műemléket (monument) adott a mi nemzetünk egyháztörténetének”. Később pedig egyszerűen „nemzeti templomnak” nevezik az új katedrális. Az összcillitás végén pedig összegezve megállapítják, hogy a Szeben központjában megépült templom hirdetője lett a sötétség feletti győzelemnek, amelyre nem ítélik örökre a románokat, a legrégebbi keresztényeket és lakóit ennek a hazának!¹¹⁴

A Sion-kép bibliai eredetének és értelmének részletezésére most nem térhetünk ki. A párhuzam talán így értelmezhető: ahogyan a zsidó nép számára a jeruzsálemi templom fennállása

¹¹⁴ Az idézetek a templom építéstörténetét összefoglaló cikkből származnak: Páciban 1906, 199–203.

és a benne folyó kultusz megléte a nép fennmaradásának, az Úrhoz való szoros kapcsolatának a jele volt, ugyanúgy a román nép számára az egyház biztosította azt az összetartó erőt, ami fennmaradását biztosította és biztosítja. Most ez a szerep kapott méltó és szimbolikus helyet ebben az új és reprezentatív épületben. Egy, az új katedrális elemző úrú magát az épületet is folytonosságba állítja a jeruzsálemi templommal, kimutatva, hogy a zsidók „nemzeti szentélye”, a Keletrómai Birodalomban a keresztény templomok alapja lett, s a konstantinápolyi Hagia Szophia is ezt a mintát követi, ezáltal a szebeni templom is, amiben ráadásul még a régi római bazilikáris formát is integrálták.¹¹⁵

A Sion-képnél utainunk kell magyar párhuzamra is. A reformkor katolikus szóhasználatában a magyar egyház szintoromájaként használták ezt a szót, megalkotva a Magyar Sion kifejezést,¹¹⁶ majd az esztergomi építkezések végétével egy konkrét épülethez, az új bazilikára is vonatkoztatták.¹¹⁷ A szókapcsolat a szebeni

¹¹⁴ Marianescu 1906, 271–72.

¹¹⁵ A privási székhelyét Esztergomba visszahelyező Rudnay Sándor primás beiktatása alkalmából írt köszöntő versekben többször előfordul a kifejezés. Például: „Ugyen elbűsétá az űs Magyar-hazát, hogy primást keblében már oly soká nem lát / Bár tsaz a Magyarok’ hatalmas Isteret / Hiv magyarnak primást köldenet / Kit a’ Magyar Sion’ erős daltalmának / Minden igaz szívek mellán tarthatnának” „Tisztelet után nyelvet [...] Rudnay Sándornak [...] Midőn érseki Székbe iktattaték [...] Tutozó Tiszteletének jeléül a’ Csornai Konvent.” Győr, 1820. Az 1838–1840 között Pesten megjelenő katolikus folyóirat a Magyar Sion nevet viselte, és a második szám egyik jegyzetében magyarázza meg a szerkesztő, hogy: „Szion a’ Szentírás’ s a hagyomány’ stiljében egyházat jelent s ezen értelemben használhatni fog e’ lapokban is.” Magyar Sion, 1838. január 7. 8. sz.

¹¹⁶ A szentelést végző püspök állította fel a párhuzamot felszentelési beszédében: „Salomon, a bölcs fejedelem bevégezvén Szion hegyén az Isten templomát, nagy ünnepet indított a felszentelésére. S midőn az aldozatok már mindenfelé léggel égtek, és a mennyei füst-felbő elöltötte a

templom építésének idejében is továbbélt egy történeti folyóirat címeként.¹¹⁸ A magyar párhuzam azért is figyelemre méltó, mert a román ortodox egyház a XIX. század második felében élte át azokat az önállósodási-nemzeti törekvéseket, amelyek a reformkor magyar egyházát is jellemezték.

A szebeni templom építését övező, az írásokból kiszűrhető szimbolikus-nemzeti szóhasználat értékeléséhez röviden utalnunk kell néhány történeti előzményre is. Az erdélyi ortodoxia sokszoros hátrányban volt a másik erdélyi román nemzeti egyházzal, a görög katolikusokkal szemben. A Habsburg politika csak nagyon nehezen akarta a XVIII. században tudomásul venni, hogy nem sikerült minden egyes románt megnyernie a Szent Uniónak. Mária Terézia, amikor végre fölállította a szebeni püspökséget, nem önállósította, hanem a szert egyházkormányzat részévé tette.¹¹⁹ Nem kell csodálkoznunk, hogy a másodrangúnak tartott ortodox egyház meglehetősen nehezen tudta kiépíteni intézményrendszerét. A görög katolikusok hamarabb nyerték el az autonómiájukat a császártól és a Szentosztálytól, amikor felállították számukra a gyulafehérvári-fogarasi érsekséget, hoz-

szent hajlékot; ő és a Nemzet, a Nemzet és ő (ügymond az Irás) a nagy Isten előtt labovulva imádkozott. Nemde elérted Te is Atyád Istened szavát edes Nemzetem! Midőn ma a szép templom szent ünnepevel, e szent ünnep magasztos fényével érzékenyen szól hozzád? Imádkozzál Te is, mert Iste ma a Király imádkozik, és nemcsak ma, de leginkább ma szívvel mélyről imádkozol, mint Salamon." Az esztergomi újon épült Főtemplom felszentelve Kisasszony hava 31-én 1856-ban. Egyházi beszédet mondott Farkas Imre székelyfővárosi püspök, Székelyfővár, 1856.

¹¹⁸ Nyilvánvalóan a Magyar Sion lit is a magyar egyházat jelenti. A címválasztásra nem kaptunk magyarázatot, a bevezetőben Krausz Nándor a folyóirat-felépítést és magát az egyháztörténelmet egy épület különböző részleteihez hasonlítja, melyek csak együtt alkothatnak biztos egészet. Krausz Nándor: Tájékoztatósul. *Magyar Sion*, 1863, 1. sz. 3-8. A folyóirat többeszléri ábrakulcs ellenére csak a tízes években szünt meg.

¹¹⁹ Tóth 1998, 198-209.

zárjuk csatolva a magyarországi nagyváradi egyházmegyét is.¹²¹ Şaguna érdeme, aki meglehetősen jó politikus volt, és jó viszonyt ápolt a császárral, hogy végre 1864-ben Ferenc József megalapította a nagyszombati metropolitát függetlenül ezel a szerb egyháztól befolyástól, aminek következtében az erdélyi románságnak meglehetősen nagy autonómiával rendelkező nemzeti egyháza jött létre.¹²² Ez az autonómia mindenképpen fölülmúlta a görög katolikusokét, akik tiltakoztak is a konkurencia megerősödése láttán, mondván, hogy az unió ezek után már nem lesz oly vonzó a románság számára, hiszen ugyanazokkal a politikai és egyházkormányzati jogokkal bírnak, mint ők.¹²³

A katedrális építésével az évszázadok folyamán valóban elnyomott ortodox egyház (amire az idézett szövegekben finom utalásokat találhatunk) végre lehetőséget kapott arra, hogy reprezentatív formában adja környezete tudtára létét és erejét. A templom építéskor keletkezett szövegekben nem találunk utalást a római eredetre (vagy csak nagyon barkoltan), ami a görög katolikusoknál viszont állandó hangsúlyt kapott (gondoljunk csak a részletekben ismertetett lazzfalai templomra), hanem egyszerűen a nép és a kereszténységük ősi voltát hangsúlyozták, akik végre lehetőséget kaptak ősiségük reprezentálására. A reprezentatív forma keresésekor az építhetők nem lehettek könnyű helyzetben, hiszen az a néhány, meglehetősen provinciális erdélyi emlék gyenge alapot jelentett. Ebben a szituációban úrnk szerencsés választásnak a magyar építészetnek – a korokban már régiesnek ható – mintaválasztása (Hágia Szophia), amely egyértelműen utalt az ortodoxia bizánci gyökereire (ellentétben a görög katolikusok latinitást hangsúlyozó, Szent Péter-mintaképével), amelyet aztán egész egyszerűen az ószövetségi

¹¹⁸ Gyárfás 1905, 350.

¹¹⁹ Gergely 2001, 136-138.

¹²⁰ Tóth 1966, 391.

űsképpel, a Sion-hegyi templommal kapcsolták össze. A nemzeti elem pedig a belső díszítésben nyert hangsúlyos kifejezést, amelyben a bizánci előképeken túl a helyi, nemzeti eredetű ornamentikán keresztül az ősinek tartott rétegeket is sikerült integrálni, egyébként görög katolikus művész, Smigleschi közreműködésével. A „nemzet temploma” tehát, burkolt válaszadás a nemzet vallási egységát kétszáz év óta megbontó görög katolikusoknak is.

Meşianu az egyik felszólításában (lásd feljebb), újra egységre és egy vallásra hívja a népet. Ebben az időszakban a hasonló gondolatok értő fülekre is találtak a magyar katolikus autonómiatörekvésektől önmagát fenyegetve érzett román görög katolikusokban, hiszen némely politikus az erők koncentrációja érdekében az unió felmondásának és az ortodoxiába való visszatérésnek a szükségességét latolgatta.¹²¹ Ez azért is figyelemre méltó, mert a XIX. század második felében a két egyház a politikai állásfoglalásokban szinte mindig közösen lépett fel a nemzet érdekében, a régi ellentétek pedig csak ritkán kerültek felszínre. A kérdés majd közel ötven év múlva nyert látszólagos, radikális megoldást, amikor a kommunista diktatúra erőszakkal felszámolta és újraegyesítette az ortodox egyházzal az unitusokat.

A templom építése mellett érdemes felfigyelnünk az erdélyi román nemzet „profán” intézményeinek kiépülésére. Az egyik fontos kulturális szervezetük, az ASTRA, amelynek születésénél szintén Şaguna bábáskodott (1861), ezekben az években (1905) építi új Múzeumát Nagyszebenben, hogy meghatározó szerepet töltsön be az erdélyi románság kulturális életében.¹²² Ezekben

¹²¹ Gyártás 1905, 350.

¹²² A Magyar Múzeum Egyesület példájára létrehozott társaság: Asociaţiunea transilvănească pentru literatură şi cultură populară română = ASTRA, amely még a felekezeti jelentéket is feloldató hídra. Az új épületben helyet kapott könyvtár és színház is. Barta 1989, 512–13. Szász 1986, III, 738–739. kép. A *Luceafărul* 1905–06, 17. száma részletesen bemutatja az új épületet.

az években költözik le a *Luceafărul* szerkesztősége is Budapestről ebbe a városba. A folyóirat belső borítójának fejlécén hamarosan az új templom kicsi homlokzati rajza emblémaszerűen jelenik meg, alán utalva az újság címének (esthajnalcsillag) jelentéséből fakadó szimbolikus, világító szerepére, mindenesetre így a templom a nemzet intézményépítés egyik központi, szimbolikus elemévé vált.¹²³

Függelék

A következő írás Smigelschi Oktáv életjáról és munkásságáról nyújt adatokat, amelyet azért tartok érdemesnek közölni, mert a kései magyar kritika, időnként áttételesen, de főleg innen merítette ismereteit.¹²⁴

Életrajzi vázlat, melyet Lyka Károlynak írt Domos Flavius, balázsfalvi rajztanár.

I. Kísérőlevél: OSZK Kézirattár, Fond 63/198

Nagyságos Szerkesztő úr!

Amennyire módomban állott összeszedtem ezen adatokat, amelyeket bátor vagyok elküldeni.

Én csak chronologikusan írtam meg hogy aztán Ön használhassa és megírhatta.

¹²³ A szerkesztőség 1906-ban költözött le Nagyszebenbe. LU 5 (1906) no. 19–20. december 1. 430. A templom képe a belső borítón 1909-ben jelenik meg először. LU 8 (1909) no. 10.

¹²⁴ Smigelschi munkásságának maig legteljesebb feldolgozása, Votavănu, Virgil: *Octavian Smigelschi*. Bucureşti, 1982. (2. kiadás).

Hibákat etc. né tessék számba venni, mert én sem vagyok író – még románul is ritkán írok – én inkább csak rajzolok és festek, azt is meglehetősen – rosszul.¹²⁸

Kíváló tisztelettel
Domna C. Flavius, Rajztanár
Balázsfalva 1912 XII 28/án.

II. Az életrajz: MTA Művészettörténeli Kutató Adattár MDK-C-T-1771637¹²⁹

A kétoldalas írás első oldalának margójára később valószínűleg Lyka Károly írhatta: írta Domna Flavius, balázsfalvi rajztanár, Smigelschi barátja.

Adatok Smigelschi O. életrajzához.

¹²⁸ A balázsfalvi *Revista Politică și Literară* című folyóiratban közzét (1912. no. 4. 102-103) két rómaió Krisztusi és Istenazió) ábrázoló képnek reprodukciója alapján a rajz tehetségére utaló szerénykedő megjegyzését igaznak kell gondolnunk. Hogy állítását csak szerénykedésnek szánja, mi sem bizonyítja jobban, hogy a két szoban forgó képről megváltóható színes reprodukció is készült a *Luceafărului*ban közzét hír/hirdetés szemnt. LU 10 (1913), no. 2. január 15. 79.

¹²⁹ Korábban több folyóiratban is közzéttek más róla életrajzi adatokat a kiállításokat vagy egyes műveit ismertető írásokban. Részletesebb életrajzot találunk: LU 2 (1903), no. 24. december 15. 407; LU 10 (1912), no. 31. november 15. 706-707. A későbbiekben Domna Flavius szövegét közli kiegészítve, de az eredeti szerzőre is hivatkozva Lyka Károly is a *Művészetben* (Lyka 1913), hozzáfűzve némi kommentárt. Rövid életrajzot közölnek a hagyomány kiállítás katalógusában is. Négyes Kiállítás 1913. 10-11. Ezeket alapulnak a magyar életrajzi lexikon szócikkjei Éber László (szerk.): *Művészeti lexikon II.* Budapest, 1936. 454. Egy újabb fel dolgozás: Szabó Ákos András (szerk.): *Magyar festők és grafikusok életrajzi lexikon II.* Nyíregyháza, 2002. 397.

Smigelschi Oktávián született Nagyludason (Szében m.) 1866. évi március 21-én; szülei Mihály és Anna, született) Sebastian voltak. Az apja falusi jegyző volt.¹³⁰

Gimnáziumi tanulmányait a nagyszombeni állami főgimnáziumban végezte 1884-ben és pedig jaksen. A művészet iránti hajlamát tanára: márc a gimnáziumban vették észre és ernőllögva minden lehető segítséget nyújtottak neki, hogy a rajzban és festésben fejlődhesék.¹³¹

Szegénysége miatt nem tudott beiratkozni felsőbb iskolába az első félévre és így otthon maradt szüleinél; a második félévre pedig beiratkozott az orsz. m. kir. mintarajziskolába és rajztanárképzőbe. 1885-ben kapott állami ösztöndíjat és 1889-ben végezte a főiskolát és rajztanári diplomát nyert.

Ezek után Selmechányára ment rajztanárnak az ottani főgimnáziumba a hol csak egy évig szolgált. Onnan Erzsébetvárosba jött rajztanárnak, a hol 17 évig volt szolgálatban és azután nyugdíjba ment.

A szüneteket tanulmányutakra használta fel. Volt Münchenben, Rómában, Florenében, Ravennában és Velencében. E két utolsóban találta azt amit keresett, és ez a két város kötötte őt jobban le. Tanulmányutakat tett Romániában és Bukovinában is, a hol a régi templomfestészetet tanulmányozta. Közben templomi és egyéb képek festésével foglalkozott, és több templom részére ikonosztáziont festett. (Az oltárt elváltató fal.)¹³²

¹³⁰ Lengyel származású volt és a Bach-korszakban került Erdélybe, ahol román női volt feleségül. LU 10 (1912), no. 31. november 15. 706-707.

¹³¹ Carl Döschleg (1835-1910) nagyszombeni művészeti kiállítókat vett. Matis 1907. 2.

¹³² Valószínűleg ezekből a tervekből mutatott be néhányat az 1903-as balázsfalvi kiállításon is, ahol több ikonosztázion terv szerepel, helymegjelölés nélkül, különböző kategóriákban. LII 2 (1903), no. 16-18. szeptember 15. 295. A nagyszombeni kiállítás katalógusában azt is megjegyzi a tervekről, hogy egy nészüket már kiválaszték. TR 51 (1903), no. 108. október 13. 443.

Ezen tanulmányokra, a melyek oly nagy művészeti fejlesztések, felesége és katonák bátyja Dr. Smigelschi Viktoron¹²¹ kívül nagyrészt Dr. Hosszú Vozul akkori Balázsfalvi kanonok, most szamosújvári gör. kath. püspök buzdították.

E tanulmányok eredménye az volt, hogy a balázsfalvi gör. kath. Katedrális kifestésére tervrajzokat és nagyméretű, részben természetes nagyságú kartonokat készített a melyeket 1903-ban Balázsfalván rendezett kiállításon mutatott be. Ugyanezt a kiállítást Nagyszebenben és Budapesten is rendezte. (I. Művészeti és (Új évek) 1903.)

A bemutatott kiállítás arra buzdította a nagyszebeni gör. keleti Metropolitát (Metianu János) és a Szentazéket, hogy az újonnan épülő katedrális Smigelschi által festessék, a mely dolog részben meg is történt; a kupolát és az ikonosztáziót festette, a templom többi részét későbbre halasztotta a szentszéki (Információkat erre nézve adhat Groh B. tanár úr).¹²²

A második monumentális munkája a csákovai (Temes m.) templom festése volt.

1908-ban kapta a Fraknói féle ösztöndíjat, és Rómába ment a tanulmányait tovább folytatni.¹²³ Itt tervezte és megrajzolta a

¹²¹ Érdekes, hogy bátyja megtartotta nevük lengyeles betyarságát is: Smigelski OC 2 (1912), no. 14. 431.

¹²² Itt valószínűleg Groh Istvánnal gondolt.

¹²³ A pályázatot 1907-ben hirdették meg, két festő és egy szobrász számára. Az első helyezettek az volt feladata, hogy képeket készítsen az építendő Rákócziánium kápolnája számára, melyeknek témáját a Mártír-kultusból kellett választania, egynek viszont Rákóczi életképeket kellett ábrázolnia. A pályázatot az Országos Képzőművészeti Tanács hirdetésében kellett leadni október 31-ig. A felhívását közli EM 7 (1907), no. 6. 72. Smigelschi meg is nyerte a díjat, a *Rákóczi Ferenc életképeinek* című képét az 1909-es egyházművészeti kiállításon ki is állították. A kiállításról készített beszámolóiban egyszer Smigelschi Ötödiknek, mászor Smigelschi Ötödiknek nevezte az *Egyházi Művészet*

kartonokat a Dr. Radu Demeter, nagyváradi gör. kath. püspök által Tompaházán (Alsófehér m. Nagyenyed mellett) építendő fogadalmi templom részére, a melyet 1910-ben rendezték ki is festett.¹²⁴

Ezeken kívül Rómában foglalkozott tanulmányokkal, a melyek hívatva lesznek nagy újításokat hozni a fresco és mozaik festészet terén.¹²⁵ (A tanulmányokat különben csak hallomásból ismerem, de egy ilyenfajta képe van Budapesten Fraknói úrnál).¹²⁶

Még mielőtt Rómába ment volna, kezdett betegeskedni, a mely betegség később, az életét oltotta ki. Tudvalehetőleg Budapesten

élt (EM 8 (1908), no. 8. 117-118; no. 9. 134.) de a halálhírére már sikerül megtanulni a nevét: EM 12 (1912), no. 11. 169. A Fraknói-ösztöndíjről: Németh 1981, 134; Csorba 1995, 11.

¹²⁴ Öt képet közöl a festésről LU 12 (1914), no. 5. 134-141.

¹²⁵ A MNG Adattárában található magyar nyelvű autográf és olasz nyelvű gépelt leírás az általa kifejlesztett és „cementfestészetnek” nevezett technikának (a magyar változatot 1910 júniusában fejezte be Rómában). Ezeket az iratokat a festő Bukarestben élő leszármazottja küldte meg Matlis Ferencnek. MNG Adattár 24038/1997/22-23. Lyka Károly hagyatékában találtam egy általam nem beazonosítható újságból egy cikk-kivágást, amelyen röviden ismeretlenné ezt a technikát, és itt cementmárvány inkruzciónak nevezte, s azt is megtudtuk, hogy ilyen technikával készült művével Smigelschi a Műcsarnok jubileumi kiállításán fog a nagyközönség elé lépni. MTA Művészettörténeti Kutató Adattár MKL-CI-17/ Lyka Károly.

¹²⁶ Itt az 1913-as kiállításon szereplő, Szt. Imre és a pannóniai apótok című, Fraknói Vilmos tulajdonában lévő „cementmárvány” képekről lehet szó. Négyes Kiállítás 1913, kat. 437. 29. Valószínűleg ezen a képen mutatta be új technikáját, amely szerepelt a Műcsarnok 1911-es téli kiállításán is. Elek 1913, 14. Ez a kép lehet az, amely végül is a hasonló technikával készült *Rákóczi újsza* című művel együtt az 1920-as években elkészült Rákócziánium templomába került. Gáspár 1940, 23.

halt meg szívbajban egy szanatóriumban november hó 9-én.¹³⁹ (Kozmutza főle szanatórium). Halála előtt az volt a kívánsága, hogy Balázsfalván temessék el az édes anyja mellé. Budapestről Balázsfalvára hozták, a hó 14-én ritka gyászompáival, nagyszámú résztvevő közönség jelenlétében temették el.

Ami a családját illeti, következő adatokkal szolgálhatok: Felségül vette Calotiu Simon, dicászentmártoni ügyvéd, okleveles tanítónő Pulcheria nevű leányát. Őt árvája – 2 fiú és 3 leány maradt. A legnagyobb közülük egy fiú a ki most a II. gimn. osztályban tanul.¹⁴⁰

Rövidítések

Folyóiratok

BÉSZ	Budapesti Építészeti Szemle
CC	Cultura Crestina
EL	Egyházművészeti Lap
EM	Egyházi Műipar
ÉI	Építő Ipar
KSZ	Katholikus Szemle
LU	Luceafăra
M	Művészet
MÉ	Művészettörténeti Értesítő
MÍ	Magyar Iparművészet

¹³⁹ A gyászjelentése szerint 10-én halt meg. MTA Művészettörténeti Kutató Adattár MKI-C-I-17/ Lyka Károly.

¹⁴⁰ A gyászjelentésből azt is megtudjuk, hogy 12 évig voltak házaspár, gyermekeiket Vikornak, Máriának, Oktávnak, Olgának és Magdolnának hívták. Volt még egy fivére: Vasul. MTA Művészettörténeti Kutató Adattár MKI-C-I-17/ Lyka Károly.

NÜ	Nagyszebeni Újság
TR	Telegraful Român
VÜ	Vasárnapi Újság

Intézmények

MNG	Magyar Nemzeti Galéria
MTA	Magyar Tudományos Akadémia
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár

Irodalom

Ábrahám Barna: A divat és a népviselet kérdései a dualizmus korának román publicisztikájában. *Korall*, 2002. december. 57–71.

Albani, Tiror: *Leul dela Şişesti*. Oradea, 1936.

Angiolini Martinielli, Patrizia: *La basilica di San Vitale. I-II*. Modena, 1997.

Bakó Zsuzsanna (szerk.): *Székely Bertalan (1853–1910) kiállítás. A MNG kiállítási katalógusa*. Budapest, 1999.

Barát Béla – Éber László – Felvinczi Takács Zoltán: *A művészet története*. Budapest, 1941. Franklin Társulat

Barta Gábor (szerk.): *Erdély rövid története*. Budapest, 1989. Akadémiai Kiadó.

Blaskóné Majkó Katalin – Szóke Annamária (szerk.): *A műmestertanosiútól a Képzőművészeti Főiskoláig*. Katalógus. Budapest, 2002. Magyar Képzőművészeti Egyetem.

Bovini, Giuseppe: *Agias de Revenne*. Novara, 1960.

Rockhau, Heinrich: *Die Kunst in den Athos-Klöstern*. Leipzig, 1891.

Camesasca, Ettore: *Micrelingolo festii etnografice*. Budapest, 1992. Corvina Kiadó (eredeti kiadás – Milánó 1966).

- Cristea, Elle Miron: *Pictura biserceschi peste tot. I-II. Lucrările*, 1906. 5. no. 1. január 1. 3-6. és no. 2. január 15. 27-29.
- Csányi Károly: A bizánci építészet. *Építő Ipar*, 1907. 31. 203-205.
- Csorba László: A Római Magyar Történelmi Intézet megalapítása és első évei (1895-1922). In: Csorba László (szerk.): *Száz év a magyar-olasz kapcsolatok szolgálatában. Magyar Tudományos, kulturális és egyházi intézetek Rómában (1895-1995)*. Budapest, 1995. 7-18.
- Demus, Otto: *The Church of San Marco in Venice. History, Architecture, Sculpture*. Washington, 1960. Dumbarton Oaks.
- Didron: *Manuel d'icongraphie chrétienne*. Paris, 1845. (reprint: New York, 4. n., Burt Franklin).
- Divald Kornél: Téli Műkiállítások. *Katholikus Szemle*, 1909. X. 23. sz. 59-68.
- Elek Artúr: A Műcsarnok kiállítása. (Két élő, négy halott művész). *Az Újság*, 1913. október 2. 14.
- Eber László: *Művészettörténelmi atlaszok*. Budapest, 1909.
- Fiebert Henrik: A Szent István-templom művészeti méltatása. *Katholikus Szemle*, 1906. 20. sz. 41-53.
- Farkas Attila: *Budapest, Szent István-bazilika*. Budapest, 1999.
- Gál István: Crane Walter kalotaszegi rajza. *Ethnographia*, 1967. 78. sz. 577-584.
- Gáspár Pál: *A Rákóczi kolégium templomának története 1903-1940*. Budapest, 1940.
- Gerecse Péter: *A pécsi székesegyház. Különös tekintettel a falfestményekre*. Budapest, 1893.
- Gergely Jenő: A történelmi keresztény egyházak autonómia szervezete a dualizmus órájában. In: Sarnyai Csaba Máté (szerk.): *Állam és egyház a polgári demokratikus korban Magyarországon 1848-1918*. Budapest, 2001. METEM 131-144.
- Guga, Octavian: *Expositia de pictura a Dnu Octavian Smigelschi. Lucrările*, 1903. 2. no. 24. december 15. 394-396.

- Gramă, Beat: *Căminul oraşului Sibiu şi a împrejurimilor cu Nouă Plan al oraşului Sibiu*. Sibiu, 1921.
- Gróh István: Jövő stílusunk. *Magyar Iparművészet*, 1899. 2. sz. 197-203.
- Gróh István: *Az Orosz M. Kir. Iparművészeti Iskola kiállításának műtárgyainak munkái*. 1903. évi február hó. Budapest.
- Gróh István: *Magyar díszítő művészet I-II*. Budapest, 1907.
- Gyárfás Elemér: A román görög katolikusok autonómiaja. *Katholikus Szemle*, 1905. 19. sz. 345-365.
- Halmay Béla - Lessák Andor (szerk.): *Miskolc*. In: *Magyar városok monográfiája V*. Budapest, 1929.
- Hofer Tamás: Néprajz és őstörténet a millennium idején. *Magyar Tudomány (Új folyam)*, 1996. 41. sz. 1018-1025.
- Huszka József: *Magyar Ornamentika*. Budapest, 1898.
- Kádár Zoltán - Németh György - Tompos Erzsébet: *A Helyi Szófia*. Budapest, 1987. Corvina Kiadó.
- Kesz Mária: Népi díszítőművészetünk fejlődésének útjai. *Ethnographia*, 1952. 63. sz. 10-43.
- Kesz Mária: A magyar népművészet felfedezése. *Ethnographia*, 1968. 79. sz. 13-32.
- Lamberti, Claudia - Mula, Francesco: *Santa Sofia a Constantinopol. L'architettura e le fonti storico-critiche*. *Arte Cristiana*, 2002. 90. 351-362.
- Lechner Jenő: Nagy Vitgij. *Magyar Mémók és Építész Egyesület Közlönye*, 1921. 55. sz. 353-355.
- Lollo, Lénard: *A Szent István királyról nevezett budapesti templom bejáratának rövid ismertetése*. Budapest, 1905.
- Lupu, Nicolae: *Sibiu (Hermannstadt) und seine Historischen Bauten*. Bucureşti, 1969.
- Lyka Károly: In memoriam Smigelschi Oktáv. *Művészet*, 1913. 12. sz. 15-18.
- Lyka Károly: Alpár Ignác. *Magyar Művészet*, 1928. 4. sz. 272-73.

- Marienesscu, Al.: Sîitul de edificare al catedralei din Sibiu și disordinea de azi. *Telegraful Român*, 1906. 54. sz. június 23. 271–72.
- Marosi Ernő: *Emlék márványból vagy kőből. – Öt évszázad után a művészettörténet történetéből.* Budapest, 1976. Corvina Kiadó.
- Marosi Ernő: A bonfoglalás a művészetben. *Magyar Tudomány* (L) (folyam), 1996. 41. sz. 1026–1034.
- Marosi Ernő (szerk.): *A magyar művészettörténet-írás programjai. Válogatás két évszázad írásából.* Budapest, 1999. Corvina Kiadó.
- Matits Ferenc: *Megemlékezés Szigeischi Októbertől és néhány Buda-
pesten látható műveiről.* Kézirat. MŰNG Adattár 24028/1997/12.
- Matuszka Mihály: *A nyíregyházi Szentissa-templom monográfiája.* Budapest, 1904.
- Mendieta, Amand de: *L'art du Mont-Athos.* Thessaloniki, 1977.
- Mojzer Miklós: *Torony, kupola, kolonnád.* Budapest, 1971. Akadémiai Kiadó.
- Moravánstky Ákos: *Versengő Időutak. Esztétikai újítás és társadalmi program az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918.* Budapest, 1998.
- Muzaro, Michelangelo: Veneto I. Arte e storia nel secolo XIII e XIV. *Pantheon*, 1980. 38. sz. 346–359.
- Négyes Kiállítás: Coulin Artúr, Löschinger Hugó, Papp Bertalan és Schmgelschi Oktáv festőművészek négyes hagyatéki kiállításának tárgymutatója. Budapest, 1913.
- Németh Lajos (szerk.): *Magyar művészet 1890–1919 I.* Budapest, 1981. Akadémiai Kiadó.
- Noirel, Gérard: *A történetírás „váltója”.* Budapest, 2001. Napvilág Kiadó.
- Păcățian, T. V.: Biserica catedrală ortodoxă română din Sibiu. *Telegraful Român*, 1906. 47. sz. május 12. 198–203.
- Plămădeală, Antonie: *Românii din Transilvania sub domnia regiunii Austro-Ungar (1867–1918) – după documente, acte și corespondențe rămase de la Elie Miron Cristea.* Sibiu, 1988.
- Pekár Gyula: *Bizánc kultúrája. Két előadás, tartalom: 1906. március 3-án és 10-én.* Budapest, 1907.
- Pligyi István: *A magyarországi görögkatolikusok története I–II.* Nyíregyháza, 1990.
- Popa, Traian: *Monografia orașului Târgu-Mureș.* 1932.
- Puskás Bernadett: *Házad ékessége. Görögkatolikus templomok, ikonok, ikonosztázok Magyarországon.* Budapest, 1991. Örökségünk.
- Schiemenz, Günter Paulus: Die Hermeneia und die letzten Psalmen. Gibt es eine spezielle Athos-Kunst? In Guntrant Koch (szerk.): *Byzantinische Malerei, Bildprogramme-Ikonographie-Stil.* 2000 Symposium in Marburg vom 25–29. 6. 1997. Weisbaden.
- Schön Frigyes: Hansen – Schunkdt – Ybl. *Építő Ipar*, 1891. 15. sz. 140–141.
- Sinkó Katalin: „A História a mi erős váruink.” A millenáris kiállítás mint Gesamtkunstwerk. In Zádor Anna (szerk.): *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok.* Budapest, 1993. 132–147.
- Sinkó Katalin: Historizmus – Antihistorizmus. In Mikó Árpád (szerk.): *Történelem-kép.* Budapest, 2000. 103–115.
- Sinkó Katalin: Étkeményes rajz és festés. In Blaskóné Majkó Katalin – Szőke Annamária (szerk.): *A Műtörténelmoctató a Képzőművészeti Főiskoláig.* Katalógus. Magyar Képzőművészeti Egyetem. Budapest, 2002. 197–222.
- Sisa József: Magyar építészek külföldi tanulmányai a 19. század második felében. *Művészettörténeti Értesítő*, 1996. 45. sz. 169–185.
- Smigelschi Octavian: *Pictura bizantină românească. Lucrații*, 1914. no. 5. 134–141.

Nagyzeben (Sibiu, Románia), ortodox katedrális (1902-1906)

Szöcs Zoltán (szerk.): *Erdély Története III. 1830-tól napjainkig*. Budapest, 1986. Akadémiai Kiadó.

Tata-Baltá, Cornel: *Gravarii în lemn de la Bîraj*. Blaj, 1995.

I. Tóth Zoltán: *Az erdélyi román nacionalizmus első százada. 1697-1992*. Csíkszereda, 1998. Pro Print Kiadó (1. kiadás: Budapest, 1946).

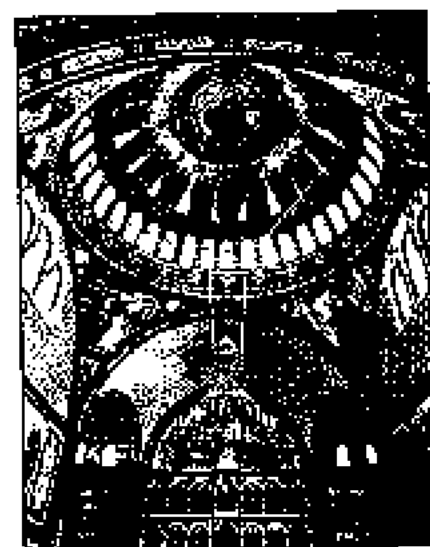
I. Tóth Zoltán: *Magyarok és románok. Történelmi tanulmányok*. Budapest, 1966.

Vio, Ettore (a cura di): *La basilica di San Marco*. Antelera, 1999.

Zádor Anna: *Az esztergomi Főszékesegyház*. Budapest, 1970. Corvina Kiadó.

külső összkép,
észak-nyugati irányból.

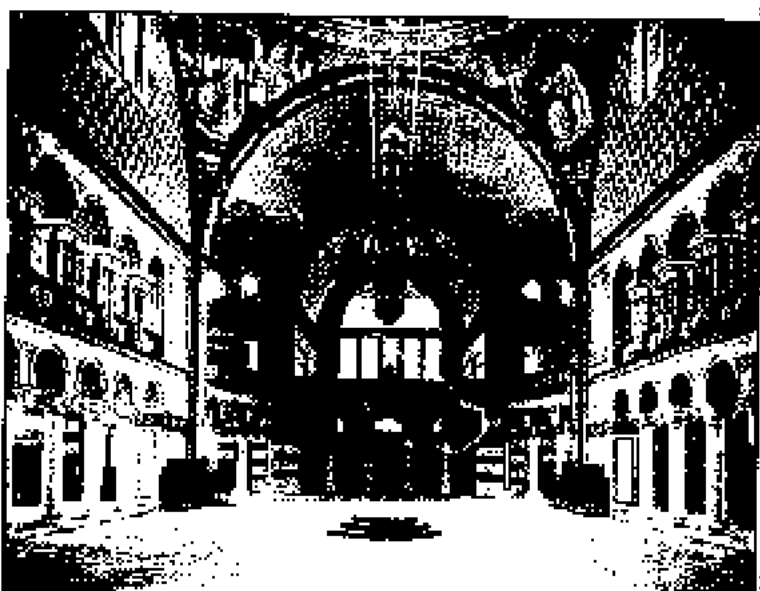
belső összkép kelet felé az
ikonosztázion és a kupola részleteivel

a kupola festése: Krisztus
Pantokrátor, Izsakfiók, Keresztelő
Szent János és a kilenc angyal kara

a lapos ablakot kereteső ornamentika részletei

belső összkép nyugati felé

Forrás: *Lutherfűrtel*, 5. évfolyam (1906)

Ambrus Gábor

EGY LÁGER KÖRVONALAI

Pilinszky holokausztképéről és annak teológiai vonatkozásairól

Prolóógus

Mikor a XIX. század végén valahol a svájci Alpokban egy próféta lejött a hegyről, találkozott az erdőben egy öreg remetével, aki nevetve, sírva, döngicsélve dalokat faragott Istennek. Utána hangosan gondolkodott. Szavait bizonyára örömmel és áhitattal vegyes megrendüléssel fogadta valamilyeni keresztény. Ebben nyilván osztoztak az istentagadókkal: az ő akkori örömeük, áhítatuk és megrendülésük sem kevésbé bizonyos. Mikor „elváltak egymástól, az aggastyán meg a férfi, nevetve gyermeki nevetéssel,¹ bizony együtt nevettek a szent öregem az istentagadók, Zarathustra és a keresztények, mert „amikor Zarathustrára magára maradt, így szólott a szívéhez: »Még ilyen! Ez a szent életű aggastyán itt a vadonban még nem is hallott róla, hogy *Isten halott!*«²»

¹ Nietzsche 2000, 17.

² Uo.

Isten két halála

Valószínűleg nem alaptalan ugyanarra a tapasztalatra visszavezetnünk a nietzschei kijelentést és a holokausztról gondolkodók közül számos szerző szavait, miszerint az, ami a náci haláltáborokban történt, egy Istentől elhagyott világ jele. Olykor lényegesen eltérő kontextus és szerzői szándék mellett is rábukkanunk egy meglepően hasonló „lételmondatra”: „A holokauszt ugyanis az Istentől elhagyott világ misztériuma.”¹ (Heller Ágnes) „A negyvenötben összeomló Németországban elemi erővel született meg bennem a felismerés: ez az a föld, amit Isten elhagyott.”² (Pilinszky János)

Sőt, Heller nem sokkal később egyenesen így fogalmaz: „A holokausztra való emlékezésben a szenvedés elviselhetetlensége Isten halálával függ össze.”³ Mintha Nietzsche Zarathustrája a szó jósolat értelmében is próféciát mondott volna, melynek legmélyebb jelentése, és az, hogy egyáltalán próféciáról van szó, csak fél évszázaddal később tárult volna fel. Feltárult, de Isten voltaképpeni létezését illetően a formula természetesen e legmélyebb jelentésében is tökéletesen agnosztikus maradt: egy kultúrátan-társadalomban eddig artikulált „Immanens Isten” megszűntét értve alatta, istentagadó és istenhívő egyaránt a magáénak érezhette. Fenntartva, hogy az ember Istentől való elhagyatottsága esetenként mást és mást jelenthet, akár a zsolttárok hagyományában⁴ fennmaradó, istenképét érintetlenül őrző panasz is, elképzelhető olyan elhagyatottság és az elhagyatottság érzésének olyan fokai, mely részben következménye a nietzschei

¹ Heller 2002, 76.

² Pilinszky 1999, 67. Idézi: Jelenits 2000, 272.

³ Heller 2002, 84.

⁴ Lásd a „panaszszoltták” ószövetségi műfaját Rózsa 1996, 396–397. Kiemelkedő jelentőségű a 22. zsoltár, melynek kezdő szava a keresztény hangzavar az Jézus ajkán. (Lásd később.)

tapasztalatnak, részben az élmény (negatív istenélmény? Ilyen tapasztalattal a háta mögött, tartható ez a nagy múltú fogalom? nem hamisítanánk-e így Nietzsche szavait is egy Istentől elhagyott misztikus tanításává?) intenzivításában él meg, hogy Isten arca nem csöndbe és sötétségbe burkolódik, hanem érvénytelené válik.

Isten Fiamak, vagyis Jézus Krisztusnak haláláról a keresztények az I. század óta beszélnek. Isten haláláról vallani ennek radikális formája, mely formát a *communio in idiomatum*, a megváltó isteni és emberi természetére vonatkozó kijelentések felcserélhetőségének az V. században már egyetemesen elfogadott, a khalkedóni és a második konstantinápolyi ósínat dogmatikai döntéseit megalapozó tana teszi lehetővé.⁵ Ezért használhatja a XIX. században Dosztojevszkij az Ördögökben – mellesleg teljesen ortodox módon (már ha egy irodalmi mű esetében van értelme egy ilyen jelzőnek) – az új kontextus folytán jelentőségben átrendeződő, egészen átutó erejű szavakat, hogy az emberiség megölje istent.

Egyrészt megengedően elismerve, másrészt nyomatékosan hangsúlyozva, hogy a Pilinszky-életmű egésze kötődik bizonyos teológiai alaphagyományokhoz (többek között a bűn és a kegyelem teológiájához, valamint az inkarnációhoz), s a holokausztat is tulajdonképpen egy keresztény mítoszt teremti meg; s közben azt is szem előtt tartva, hogy a haláltáborok Semmi-mítoszt megteremtő Kertész-szel szemben⁶ a maga holokausztértelmezésében Pilinszky talán jóval kevésbé radikális; az eddig elmondottak fényében viszont fellelhető a kérdés: vajon a „Isterek Pilinszky-féle víziójában érintkezik-e Isten gólgotai és „nietzschei” halála? Kapcsolatba hozható-e a két halál egy olyan életműben, melyben „nema Isten az Isten” helyett mégiscsak azt olvassuk:

⁵ A dogmatika kézikönyve. 1996, 366, 371–378.

⁶ Erről lásd: Sallógyi 2003, 7.

„Isten az Isten” (Költemény)? Vagy ez a kapcsolat akkora paradoxon, hogy erre semmi kijelentésünk sincs?

Mit lehet tudni Milinszky holokausztképeiről? Az se biztos, hogy egységes képről, az életmű egy homogén területéről beszélhetünk. Ha pedig ennek nem homogenitását, hanem határait vesszük szemügyre, sejthetjük, hogy ebben a költészetben a holokauszt „korülhatárolt bizonytalan formájú területe!” képez. Igaz, egy erre vonatkozó kérdésre valamennyien a jól ismert Lagerverseket, esetleg a kései kötetek néhány darabját scrollnánk, de bizonyára egyikünk sem gondolja azt, hogy a kérdést, a *Lagerban élni* kérdését ezzel lezárhatjuk.

A személyes emlékezés alakzatai

Monográfiájában Tolcsvai Nagy Gábor egy csoportba fogja a *Harmadnapon* kötet három versét, a *Harbci* 1944, a *Francia fogoly* és a *Frankfurt* címűt, mint a visszaemlékezés költeményeit.⁹ Joggal teszi ezt, hiszen ezekben a versekben valóban kirajzolódik egy jelenben születt, egyszerre elbeszéli és elbeszélő Én és/vagy egy múltban lejátszódó esemény, melynek a tematizálás folytan vagy egyértelműen részese (s így itt is elbeszéli Énként van jelen), vagy a versfelállításban felvett pozíció teszi valószínűvé, hogy szemtanúja volt. A képlet mind a három szövegben más és más. A *Francia fogoly* talán a legtisztább: az emlékezést az emlékező Én szituálása nyitja („Csak azt feledném, azt a franciát”)¹⁰ és – mintegy jelzerűen is visszabérve – zárja („S én bolyongok [...] / az itthoni kert árnyai között. / A jegyzetembe nézek és idézem: / „Csak azt feledném, azt a franciát...””), sőt az utolsó tíz sorban még az emlékező és az emlék viszonya is külön tematizálódik.

⁹ Tolcsvai Nagy 2002, 69–70.

¹⁰ A verset a következő kiadás alapján idézem: Pálinszky János összes versei. Budapest, 1997. Osiris Kiadó

Bár a *Frankfurt*-ban nem úgy végbe hasonló versközeli pozícionálás, ennek ellenére az igék végig érvényesülő múlt ideje és többes szám első személyre, illetve az elbeszélés részletező, „foklunokkal” megtűzdelt (ezek közül is kiemelkedik a zárósor: „Frankfurt – 1945”), s így tulajdonképpen individualizáló jellege nem hagy kétséget afelől, hogy egy beszélő személyes emlékeivel, emlékezésével állunk szemben.

A személyes emlékezést illetően a *Harbci* 1944 már átmeneti helyzetű, s már a *Rosenbrücki passió* és a *Harmadnapon* felé mutat (lásd később). A haszéd emlékező jellegét és az elbeszéltek múlthoz kötöttségét az „Újra és újra éket látom” indítóformula és a cím együttese mindenképpen biztosítja. Talán ehhez járul hozzá a versvégi igék múlt ideje is. Ha így van, a költemény egy sajátos ívet jár be az emlékező jelen és egy elbeszéli emléksor múltban való rögzítése között. Közben az igék jelen ideje, az elbeszéltek hiperrealista álomszerűsége, („elvon rétegekben / egymás nyomában inganak”, „facipőiknek [...] / [...] zörvendő zajban, / mint látmatlan évaron”, s a „roppant szekér” maga), az emberek sokasága által húzott órnás szekér toposzszertisége előlítja történetiségétől az emléksort. Persze minden emlékezésben ott van a jelenvalóvá tétel és egyfajta múlttól való előlítás. A másik kettővel szemben ez a költemény említett sajátosságai folytán azonban olyan benyomást kelt, mintha azok a lírai beszélő emlékezéséről függetlenül a jelenben is zajlanának.

Összeköti még a három darabot a közvetlen Jézusértelmezés hiánya és az, hogy az éhezés motívumával szoros összefüggésben a szenvedők állati vonásokat kapnak. Erre egyrészt a *Harbci* 1944 halálba tartó szekérhúzásának passiószertisége, a *Francia fogoly* utolsó koksoncsított-tükörszertisített szakasza, főként a *Passió* felől közelítve („adom, mint élő eladott, / a világnak magam” és „Születlen érkező szívem / hogy falja föl a horda”, s ezzel összefüggésben: lásd a *Francia fogoly* zárósorát: „... kikkel is zabáltatom / a szívverésemet”) az eucharisztiaira történő

utalásként értelmezhető éhség („földi táplálék nem csillapít”) és a *Frankfurt* két sora („belehaltak az eleven lücsökbe, / és feltámadtak fejfel lefele” – erről lesz szó még később) kiad egyfeljelt Krisztus-allúziót, másrészt a szekér elé fogás, a „mintha szimatolnák / a messze égi vályukat”, a halál-karam (*Hörömré* 1944), az „állatlan makogó öröm” és a lemaradó suta láb (*Frankia fogoly*), valamint a négykézlőbra ereszkedés, a moslék és az özsze mosott eszmélet (*Frankfurt*) a lágerlakók olyan mértékű elhagyatottságáról és kiszolgáltatottságáról tanúskodik, s olyan állati sorba süllyedést rajzol ki, amely megkérdőjelez minden hagyományos emberképet, legyen az akár egy az ember Isten képére való formálását a bűnbeesés ellenére is valló keresztény, akár egy annak eredendő jóságában hívő humanista szemlélet.

A Ravensbrücki passió és a Hatmadnapon

Ha egy ilyen pontot a lírai életművön s nem a biográfián vagy a költő publicisztikáján belül keressük, akkor gyaníthatóan ez a két vers képezi minden olyan olvasó kiindulópontját, mely a Pilinszky-féle „lágerlakóban” (s ez a fogalom talán nem csak lágerversek körében érvényes) a hagyomány nagypénteki szenvedő Krisztusát látja meg, és – eléggé ellentmondásosan – csak a szenvedőt.

Úgy tünik, nem vonható kétségbe, hogy két párversről van szó. Ezt támasztja alá elhelyezkedésük, a mindkettőben szereplő német helységnev s főleg nagypéntek és húsvét egységes íve. A *Hatmadnapon* mintegy biztosítja, hogy a *Ravensbrücki passió* fejezetalakjában Jézusra lássunk (hogy aztán ismét csak a ravensbrücki fejezet álljon előttrünk), ugyanakkor nem könnyen értelmezhető a másik költeménnyel összefüggésben (mi köze a feltámadáshoz egy lágerlakó pusztulásának?), és az is meglehet, hogy egy felületese olvasat elkülönülő szigetnek látja a lírai életmű egészében.

A fölvetett kérdések megválaszolásához érdemes kicsit hosszabban idéznem Balassa Péter egyik könyvéből: „A kötet [tudniillik a *Hatmadnapon*] mondása szerint bűnműtől szabadulás ma csupán a jóvátehetetlenség földi-embet, örökkévalóságának realista tudatában, vagyis a feltámadás földi mértékkel abszurdnak tetsző »egykori« hitének analógiájára képzelhető el [...] Ahol és amiben mégis szabadul – feltámad – valami, az az ész szerinti történelem fogalmaiba, világképébe nem illeszthető bele: a testvéri együtt szenvedés, a testvériség által a szenvedésben. A *Hatmadnapon* azt a folyamatot kíséri végig, melynek során az elkülönült – élező, szomjazó – szubjektum mintegy hazatalál, és éppen a mélypont helyzetében, illetve csakis a *nincs tovább* idejében. [...] Emnyiben a feltámadás emberi eseményéről mint nullpontról, egy kiüresedésről »szólni« a kötet...”¹¹

A *Hatmadnapon* feltámadás-eseménye tehát azért illeszthető a *Ravensbrücki passió*hoz, mert a ravensbrücki fejezet szenvedése és halála, valamint feltámadása időben egybeesik. Nem tévesztve szem előtt, hogy Pilinszky-nél csakugyan elsősorban a szenvedés, a halál és a feltámadás emberi eseményéről kell beszélnünk, itt túlvatkozni szeretnék a jánosi teológia szemléletmódjára, miszerint már Krisztus kereszthalála tartalmazza a feltámadás di-csőségének mozzanatát.¹² Ami pedig a *Hatmadnapon* című vers (s vele együtt a *Ravensbrücki passió*) egész korpuszról belüli, de az utolsó korszakban súlyozott jelentőségét illeti, elég a „mélypont utonepélyére” vagy – hogy egy elvontabb összefüggést is említsek – a bűn és a kegyelem radikális egybeesésére gondolnunk, olyan versekre (s itt csak a *Nagyvárasi ikonokból* és a *Szótárakból* válogatok), mint az *Aláír a föld*, a *Szent Isten*, a *Mélypont*

¹¹ Balassa 1987, 167.

¹² Lásd például Jn 12, 24: „Eljött az óra, amikor megdicsőül az Emberfia.” 12, 32: „Én pedig, ha felmagasztalnak a földről, mindent magamhoz vonzok.”

Évsepele, A Jádér szabója, a Pétkabeszéd, a Menemion, a Cimeren, és még sok másik, de a bűn-kegyelem tematikában különösen a *Nincs több* és a *Gyónás után* tartozik ide.

Egyik költeményben sincs nyoma elbeszélő Érnak, s annak sincs semmi jele, hogy egy líral beszélő emlékezése lennének. Az absztrakt és vázlatyszerű látásmód, a nézőpont mozgása, az igék jelen ideje, mely mindkettőre rányomja a bélyegét, továbbá a dikció versvégi múlt időbe fordulása sajátos konfigurációt kölcsönöz nekik. Egyrészt olyan benyomást keltenek, mintha az elbeszéltek a jelenben zajlanának. Hogy kell ez: értelmezni? Tagadhatatlan, hogy a holokausztal foglalkozó szakirodalomban általános egyetértés mutatkozik arra vonatkozóan, hogy a náci népirtás összegző megjelenésként felfogott „Auschwitz-eseményt” nem történetiként és nem múltként, hanem egyidejű történésként vagy a jelenben is fennálló állapotként kell értelmeznünk.¹²

Jean Amery egyenesen arról beszél, hogy a természetes időtudat olyan, mint a sebgyógyulás fiziológiai folyamata, s épp ezért „nemcsak erkölcsön kívüli, de egyszerűen erkölcs ellenvaló”. Sőt: „Az erkölcsös ember az idő megszüntetését követeli – az itt tárgyalt, különleges esetben a gaztevőnek gaztettehez szögezése által. Érnak révén és az időnek az erkölcsi megfordításával ember-társaként állítható az áldozat mellé.”¹³ Ehhez Pelinszkynek főleg a következő emlékezési sorai csatlakoznak: „Uvegömögötti csodában / lemosdanak a mézáróselegények, / de ami történt, valahogy mégse tud végetélni.” (*Passió*)

Mérsékelt viszont zavarba ejti a versvégek múlt ideje. Nem elégedhetünk meg azzal a kényelmes megoldással, hogy pusztán szövegzáró stilisztikai fogásról van szó (gondoljunk a *Harbach* 1944-re: az is ilyen iguidóval zárul). Mindenképpen a múlthoz

¹² Prokaza 2002, különösen: 80–81; Tardó 1999, különösen: 42–43.

¹³ Amery 2002, 106.

kötik az eseményeket. Jelenvalóságuk és múlthoz kötöttségük véleményem szerint összeegyeztethető: ezt általában nem szólas hangsúlyozni, de a holokauszt történetisége, a „megtörtént” múltba sorolt faktualitása, s ilyen értelemben – mint a személyes/egyéni vagy a kollektív emlékezés lehetséges tárgya – nem szorulhat háttérbe az esemény egyidejűsége mögött. A szenvedés és a feltámadás emberi eseményére művt megtörténtre irányítja a figyelmet az igei múlt idő. Ez mindig elengedhetetlenül szükséges lesz az elgondolhatatlan elgondolhatóságához (lásd az „esztétikai képzelet” fogalmát Kertésznél)¹⁴ mind elgondolhatóságában, mind elgondolhatatlanságában.

Most vessünk egy pillantást ismét a *Harbach* 1944, a *Francin fogoly* és a *Frankfurt* című versekre. Tekintve az emlékezés ott is, itt is taglalt szerepét, talán nem véletlen, hogy a Jézus-interpretációnak a három másik költeményben kevesebb és halványabb textuális nyomára bukkanunk, mint a *Bruensbrücki passióban* és a *Harachnapokban*. Összevetve a szent három nap és a holokauszt eseményét, a versektől függetlenül is azt látjuk, hogy egy XX. századi külföldi számára nem éppen szimmetrikus a kettő helyzete, s így egybeajtszódásuk sem. Számára a holokauszt egy személyes, egyéni tapasztalatokon alapuló emlékezés tárgyává is tehető, Jézus Krisztus szenvedése, kereszthalála és feltámadása azonban nem. A Krisztusba vetett hitet és a rá való emlékezést egy közösség közvetíti, mely nem pusztán jelenvalóvá teszi a szent három nap eseményeit egy „kollektív felidézés” által (ebben még nem lenne semmi, hiszen már beláttuk, hogy minden emlékezésben ott van a jelenvalóvá tétele aktusa), hanem hisz is annak ettől független egyidejűségében. Egy ilyen időrendtől elvonatkoztatott egyidejűségben talán szimmetrikussá válhat (ezó lesz még erről a *talánról*) a kétezre évvel ezelőtti és a XX. századi esemény, egy személyes élményeket felidézében (hangsúlyozva,

¹⁴ Kertész 1993, 22.

hogy ez tulajdonképpen egy model, nem alaptalan, és mégis mesterséges megkülönböztetés, hiszen a kettő összefüggése, afféle cserejátéka vitathatatlan) viszont soká. Még abban az esetben sem, ha a szenvedő vagy feltámadó Jézus Krisztus, mint a priori kép, már ott volt a tapasztalásban, s befolyásolta a lígertel: szenvedésekkel szembesülő egyén létismódját.

Mindéz nem jelenti azt, hogy a szenvedések mint személyes élmények elbeszélésében ne lenne elvi lehetősége egy Jézus-metatorizációnak. Kérdés, hogy ez Pilinszky-nél milyen mértékben és mennyire koherensen valósul meg. Vegyük csak az eddigi tárgyalt öt verset ugyanazzal a légeriakkal találkozzunk-e ebben a kettőben és a másik háromban? Vajon az emlékezésén kívül valami másféle leteregenutásnak is nyomára bukkanhatunk a költői életmű bizonytalan körvonalú légerében?

Kreatúra

Mindössze két Pilinszky-költeményben fordul elő ez az oly ritka, terminusszámba menő szó. Mindkettő a *Nagyvérii énekek*-ből való. „És ki nem fél közüünk? Ki ne félve, / midőn szemét az Isten is lehűnyja, / és leborúlnak minden angyalok, / és elsötétül minden kreatúra?” (*Introitus*) S még fontosabb ez az előfordulás: „A Kreatúra könyörög, / lerokad, megadja magát. / A Kreatúra, Az-Ami / könyörög, mutatja magát.” (*Nagyvérii énekek*)

A Pilinszky-értelmezők nagy jelentőséget tulajdonítanak neki és globalizálják (legutóbb például Tolcsvai Nagy Gábor). Érvényét azért terjeszthetik ki a korábbi és a későbbi kötelekre, mert rendkívüli szemantikai-hangalaki erővel sűríti magába az esendőséget („lerokad”, „megadja magát”), az elhagyatottságot („könyörög”, „mutatja magát”), az emberi természet végső redukcióját („Az-Ami”), vagy, s talán ez a legösszetettebb, amit

mondani lehet: a Simone Weil-i szerencsétlenség tapasztalatát.¹⁶ Példátlan hatásához bizonyára a szót idegenként, szuggeszív hangulatiságában magába fogadó, ugyanakkor a székezdő C- K-ra átíró magyar nyelv is hozzájárul (nagy jelentőségű átírás, gondoljuk el C-vel és rövid u-val: „Creatura” – különös, de mennyivel idegenebb-földönkívülőbb, hogy „Kreatúra”) Olvasásakor-elhangzásakor nemcsak a *Memoriára* gondolunk: jellegzetes végződése következtében a latin képzővel ellátott szavak egész sorára asszociáltat, s valami „szikárat”, „vázlatosát”, „vonalasat” villant fel. Többek között 'teremtőmény' jelentését fogom kifejezni a továbbiakban.

Ha a kreatúrafogalmat maximálisan kiterjesztjük – s erre jelzőseit kulcspozíciója a *Nagyvérii énekek* című versének Kórus című zárószakaszában (lásd előbb), a négy sor gnómaszerű megformáltsága és a szó erejétől fent emondottak –, meglehetősen eltérő képi-hangulati komponenseket kap: az életmű legkiemelt motívumait nyalábolja fel s egyszerre nyer árnyaszínűséget, valószínűtlenséget, olykor súlytalanságot (lásd: *A tengerpartra*, *Ranzenbrücker passió*, *KZ-memória*, *In memoriam F. M. Dostojevszkij*, részben a *Harbach* 1944 és nagyobb mértékben az *Apokrif* stb.) és súlyt, felfokozott testiséget vagy állatlanságot (lásd: *Péter*, a *Mire megjössz*, *Kosárembere*,¹⁷ *Francia fogoly*, *Frankfurt*, *Posztumas passió*, részben a *Harbach* 1944, kisebb mértékben az *Apokrif* stb.), néha egyszerre állati és vegetatív jellegel (*Mire megjössz*, *A szerelem szimfóniája*). A súlyhoz, a pusztasúly testre való redukcióhoz sorolhatók a zuhanás, a koppanás, a nehézkedés, a gravitáció szövegeket behálózó motívumai.

A kreatúra lényege, az, ami azzá teszi, ami: a teljes elhagyatottság. Ha ezt nem akarjuk mindjárt magától értetődően lsten távolmaradásaként értelmezni, hangsúlyozni kell, hogy a Pi-

¹⁶ Lásd bővebben: Weil 1995, 49–55; valamint Weil 1998, 45–62.

¹⁷ Tolcsvai Nagy 2002, 65.

linszky-korpusz összefüggő olvasása esetén – mely olvasás következében a korpusz szoros motívikai érthetőségében¹⁹ egyfajta cirkuláció valósul meg. Olyan versek, mint például a *Pomaz*, az *Örökűr-ürökké*, az *Apokrif* befejező verse, a *Vesztőhely tétele*, a *Vita Goyh imája* – melyekben a szöveg egyértelműsín az Istentől való elhagyatottságot – lehetővé teszik, hogy a kreatúra átfogó értelmezésekor ezt a fajta elhagyatottságot vonjuk be. Beilátható, hogy ez az egységesítés tulajdonképpen már a *keresztény* jelentő kreatúrafogalom kibontásakor megtörtént, annak ellenére, hogy bizonyos költeményekben – mint például a *Mint megjössz*, az *Apokrif* középső része, az *Egy arckép áll* vagy a *Hasznok* –, ezt nem lehet minden kétséget kizáróan eldönteni.

Itt érdemes beoltni a gondolatmenetbe a Jézus-metaforizáció kérdését. Ennek relevanciáját az adja, hogy Jézus vagy a Jézushoz való hasonlóság felismerése/felismerítetése a kreatúrában, úgy tűnik, a nyomorúság, az elhagyatottság radikalitása szerint versenként különböző. Noha egyes darabokban kétségtelenül jelen van ez a metaforizáció (például *Brunsbucki passió*, *Harmadnapon*, *Agónia Christuma*, *Jutunk*, *Igen, a komb* stb.), másokban, talán a legradikálisabbakban, ahol a kreatúra állattá, zuhanássá, puszta testté, koppanássá válik, mintha háttérbe szorulna (lásd az első három lágerkölteményen kívül például a *Mosé*, a *Visszavonul*, a *B.I. Kisasszony* címűeket). Kérdés, hogyan értékeljük a passió szót (olyan versek miatt mondom, mint például a *Passió* vagy a *Passzumus passió*), egyszerűen szenvedést értünk alatta vagy Jézus szenvedéstörténelét is?

Teológiai szempontból ez rendkívül jelentőséggel, s ha elfogadjuk a fent vázolt „cirkulációs elméletet” és azt, hogy a kreatúra az állattá alacsonyodott és teljesen magára maradt lágerlakóban nyerte el legmélyebb jelentését, melyet azután a láger

¹⁹ Tanulmányában ezt a szoros motívumhálózt próbálja feltérképezni Balassa Péter (1987, 158–165).

központi területén kívül (ez a *Francis fogoly* és a *Frankfurt*) máshonnan is kielvasunk, a Pilinszky-líra értelmezéséhez is bizonyos mértékig hozzájárulhat annak megválaszolása, hogy a Megfeszített Istentől való elhagyatottságát milyennek kell feljogni, és milyen mértékűnek kell tartani? Jézusnak a kereszten elhangzott: „Istenem, istenem, miért hagytál el engem?”²⁰ kiáltásait értelmezve Hans Urs von Balthasar felteérthetetlenül fogalmaz: „...Jézus életének egyedülálló csúcspontjára vonatkoztatott szavak ezek, és semmiképpen sem jelentik egy zsoltár recitálásának kezdetét, ami azután a szenvedő megdicsőülésével végződik, és amit a zsoltár összefüggésében kellene értelmezni.”²¹ Ezek a szavak tehát nem csupán egy színpadias gesztus kedvéért hangzanak el, ahogy egy évezredek, Jn 8, 29-en („Aki küldött engem, velem van. Nem hagyott magamra, mert én mindenkor azt teszem, ami neki kedves.”) alapuló teológiai felfogás tartja. Nem a 22. zsoltár (22,1) recitálása „a mi nevünkben”²² olyan értelemben, hogy olyan halált szenvedett el, mint bármelyikünk, s nem is olyan értelemben, hogy pusztán *szégyent* volna a teljes elhagyatottságot, kiáltásának merő pszichológiai oka lettek volna, míg az Atya végig vele volt, nem, hiszen az Ószövetség és az Újszövetség idők legmélyebb szenvedését a Golgota mutatnak, és azt élük át,²³ ugyanakkor „az Ó- és Újszövetség minden éjszakája nem több, mint legfellebb megközelítés, távoli utalás a kereszt megközelíthetetlen misztériumára, hiszen amennyire egyedülálló Isten Fia, olyannyira páratlan az Atyától való elhagyatottsága is”²⁴.

Az eddigiekből azt láthatjuk, hogy bár nagy műltre visszatekinő teológiai nézeteket cáfol meg – s bár a Megfeszített elha-

²⁰ Mk 15, 34; Mt 27, 46.

²¹ Balthasar 2000, 111.

²² Lásd *A katólikus egyház katekizmusán*, 1994, 132.

²³ Uo. 65–73.

²⁴ Uo. 72.

gyatottságának olyan mélységét állítja, melyről korábban talán csak a miszlikusok beszéltek, és nem volt benne része az egyház hivatalos tanításának –, a kreatúra Jézuson keresztül való megértése, Jézus kreatúrában való fellelérése teológiailag mégis megapozható. Ehhez járul még az a Nazianzusi Szent Gergelyre visszavezethető szótéltanilag (megváltástani) alapú, miszerint amit a Logosz (tudnunk a második isteni személy) nem vett föl, azt nem is válhatta meg. Ha tehát Jézus emberi természete nem foglalhatja magában azt az állatvá váló lealacsonyodást, melyet a Pálinszky-féle kreatúra tár csak fel igazán, az beomlással fenyegeti mind a szótéltanológia, mind a krisztológia építőművét. (Még lehet, az is, ha magába fogadja: lásd később.)

Most térjünk vissza a Pálinszky-versekhez és gondolkodjunk el az emberi természetnek ezen az állatiasodásán. Korábban azt állítottam (lásd A Ravensbrücki passió és a Harmadrapon című fejezet befejezéséig), hogy egy egyéni tapasztalatokon alapuló, történelmi „faktumokhoz” kötött emlékezésben nem, de egy időrendtől elvonatkoztatott egyidejűségben-jelenidejűségben *már* szimmetrikussá válhat a Golgota és Auschwitz. A költő utolsó korszakához tartozó túlnyomóan atemporális kisszerkezetek egy igen kiterjedt csoportját alkotják azok a darabok, melyekben a veszthely, a vágóhíd, a mérénylet, az elkövetés, a gyilkosság/gyilkos tematikája jelenik meg (legszikárabb ezek közül a *Mérénylet* és a *Kísoroló*). Semmi alapunk sincs arra, hogy Jézus Krisztus vagy a holokauszt áldozatainak szenvedését olvassuk ki belőle, és ne csak „egyszeriben” a hűn és a kegyelem erőterében (ami személytelen és amit a szent) vergődő vagy felfelé zúzó egyszemélyes és a jelentésként a korpuszban, illetve az értelmezőben történő, korábban említett cirkulációja következtében azonban szenvedését és halálát elkerülhetetlenül a Golgota és a holokauszt felől értelmezzük. Ezzel csakugyan megvalósítottunk bizonyos szimmetriát a két esemény között, hiszen ezalatt valószínűleg egyik sem érdemel előbbsá-

get a másikkal szemben: többnyire mindkét megközelítés jogos, de az a legszertartásosabb, ha párhuzamosan élünk mindkettővel.

Nincs ez másképp egy, az említett csoporton belüli újabb versnyaláiban sem, ahol, mint azt korábban már a *Hirdető* 1944-ben, a *Francis fogolyban* és a *Frankfurtban* is láttuk, a szenvedő, az áldozat szenvedésében és halálában mintegy állatvá redukálódik. Képviselje őt költemény ezt a csoportot: a *Veszthely télen*, a *Címeren*, a *Mérénylet*, a *Posztumusz passió* és a *Villanyolló*.

Bennük egyszerre állatiasodik el halálában a kreatúra, és kap kimondott-kimondatlan krisztusi vonásokat. Némelyik ki is fejtő, tematizálja a lealacsonyodást: „Ki és kit ő? Ember őt állatot / vagy állat embert?” (*Veszthely télen*); „Pedig akkorra te már / csak rug-kapáltál / akár egy kísérleti állat / menetel, menetel a levegőben.” (*Posztumusz passió*); „... nem kívánnok emberként halni, / jó lesz nekem a villanyolló” (*Villanyolló*). Némelyiknek pedig igazi Krisztus-ikonográfiája van: „Szög és olaj lehetne címerem.” (*Címeren*); „A világ tenyerebe kalapált szeg, / holt-sápadt, / csorom vér vagyok.” (*Mérénylet*). Fellátni bennük a kreatúra értelme: az csakugyan „teremténye” válik, nem ember már, pusztán „teremtett”, semmi több, éppen állatasságában lesz „vasgolyó”, pusztá fizikai test. Állatasság az elhagyatottságban és krisztuslág távoli, majd összetartó egyenesei, melyek a kreatúrában futnak, s melyeket a három nagy lágerköltemény óta követünk (gondoljunk a *Frankfurt* egyszerre nagyon direkt és igen fonák két sorára: „befehaltak az eleven lucskokba, / és föltámadtak fejfel lefele” – közvetlenül a *Ravensbrücki passió* és a *Harmadrapon* kettőse után), itt közelednek egymáshoz, de éppen a Pálinszky-költészet teszi lehetetlenné, hogy találkozzanak. Azok értelemszerűen csak a keresztifalát elszenvető Jézusban futhatnak össze, s meg lehet, a *Pascal* című vers metaforikus példázatosán már erre utal: „A leghívtevényebb féreg kimúlása / ugyanaz, mint a napfölkelte.” A kreatúra belül van Pálinszky költészetén, a megfeszített nem. Ezért e költészetén belül nem

mehet végbe a két egyenes találkozása. De az indítja el és irányítja célba őket.

„Ha e mechanizmus nem lenne vak, egyáltalán nem volna szerencsétlenség. A szerencsétlenség mindenekelőtt névtelen, kiket megszáll, azokat megfosztja személyiségüktől és tárgyakká teszi őket.”²⁴ Ha a kreatúra legmélyebb értelmét (mint ahogy azt korábban a légerlakókról állítottuk, és állítjuk most is) Jézus-tan nyerc. el, mit gondoljunk arról a különbségről, ami isteni és emberi természete között fennáll, s amit hatalmasabbnak látunk, mint valaha? Az a végzetlen távolság sem kevésbé problematikus, ami Isten és öközötte, az ember, a szerencsétlenségtől sújtott kreatúra között, s az sem, ami az Atya és a Fiú között van. Simone Weil szerint „ez a végzetlen távolság Isten és Isten között, legfőbb meg hasonlítás, fájdalom, mihez nincs hasonló, a szeretet csodája, ez volt Isten kereszthalála. Senki és semmi nem lehet távolabb Istentől, mint aki akkor változott a letti érettünk”.²⁵ Továbbá: „Az egyesített végtelenek között az isteni szeretet szorításában több van közelségnél; végzetlenül a közelség, vagyis már azonosság van. De a Teremtés, a Megtestesülés és a Krisztszenvedés által Istenei belül végzetlen távolság is.”²⁶

Mit tud ezzel kezdeni a szentháromságtan és a krisztológia spekulatív tudománya? Hogyan tarthassa magát az Atya és a Fiú közötti eltérhetetlen szeretetköteléknek (Jn 6, 29 – lásd fenn) olyan felfogása, mely Jézus Krisztus, a kreatúra végtelen elhagyatottságának értelmezését pszichológiai tudományokkal hárítja el, mintha annak teljes átélése és „valóságossága” között különbséget lehetne tenni, mintha ez az átélés nem lenne az elhagyatottság maga? A harmadik konstantinápolyi zsinat dogmája, az utolsó nagy, jelentős krisztológiai dogma Krisztus két természet-

²⁴ Weil 1998, 52.

²⁵ Uo. 51.

²⁶ Uo. 53.

tével összhangban két különböző akaratú levetkenységről beszél, és arról, hogy az emberi akarat mindenben követi az istenit.²⁷ Kérdés, a kifosztott kreatúrában mi a jelentése az „akarat” évezredes fogalmának.

Epilógus

Amennyiben az, hogy „Isten halott”, a kereszténység Istenének teljes megsemmisülését jelenti, nyilván kizárja egymást a haláltáborok keresztény mítosza és Isten ott beteljesedő, Nietzsche értelemben vett halála, mely így egy Semmi-mítosz likkettő szive lesz. Amennyiben egy Isten-kép elvérvénytelenedését, gondolkodásunk teljes átértékelését jelenti, abban az esetben egy radikális teológiai paradigmaváltás jegyében elképzelhető a holokauszt Isten halálaként való keresztény interpretációja.

A Pilinszky-szövegek arról tesznek tanúságot, hogy Jézus Krisztus, az Isten halálakor Jézus Krisztusnak, az embernek Istenhez, az Atyához intézett kiáltását, hogy: „Én Istenem, én Istenem, miért hagytát el engem?”, legelőszöbben nem általában a történelemben öszö, hanem az Isten halálával legkikerülhetetlenebbül szembesülő auschwitzi és Auschwitz utáni ember, a történelemből kiűzött légerlakó ismételte meg. Ámde hogyan egyeztessük a Golgotát, mely nem más, mint a szeretetnek a maga teljes szabadságában végbevitt, odaadó tete, és Auschwitzot, mely odaaurcolt, „teremtésménye” redukált emberek vágóhidja? Hogy ne egyeztessük? A Krisztus-hitte nézve milyen következményei lesznek, ha nem egyeztetjük? Milyen szélességben kell és lehet megtennünk? Vegyük ehhez hozzá a dolgozatban ismertetett teológiai bonyodalmakat: a „Golgota-Auschwitz”

²⁷ A dogmatika kézikönyve. 376–380.

²⁸ Szilágyi 2003, 6.

metafora művein problémák sora, ugyanakkor a keresztény teológiára nézve nagy megtermékenyítő-megújító erő rejlik.

Igaz ez Pilinszky lírájára is, a azon belül is az ő „korúlhatarolt, bizonytalan formájú légerére”, mely kirajzolja holokauszt-képet. Nem szabad szem elől tévesztetnünk, hogy elsősorban költészetről van szó, melynek ereje, jelentéssége – többek között – abból származik, hogy a passiótörténet nagy elbeszélését felhasználva elsősorban a XX. századi ember szenvedésére fókuszál. Elkerülhetetlen következménye azonban ennek, hogy értelmeződni kezd a kettő kölcsönös viszonya: először a költészet összefüggésében, később ettől elvonatkoztatva. A Jézus Krisztus és a Pilinszky-féle kreatúra közötti értelmezési játékban elővételeződik, végül a kreatúra és Jézus közötti kölcsönös azonosulásban – mely már nem Pilinszky lírájában, hanem, ha megtörténik, a teológiai gondolkodáson belül fog végberemenni – egybeesetlően két halála.

Trodalom

- Amery, Jean: *Ressentiment-ök*. In: *Tűz bűnös és bűnhődésén. Egy telepért ember kísérletei a feltámasztásra*. Budapest, 2002. Múlt és Jövő Kiadó.
- Balassa Péter: *A látvány és a szavak. A Harmadnapon – huszonöt év után*. In: *A látvány és a szavak*. Budapest, 1987. Magvető Kiadó.
- Balthasar, Hans Urs von: *A három nap teológiája*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó.
- Heller Ágnes: *A holokauszt és a nemzodekek*. In: *Auschwitz és Gulág*. Budapest, 2002. Múlt és Jövő Kiadó.

Jelenits István: *Költemény Tanulmány egy Pilinszky-vers születésének történetéről*. In: *Az ének varázsa*. Budapest, 2000. Új Ember Kiadó.

A katolikus egyház antekéziuma. Budapest, 1994. Szent István Társulat.

Kertész Imre: *Hosszú, sötét árnyék*. In: *A holokauszt, miút kultim*. Budapest, 1993. Századvég Kiadó.

Nietzsche, Friedrich: *Igy szólott Zarathustra*. Budapest, 2000. Osiris Kiadó.

Pilinszky János összes versei. Budapest, 1997. Osiris Kiadó.

Pilinszky János: *„Miképpen mennyben, azonképpen itt a földön is”*. In: *Fatálisztűzű írások*. Budapest, 1999. Osiris Kiadó.

Prokcsa Ágnes: *Döntés és ítélet. Kertész Imre: Szustalanság*. In: *Az ítéletkezés szükségessége. Tanulmányok Kertész Imréről*. Budapest, 2002. L' Harmattan Könyvkiadó.

Rózsa Huba: *Az Ószövetség kefekezése II*. Budapest, 1996. Szent István Társulat.

Schneider, Theodor (szerk.): *A dogmatika kézikönyve*. Budapest, 1996. Vigilia Kiadó.

Szilágyi Ákos: *Az eredendő történelmi bűn*. *Kritika*, 2003. 2. sz.

Tatár György: *A kivételes állapot*. *Panoptikum Szomsz*, 1999. 2. sz.

Toksvai Nagy Gábor: *Pilinszky János*. Pozsony, 2002. Kalligram Kiadó.

Weil, Simone: *A szerencsétlenség*. In: *Jegyzetfüzet*. Budapest, 1995. Új Mandátum Kiadó.

Weil, Simone: *Szerencsétlenség és istenszeretet*. In: *Ami szembes és ami szent*. Budapest, 1998. Vigilia Kiadó.

Skultéty Viktor

A SZERV ÉS A SZUBJEKTUM

A jezsuita illegalitás Magyarországon
1951–1954 között

Bevezető

A közelmúlt történetét vizsgáló kutatónak megadatik a lehetőség, hogy a történelem levéltárakban porosodó, „hivatalos” dokumentumait összevesse a gyarlónak tartott, de sokszor meglepően élénk emberi emlékezet produkumaival. Ez a módszer különösen akkor érdekes, ha a kétféle forrás eredendően hordoz nézőpontbeli és értelmezésbeli különbözőségeket.

A tanulmány arra keresi a választ, hogy a jezsuita rend milyen problémákkal szembesült az illegalitás kezdeti szakaszában. Mik voltak azok a nehézségek, amikkel a rend magyarországi vezetőjeként P. Pálos Antalnak szembe kellett néznie, és ezek hogyan jelentkeztek a mindennapokban? Elsődlegesen a rend működésére és a működéssel kapcsolatos kérdésekre koncentráltam, arra voltam kíváncsi, hogy P. Pálosnak milyen fel-

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani P. Pálos Antal, volt jezsuita provinciálisnak, aki türelmesen és részletesen válaszolt minden kérdésemre és rendelkezéseimre bocsátott minden olyan anyagot, ami a korszakra vonatkozóan a birtokában volt. Beleértve azt a 34 provinciális levelet is, amit *Röshely* címmel gyűjtött össze, és máshol nem olvasható. Köszönettel tartozom továbbá Rabner M. Jánosnak, az 1956-os Intézet igazgatójának szakmai segítségéért.

adatokot kellett ellátnia, milyen problémákat kellett ahhoz megoldania, hogy a jezsuita rendet – mint illegális, de továbbra is működni akaró szervezetet – irányíthassa és összeharthatassa.

A dolgozat két részében különböző nézőpontból közelítem ezeket a kérdéseket. Az első rész az 1950. évi 34. számú rendelet értelmében illegállássá váló jezsuita rend kezdeti éveinek Történelmi Hivatalban fellelhető, ÁVH-s megfigyelési anyagára épül. A Szerv látókörébe P. Csávossy Elemér² jezsuita provinciális munkatársaként került be P. Pálos Antal, a vizsgált időszak tartományfőnöke. A tanulmányhoz a megfigyelés kezdetétől az ítéletig terjedő anyagot használtam fel.³

A második részben (a kihallgatási jegyzőkönyvek és fogdahálózati jelentések ellenpontjaként) a rend történetét P. Pálos személyes emlékei, illetve provinciálissága alatt írt Magyarországon kiadatlan levelei alapján rekonstruálom. Pálos atyával készített interjúanyagon és a leveleken kívül felhasználtam P. Pálos *Viharok, részem át* című rend- és egyháztörténelmi írását,⁴ valamint az *Üldözött jezsuiták emlékiratai* című kötetből a korszakra vonatkozó visszaemlékezéseit.⁵

Mindkét nézőpont a működés mindennapjait tükrözi, csak teljesen más hangsúlyokat használ. A kihallgatási jegyzőkönyvek és a fogdahálózati jelentések információanyaga tényszerű, könnyen csoportosítható bizonyos problémák köré, ugyanakkor

² P. Csávossy Elemér (1883–1972) 1924–1927 között, valamint 1949–1951 között tartományfőnök. 1903-ban kezdte a noviciátust Ausztriában, Budapesten szentelték pappá. 1911-ben tanári oklevelet szerzett, majd Kalocsán tanított 1924-től. Első provinciálissága után kalocsai házfőnök lett 1939–1949 között házfőnök és főiskolai igazgató volt Kazán. 1951-ben tartóztatták le, 1956-ban szabadult Vácról. A rendőrhatalom Pantheonalmétra helyezte

³ Történelmi Hivatal V-116819.

⁴ Pálos 1992.

⁵ Szabó Ferenc 1995.

egyáltalán nem teljes, és szinte semmilyen egyéni értékelést, véleményyt nem tartalmaz P. Pálos részéről a személyes indítékokra és felmerülő problémákra vonatkozóan.

Az interjú anyaga és a második részben felhasznált levélrészletek, illetve egyéb írásos visszaemlékezések, bár kevésbé tény-szerűek és pontosak, mégis csoportosíthatóak ugyanazon problémák köré, amik a Szervet foglalkoztatták, és rengeteg olyan apró, talán lényegtelennek tűnő információval szolgálnak, melyek lehetővé teszik az illegalitásba kényszerített rend működésének és szociális problémáinak megértését.

Az aktákban és az interjú során a rend működésével kapcsolatban rengeteg név merült fel, a jezsuita szervezetekre igyekeztem utánajárni, ha találtam életrajzi adatokat, azokat lábjegyzetben közlöm.⁶

Rend- és egyháztörténeli áttekintés, 1950–1954

Az MDP KV 1950. június 1-ji ülésén Révai József beszámolt a klerikális reakció elleni harcról és megjelölte a párt előtt álló feladatokat: 1. Le kell leplezni a klerikális reakciót, a katolikus püspöki kart mint a béke ellenségét. 2. Támogatni és segíteni kell a néphez hű papokat, akik a püspökökkel szemben támogatják a békét és a népi demokráciát. 3. Megfelelő állami önvédelmi rendszahályt kell fogadtatósítani a klerikális reakció ellen. 4. Fokozni kell a klerikális reakció elleni propagandát.⁷ Az Elnöki Tanács 23/1950. törvényerejű rendelete a Pázmány Péter Tudományegyetem Római Katolikus Hittudományi Karát leválasztotta az egyetem szervezetéről. Az 1950. augusztus 29-i püspöki konferencia úgy döntött, hogy az elkülönített karból Római Katolikus Központi Hittudományi Akadémiát állít fel.⁸

⁶ Az adatok forrásai: Pálos 1992; Szabó Ferenc 1995; Szabó Ferenc 1999.

⁷ Szabó Csaba 2000, 46.

⁸ Gergely 1985, 119.

A a kommunista pártvezetés a szerzetesrendeket tekintette legreakciósabb elemeknek. Az iskolák 1948-as államosításával a tanító rendek többségének munkahelye megszűnt, az atrocitások pedig csak fokozódtak. A BM IV. főosztályának 11/1950 számú rendelkezése folytán a rendőrségi közegek „közrendészeti és közbiztonsági” szempontokra hivatkozva 323 férfi szerzetest és 600-700 apácát telepítettek ki a jugoszláv határsávból és Szentgotthárdról. Az Államvédelmi Hatóság június 16-án kiűrtette az egri ciszterci rendházat, 18-áról 19-ára virradó éjszaka további 1120 szerzetest és apácát telepített ki Székesfehérvárról és Budapestről. A szerzetesrendek vezetői memorandummal fordultak a püspöki karhoz.⁹ A Magyar Népköztársaság kormányának képviselői és a Magyar Katolikus Püspöki Kar külföldi közötti tárgyalások 1950. június 28-án kezdődtek és két hónapig tartottak. A katolikus egyház tárgyalási pozícióit nehezítette a július 3-án Velehradon meginduló békepapi mozgalom. Augusztus 30-án megszületett a megállapodás a Magyar Népköztársaság kormánya és a Magyar Katolikus Püspöki Kar között. Egy héttel később kihirdették az Elnöki Tanács 1950. évi 34. számú törvényerejű rendeletét, amely megvonta a magyarországi szerzetesrendek működési engedélyét. Rákosiék a szerzetesek ügyét a rendőrség illetékességi körébe utalták.¹⁰

A legtöbb rend illegálitásban folytatta a működését. A Jézus Társaság P. Csávossy Elemér magyarországi tartományfőnök vezélése alatt kiépítette az illegális provinciát, biztosítva a rend folyamatos fennállását. A pártállam egyházra nehezedő nyomása nem enyhült. 1951 márciusának végén az ÁVH letartóztatta a püspös rend valamennyi tagját.¹¹ Május 7-én őrizetbe vették P.

⁹ Balogh-Gergely 1993, 291.

¹⁰ Szabó Csaba 2000, 32.

¹¹ Balogh-Gergely 1993, 295.

Csávossy Elemért is. Utódjaul P. Szörényi Gábor¹² nevezte ki, aki nem vállalta a megbízást, mivel az egyházi szeretetszolgálat szervezésével kapcsolatos munkák minden idejét igénybe vették. A másik jelölt P. Pálos Antal volt, aki a fiatal rendtagok előjárójaként dolgozott 1950 augusztusától.

A Szerv információi

P. Pálos Antal dossziéiról

A tanulmány első részének alapját a Pálos Antal és társai című vizsgálati dosszié alkotja, de kapcsolódó anyagot találtam az 1955-ben indult jezsuita perek anyagában (*Tanús János és társai*, V-129284/L-5) és *Gulyás Gyuláné* dossziéjában is (V-129284).

Pálos dossziéjában vegyesen szerepelnek kihallgatási jegyzőkönyvek, fogdahálózati jelentések, kihallgatási és vizsgálati tervek. Kihallgatási jegyzőkönyvből összesen 2 darabot találtam, mivel – mint ahogy azt az utolsó jegyzőkönyv tanúsítja¹³ – legnagyobb részüket megsemmisítették. Ugyanez lett a sorsa jó néhány fogdahálózati jelentésnek és egy vizsgálati tervnek is. (Mellékesen jegyzem meg, hogy Pater Pálos a visszaemlékezésiben azt írja, hogy a vizsgálati jegyzőkönyvek szélére gyakran írt helyesbítő kifejezéseket, miután elolvasta őket.¹⁴ Egyetlen ilyen sem találtam.)

¹² P. Szörényi Gábor (1912–1984) 1930-ban lépett be a Társaságba, 1942-ben szentelték pappá. Kalocsai Internátusi felügyelő, Pécseli hitanár, majd Csávossy Elemér provinciális útként lesz. 1950-tól a Római Katolikus Szeretetszolgálat referense. Az idős testvérek azoziasis otthonának létrehozásán, működésén dolgozók közülük.

¹³ Többször! (Iveta) V-116810, 230–231.

¹⁴ Szabó Ferenc 1995, 32.

A kihallgatási jegyzőkönyveket Rajos Pál ÁVH-s hadnagy vette fel, aki eléggé tájékozott volt egyházi ügyekben, főleg a jezsuitákat illetően. A jegyzőkönyvekből ítélve a kihallgatások nem voltak erőszakosak, inkább monotonnak tekinthetők a sűrűn visszatérő hasonló kérdések miatt.¹⁵

A fogdanházati jelentéseket P. Pálós cellatársa készítette, aki Barta Miklós református nőgyógyász orvosnak adta ki magát. Szerepét nagyon ügyesen találták ki, mert – mivel nem volt katolikus, de megfelelő iskolázottsággal rendelkezett – őszinte érdeklődésnek tüntethette fel a rendről és Pálós vallási ügyeiről szóló kérdéseit. A jelentések rögzített struktúrában készültek, három részből álltak: az első részben az ügyvel kapcsolatos frissen megtudott dolgokat írta le a „tégla”, a második rész P. Pálós ügymenettel, kilátásával kapcsolatos véleményéről szól, a harmadik pedig a viselkedését taglalja.

A csekély számú kihallgatást és vizsgálati terv¹⁶ nem túl informatív, inkább tekinthető a bürokrácia kötelező termékének, mint a kihallgatás hatékonyságát segítő tervezett összefoglalónak.

A „kálváriajárás kezdete”

Az első kihallgatásra 1954. július 1-jén került sor.¹⁷ A cél az volt, hogy vallomást kapjanak P. Pálóstól a Határozat vádpontjainak igazolására. Pálós beismerte, hogy Csávossy Elemér, volt jezsuita tartományfőnök letartóztatás után (1951. május 7.) ő vette át a Jézus Társaság vezetését, magyarországi illegális provinciálisként.

¹⁵ A „tégla” szinte minden jelentésében jelzi: P. Pálós arra számít, hogy a kihallgatás már nem tarthat sokáig, mert már mindent elmondott, és a „hadnagy úr” nem kérdez semmi újat.

¹⁶ Történeli Hivatal V-116819, 51–57, 86, 97.

¹⁷ Történeli Hivatal V-116819, 15–17.

Részletes vallomást tett a rend működéséről, vezetőiről és azok elhelyezkedéséről.¹⁸ Nem tagadta a rendszeres körlevelek és külföldi „ellentorradalmi” broszúrik kiadását. Csávossy őrizetbe vétele után megbizta Lukács László laikus szerzetest, jutaton ki egy levelet a vatikáni központba, amelyben rendfőnöki kinevezésének jóváhagyását kérte, egyben kérte a Generálist, hogy őrizetbe vételének eshetőségére nevezzen ki új rendfőnököt. P. Petruch Antal¹⁹ és P. Palánkai Tibor²⁰ javasolta.

Háromhavonta ugyanezen az úton jelentéseket küldött a Vatikánba és fogadott utasításokat is. Utoljára június 25-én adott Lukácsnak továbbítandó anyagot, melyben négy gépelt oldal terjedelemben számolt be a magyarországi rend személyi állományáról és helyzetéről, továbbá kérte, hogy tegyék lehetővé magyarországi titkos missziós szervezet felállítását. 1951-ben és 1952-ben két illegális futár is jött Magyarországra. Az első 5000 forintot hozott a rendnek, a másik pedig Reisz Elemér, a magyar jezsuita rendtartomány első külföldön kinevezett provinciális ajánlatát hozta a novíciusok és szerzetesek nyugatra szöktetésének lehetőségéről. P. Pálós tagadta, hogy ezt az ajánlatot kihasználta volna. Felmerült a belga kapcsolat kérdése is. Kalmán

¹⁸ Ez a részletes és a jelentésben nincs benne, csak utalnak rá.

¹⁹ P. Petruch Antal (1901–1976) 1918-ban lépett be a nagyszombati novíciánba, 1931-ben szentelték pappá Innsbruckban. 1950-től a szegedi hittudományi főiskola rektora. 1951-ben eltávolították, segédmunkisként dolgozott Budapesten. 1955-ben letartóztatták, egy év múlva szabadult, visszatért történeli kutatásának árá.

²⁰ P. Palánkai Tibor (1907–1982) 1925-től szerzetes, 1937-ben Szegeden szentelték pappá. Tábori lelkes, lelkipásztor Szatmárnémetiben, majd Kispesten, emert lelki író. Kispesten házifőnök, a rendtagok eltávolítása után villanyszerelőként dolgozott. 1955-ben letartóztatták, a hatvanas években elhagyta az országot, Bajorországban tábori lelkesként hall meg.

Sándor,²¹ a Kozponli Szeminárium portása ismert egy tisztviselőként, aki a belga követségen dolgozott. Ezen az úton havonta juttattak el leveleket a belga emigrációban élő jezsuitáknak. P. Pálos igazolta, hogy ismerte volna ezt a tisztviselőt.

Lényegében ezen az első kihallgatáson meghatározták azokat az irányvonalakat, amelyek mentén az egész nyomozást lefolytatják. Az itt felvetett témák többször visszatértek a kihallgatás folyamán, és a „tégla” is ezek alapján próbálta beszerezni az információit. A továbbiakban magam is az egyes csomópontok szerint haladok.

A jezsuita rend szervezete a magyarországi illegalitásban

Az 1950. augusztus 30-ai „A Népköztársaság kormánya és a Katolikus Püspöki Kar megállapodása” értelmében Magyarországon 23 férfi szerzetesrendet oszlattak fel. Ebbe természetesen beletartozott a szellemi potenciájja, kiterjedt külföldi kapcsolatai miatt a hatalomra öriási veszélyt jelentő jezsuita rend is.²²

Csárossy Elemér, a rend akkori provinciálisja elkezdte szervezni a rend illegális tevékenységét a rendi hierarchia megtartásával. Nem számítottak a közeljövőben rendszerváltozásra, így a túlélésre, illegális tevékenységére rendezkedtek be. P. Pálos mint a következő provinciális is ennek megfelelően cselekedett.

A rend élén az illegalitásban is a provinciális állt. A legtöbb volt rendtag munkát vállalt, ami azoknak sikerült a legjobban, akiknek volt valami szakmájuk. Az állástalan és az öreg jezsui-

²¹ Fr. Kálmán Sándor (1912–1970) 1939-ben lépett be a rendbe, szabóként tevékenykedett különféle rendházakban. 1950-ben Szegedről hurcolták el Mezőkövesdre. A táborok szétoszlalása után a budapesti Kozponli Szeminárium portása lett, 1955-ben letartóztatták, 1956-ban szabadult a váci börtönből, utána a párizsiak budapesti székházában szabó és szekrényés volt haláláig.

²² Gergely 1985. 119–122.

tákat el kellett tartani, ezt a provinciális koordinálta. Továbbá meg kellett oldani a rend összetartását mind fizikai, mind szellemi téren. Évente legalább egyszer személyes beszélgetést kellett folytatnia a rendtagokkal, biztosítani kellett a szellemi tájékozódást, így a külföldi hittudományi munkák beszerzését meg kellett oldani, ami ezért volt veszélyes, mert külföldi kapcsolatok fenntartását kívánta meg.²³

P. Pálos közvetlen környezetiéhez tartozott P. Kerkai Jenő²⁴ filozófiai doktor, aki a kispapoknak sok filozófiajegyzetet készített, P. Kollár a Szó hírség volt főszerkesztője, P. Luzsénszky²⁵ – akit fentebb már említettem – az ifjúsági munka vezetője volt. P. Váczi Jenő²⁶ dogmatikai jegyzetekkel látta el a lelkigyakorlatosokat, P. Faragó²⁷ pedig a laikus testvérekért volt felelős. Rózsa-

²³ Jelentés, 1954. július 13. Történelmi Hivatal V-II6819, 26–30.

²⁴ P. Kerkai Jenő (1904–1970) 1924-ben lépett be a rendbe, 1934-ben szentelték pappá Inasócukban. Hazatérve a szegedi hittudományi főiskola tanára lett, 1935-ben Szegeden elindította a KALOT mozgalmat. 1949-ben letartóztatták, 10 és fél évre ítélték. Fizikailag és szellemileg megrokknva szabadult ki a börtönből, Pannónhalmára került.

²⁵ P. Luzsénszky Alfréd (1902–1975) az esztergomi főegyházmegye papjaként negyvenévesen lépett be a rendbe. 1950 őszétől a budapesti Jézus Szíve-templom igazgatója. 1955-ben letartóztatták, 1956-ban szabadult. Haláláig a kispesti Jézus Szíve-templomban szolgált.

²⁶ P. Váczi Jenő (1914–) 1933-tól a Társaság tagja, 1943-ban szentelték pappá Szegeden. Egy évig a római Cermenicum Hungaricum repülőre volt, majd a szegedi Hittudományi Főiskolán tanított, ahonnan 1951-ben eltávolították. Fizikai munkásként dolgozott, 1955-ben letartóztatták. Háromszor ítélték el. 1968-tól Verőcemenyesen és Püspökszentlászlón az egyházi szociális otthon lelkésze lett.

²⁷ P. Faragó László (1909–1992) 1924-ben lépett be a rendbe, 1939-ben szentelték fel. Gimnáziumi tanár Pécsen, majd pécsei lelképítészt. 1955-ben letartóztatták, a forradalommal szabadult. Kérlezi munkás egy gyermekotthonban, nyugdíjazása után kisegítő lelkész a budapesti Karolina úti lelkészteréken.

hogy István, volt laikus testvér továbbította az illegális körleveleket. P. Süle Géza²⁸ volt a rend prokurátora, ő egy nagyon tehetséges gazdasági szakember, aki az illegalitásban is ügy intézte a pénzügyeket, hogy nem kellett szűkölködniük.²⁹

Az illegálisan működő szerzetesrendek legnagyobb problémája – a novíciusképzésen kívül – az volt, hogy a tanulmányokat befejező növendékeiket ki szentelje fel. A püspöki kar nem szentelt fel illegálisan kiképzett szerzetest, ráadásul P. Pálós már ebben az időben is lélt a békepapi mozgalomtól, és a püspöki kart ilyen szempontból gyengének minősítette. A megoldás egy illegálisan felszentelt püspök lett volna, akiről a magyarországi püspöki kar nem tud. Ő szentelhetta volna fel a tanulmányokat befejező szerzetesnövendékeket. Az egyház vezetése az egyházmegyét irányító püspök kezében összpontosult. Ő rendelkezett az ordóval (papszentelés és bérmálás joga) és a jurisdikcióval (egyházmegye kormányzása). A felszentelt illegális püspök csak az ordót bírta volna, ezért külön papot kértek volna a Szentszékől apostoli adminisztrátor címmel (P. Bálint³⁰ jesusita pap neve került fel), aki külön pápai jogkört kapott volna a jurisdikciót tekintve. Így joga lett volna a működő püspökök által megvont pápai joghatóságokat visszaadni, illetve a püspöki döntéseket érvényteleníteni.³¹

²⁸ P. Süle Géza (1914–1988) 1923-ban csatlakozott a rendhez, 1943-ban szentelték pappá. 1944-től a Mánréza hárgondnoka, majd pécsi hittanár. 1949-től a Rendtartomány gazdasági vezetője, 1955-ben letartóztatják, 1957-ben szabadul. Gyárban dolgozik, 1958 végétől a budapesti Szent Rita lelkészség ruhátárosa, pénzbeszédője, majd kiegészítő lelkésze.

²⁹ Jelentés, 1954. július 27. Történelmi Hivatal V-116319, 67–74.

³⁰ P. Bálint József (1916–) 1934-ben lépett a Társaságba, 1946-ban szentelték pappá. 1964-ben letartóztatták, 5 év után szabadult, utána lelkipásztorkodással foglalkozik.

³¹ Jelentés, 1951. szeptember 27. Történelmi Hivatal V-116815, 166–170.

A kihallgatás során a kérdés először abban az tizenelben került fel, amit P. Pálós a mellé helyezett, szabadulás előtt álló fogdányvokkón keresztül küldött a szabadon élő rendlársamnak. Ebben az szerepelt, hogy egy bencés papon keresztül kértek Rómától, hogy adjon felhatalmazást egy illegális püspök szentelésére. A szentelést Kisberk Imre, székesfehérvári segédpüspök végezte volna egy rövid, 10 perces liturgia keretében³² (1951. július 21-én az Elnöki Tanács elnöke előtt valamennyi megyés püspök, segédpüspök, érseki és püspöki helynök, valamint a megmaradt szerzetesrendek főnökei esküt tettek a Magyar Népköztársaságra és az alkotmányra, kivéve Kisberket³³). Az így felszentelt illegális püspök tevékenységi körébe tartozott volna a papi utánpótlás biztosítása és felszentelése, a papok körében tapasztalható ingadozás (békepapi mozgalom) megszüntetése, a hívek elszigetelése a legális (az állammal megalkuvó) egyháztól. Ő szolgáltatta volna ki a szentségeket, és hitoktatást is tartott volna.

Az új püspök irányítása alatt álló illegális egyház kiépítésére P. Pálós szerint nagy szükség lett volna egyrészt a papnevelés kérdésének megoldása szempontjából (a feloszlott szerzetesrendek novíciusai nem tanulhattak tovább, ráadásul 1951-től a szemináriumokból is kizárták – az egyébként nehezen bejutott – volt szerzetesnövendékeket), másrészt a papok lelkiismereti válságának rendezése érdekében. Az illegális egyház hatáskörébe tartozott volna annak biztosítása is, hogy a feloszlott rendek meg tudják találni a továbbműködés lehetőségét és a békepapi mozgalom által elidegenített hívek visszaszerzését.

Az új püspökökkel egyházmegyénként minimum egy felszentelt, működő pap tartotta volna a kapcsolatot. Az egyház szer-

³² Jelentés, 1954. július 8. Történelmi Hivatal V-116819, 18–19.

³³ Balogh-Gergely 1993, 297.

vezetésének kérdésével P. Kollár,²⁴ F. Luzzénszky, Jámbor Mike (OSB), P. Mihalik és P. Sule foglalkozott.²⁵ A megvalósítás első lépéseként bevonták volna a rendi és hozzájuk csatlakozott papokat, 1954 őszére összehívták volna egy illegális ankétot, ahol a pasztoráció lett volna a fő téma, majd 1955 tavaszára a mozgalom más szerzetesrendekre való kiterjesztése volt a cél. Körülbelül 3000 bevonható személyre számítottak.

Az utód kinevezésének kérdése

Az egyik legégetőbb probléma volt, hogy P. Pálos letartóztatása után ki legyen az illegális jezsuita rend magyarországi provinciálisja. A tartományfőnök volt a magyarországi rendtartomány vezetője, az ő kezében összpontosult a rend irányításához szükséges hatalom, ő volt felelős azért, hogy Magyarországon továbbra is működjön a rend. A szerzetesrendek magyarországi feloszlata után Csávossy Elemértől, az akkori provinciálistól kezdve a tartományfőnökök nagyra hamar kinevezték utódjaikat – akár több ember megjelölésével is –, hogy esetleges letartóztatásukat követően legyen vezetője a rendnek. A kinevezés titokban történt, még a rendtagok közül is kevesen tudtak róla. A Szerv elsődleges feladatának tekintette, hogy meghatározza, ki az új provinciális, így ellenőrizve az illegálisan működő rend tevékenységét.

Az 1954. július 1-ji kihallgatáson P. Pálos azt vallotta, hogy a Vatikánnak küldött levelében kérte a Generálist, hogy nevezze

²⁴ P. Kollár Ferenc (1912–1978) 1927-ben kezdte az újoncélet, 1940-ben szentelték pappá. 1944-től a Szív című újság főszerkesztője, 1949-től a budapesti rendház előjárója. 1955-től ő irányítja a magyar provinciát. 1977-ben Rómába utazik és meghívja P. Acrupe generálist. Őt még tudta fogadni, de utána váratlanul meghalt.

²⁵ Jelentés, 1954. szeptember 25. Történelmi Hivatal V-116819, 160–165.

ki az utódját. Két javaslatot tett: P. Petruch Antal és P. Palánkai Tibor személyében.²⁶

A cellájában elhelyezett fogdaügynök²⁷ 1954. július 4-i jelentésében márt az szerepel, hogy P. Pálos a szabadon élő rendtartományoknak üzeni, tudja, hogy őrizetbe vételével a provinciális megbízása megszűnt, ezért megbízza P. Bodolay Gyulát²⁸ és P. Faragó Lászlót, hogy egyezzenek meg a kinevezendő tartományfőnök személyében. Az utódja rendelkezik azokkal a jogokkal, amelyek a tartományfőnöki tevédek ellátásához szükségesek, novíciusokat vehet fel, kiképezheti őket, taníthatja a kispapokat rendtagokkal... Legfontosabb feladatai közé tartozik az utánpótlás biztosítása. Külön kiköti, hogy utódja a püspöki kar egyetlen tagjánál se jelentkezzen, mert így növelné a leleplezés veszélyét. Kinevezése így is érvényes, teljes joggal kezdheti meg működését. Utódját biztosítsa két-harmadiziglen!²⁹

Az 1954. július 12-i fogdaügynöki jelentés szinte szó szerint ugyancsak az információkat erősíti meg.³⁰

B. M. nögyógyász collaügynök első jelentése³¹ a következőket tartalmazza az utódlásra nézve: P. Pálos úgy gondolja, hogy letartóztatása csak átmeneti zavarokat okoz a rend életében. Az utódja ki van nevezve, egy hónap alatt bele fog tanulni a szerepébe, és minden megy tovább a megkezdett úton, mert a rendnek élnie kell.

²⁶ Jelentés, 1954. július 1. Történelmi Hivatal V-116819, 15.

²⁷ Ez még nem a már említett B. M. nögyógyász, hanem egy szabadulás előtt álló pécsi egyetemi hallgató!

²⁸ P. Bodolay Gyula (1903–1984) 1922-től a rend tagja, 1933-ban szentelték pappá. Tanít Kaposán és Pécsen, ahol gimnáziumi igazgató. 1951-ben Mezőkövesdre helyezték, majd Küsterzsára internálták. Szabadulás után Budapesten magántanulmányból tartotta el magát, 1980-ban Párvonhalomra költözött.

²⁹ Jelentés, 1954. július 8. Történelmi Hivatal V-116819, 19.

³⁰ Jelentés, 1954. július 12. Történelmi Hivatal V-116819, 20–23.

³¹ Jelentés, 1954. július 13. Történelmi Hivatal V-116819, 26–30.

Augusztusban Rajos Pál – kihallgatási terve szerint – meg van győződve arról, hogy P. Petroch Antal Pálos egyik lehetséges utódja,⁴² az ezt követő jelentésekben is ez szerepel.⁴³

Szeptember végén egy érdekes momentum olvasható az egyik jelentésben. Egy teljesen új név merül fel lehetséges utódként, szinte a semmiből. Ekkor hallunk először arról, hogy P. Pálos utódjául P. Tamás Jánost⁴⁴ nevezte ki még provinciálissá választásának idején.⁴⁵ A név egy fogdahálózati jelentésben bukkant fel, ami arra utal, hogy P. Pálos a cellájában tartózkodó cellagyőröknek árulhatta el. Erre vonatkozóan nincs pontos adat, és a dossziéból sem lehet megállapítani, mert dokumentáltan 33 jegyzőkönyvet és 4 jelentést semmisített meg a Szerv, és ezek közé tartozott az is, ami az adott időszakra vonatkozna.⁴⁶

Ettől fogva tehát világos, hogy P. Pálos tudatosan vezette félre a hatóságot utódjának kérdésében, így P. Tamásnak elég ideje maradt arra, hogy átvegye az illegális rend irányítását és szervezze is azt.

P. Pálos visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy már provinciálissá váló kinevezésekor P. Tamást jelölte ki utódjául akadályoztatása

esetére. Az ő akadályoztatására gondolva pedig P. Bogyórnak⁴⁷ esett a választása.⁴⁸ A rend így akadálytalanul működhetett letartóztatását követően, és még a gyanú legkisebb árnya sem vejtült P. Tamásra.

Kapcsolattartás a fiatalokkal

A magyarországi illegális jezsuita rend a fiatalokkal való foglalkozásnak alapvetően két vonalát jelölte ki: először is gondoskodniuk kellett a novíciusokról, akiknek meg kellett szaktaniuk a tanulmányaikat, amikor a rendet feloszlatták. Másodszer, valahogy biztosítaniuk kellett a rend utánpótlását, így a novendékek lelki gyakorlatoztatását és képzését is.

P. Pálost éppen lelkigyakorlatozás közben vették őrizetbe. Minden évben vitt olyan középkolások flukát a Balatonra, akikről úgy gondolta, hogy van indítatásuk a jezsuita rend felé. Pálos atya rendszeresen foglalkozott fiatalokkal. Többek között az ő ösztönzésére készítettek vicclapot az ifjak, amelyben a közösségi életben tapasztalt erkölcsi és magatartási ferdeségeket karikírozták ki. A teológusok lapja a *Fátyor Mészoly* volt, a főiskolások *Martyrológiuma*, a középkolások pedig *Jézus Szíve* címen szerkesztettek ujságot. Pálos rendszeresen vitte őket kirándulásokra is, ahol a flukai kikapcsolódáson kívül rengeteg lelki élményben is részüik volt.⁴⁹

Sokkal bonyolultabb feladatot jelentett a novíciusok és kispapok kérdése. A rend feloszlása miatt sok növendék nem tudta befejezni tanulmányait. Előjük két lehetőség állt, vagy

⁴² Kihallgatási terv, 1954. augusztus 2. Történeli Hivatal V-116819, 96.

⁴³ Jelentés, 1954. augusztus 10. Történeli Hivatal V-116819, 111–115.

⁴⁴ P. Tamás János (1915–) 1936-ban csatlakozott a Társasághoz, 1947-ben szentelék pappá. 1950-től Remetekertvárosban, majd Makkosmárián kleérius lelkész. 1954-től tartományfőnök. A rendőrség keresi, ezért 1955-ben onként jelentkezik, tíz évre fűlik. 1956-ban szabadul, ismét Makkosmárián működik. 1978-tól, P. Kellár halála után újra tartományfőnök. 1984-ig, utána a székesfehérvári papi otthonba költözik.

⁴⁵ Jelentés, 1954. szeptember 25. Történeli Hivatal V-116819, 160–165.

⁴⁶ Jegyzőkönyv a P. Pálos Antal ügyében megsemmisítendő anyagokról, 1954. november 13. Történeli Hivatal V-116819, 230–231.

⁴⁷ P. Bogyi György (1913–1998) 1950-től az egri egyházmegye lelképiskolája, 1952-től Vas megyében első lelkész. 1979-től két évet Rómában tanul. 1982-től Balatonon dolgozik, 1983-tól az eszteromi kerület meghívott vezetője.

⁴⁸ Szabó Ferenc 1995, 26.

⁴⁹ Jelentés, 1954. augusztus 2. Történeli Hivatal V-116819, 89–95.

kispapként, valamelyik szemináriumban folytatták teológiai tanulmányaikat (ezt a püspöki kar nem támogatta), vagy felüggesztve egyházi jellegű tanulmányaikat más felsőoktatási intézményben tanultak tovább, illetve munkába álltak.

A rend elsődleges törekvése az volt, hogy növendékeit szemináriumokban helyezze el. Ennek érdekében több működő szemináriummal felvették a kapcsolatot. 25 kispapjukat úgy próbálták elhelyezni, hogy a szemináriumban jezsuita lelkivezető alá kerülhessenek. Még P. Csávossy kereste meg a váradi egyházmegye apostoli kormányzóját, hogy juttasson be néhány kispapot a püspöki szemináriumba. Ez meg is történt. (Az apostoli kormányzót Hamvas Endre püspök le is váltotta.)⁵⁰ A Győri és az Egeri Egyházmegye szemináriumába próbálták még kispapokat helyezni,⁵¹ de 1952-ben a püspöki kar eltávolította az ilyen illegális módon bekerült szerzetesnövendékeket.

Az ítélet

P. Pálos Antallt a Budapesti Fővárosi Bíróság 1955. február 25-én 17 év börtönrre és 10 év polgári jogvesztésre ítélte, hűtlenség, szervezkedés, deviza-bűncselekmény és okirat-hamisítás vádpontokban találva bűnösnek.⁵²

1963. május 10-én mentesült a hátrányos jogkövetkezmények alól a 3TK 103. §-a alapján.⁵³

⁵⁰ Jelentés, 1954. szeptember 28. Történeli Hivatal V-116819, 172-174.

⁵¹ Jelentés, 1954. szeptember 1. Történeli Hivatal V-116819, 126-129.

⁵² 005006/55 sz. ítélet

⁵³ Történeli Hivatal V-116819, 239-247

A személyes emlékek

Az emlékek forrásai

A tanulmány második részének alapjául a P. Pálos Antallal készített többórás interjú szolgál. Az anyagot szerkesztettem és több helyen – P. Pálos engedélyével – felhasználtam pontostól-sálig a bevezetőben már hivatkozott emlékiratokat és leveleket. Az interjú szerkesztésénél az I. rész problémaköréit vettem figyelembe, ezek alapján tagoltam az interjú szövegét. P. Pálos meglehetősen élénken emlékezett a provinciálissága alatt történt eseményekre, minden személyre, akivel kapcsolatba került. Feljegyzéseket készített magának a történetekről, rendszerezte és ellenőrizte is őket, összevetve a fennmaradt iratokkal. Információi így – azon kívül, hogy nagyon szívesek és érdekesek az adott időszak mindennapjaira vonatkoztatva – viszonylag jó forrásértékkel is bírnak.

Az új provinciális

1951 elején Budapesten a VII. kerületben, a Szentkirályi utca 49-ben laktam albérletben. Szerettem ezt a kis lakást, mert külön bejárata volt, így nem kellett induláskor és érkezéskor a lakás többi lakóját zavarnom. Egyszer egy novícius keresett fel, látszott rajta, hogy nagyon sietett, mert még akkor is lehetett, amikor közölte: tudom-e, hogy elfogták Csávossy provinciális apját délután a Várba menet, az Őri utca elején. Nagy gondban voltam, tudtam, ha őt elfogták, akkor nemsokára jönnek értem is. Csávossy apja közvetlen környezetébe tartoztam, csaknem hetente találkoztunk, hogy megbeszéljék közös dolgainkat, ezért jobbnak láttam, ha eltűnik. Megőszentem a novíciussal a többieknek, hogy ne keressenek. Erre azért volt szükség, mert minden héten találkoztunk valamelyik kocsmában, vagy a Zöldfában

vagy a Kulacsban. Ilyen helyeken nem voltunk felhívók. Összeszámoltam néhány ruhadarabot, könyvet, az éppen nálam lévő leveleket, a rendre vonatkozó iratokat megszemléltem, és kiléptem a kapun.

Rákospalotára utaztam, ott kértem szállást egy hétre. Jól tudtam, hogy ez nem jelent megoldást, a tércépről nem léphetek le, akit el akar kapni az ÁVÓ, azt el is fogja kapni. Külföldi menekülésre sem gondolhattam, mert a nyugati határ már le volt zárva. Nem akartam hosszabb ideig ugyanott tartózkodni, mert ezzel bajba juthathattam volna a szállásadómat. Elküldtem valakit, hogy érdeklődjön a házmesteremnél, kerestek-e. Azzal a válaszal érkeztek, hogy senki nem keresett. Ekkor felkerestem Sille atyát, aki a Hégyes Endre utcában lakott. Ő jól lecsúszott, hogy gyáva vagyok. Úgy menekülök, mint Jónás teste, de én sem tudok elbújni. Felszólitott, hogy másnap délután menjek Rózsa Elemér atya albérlésébe. El is mentem, ott P. Ruppert¹⁴ és P. Rózsa¹⁵ nagy körülményesen előadta, hogy kötelességük átadni nekem egy levelet. Azért voltak annyira ünnepélyesek, mert ez a levél a provinciális kinevezésemet tartalmazta. A börtönben lévő Csávossy atya írta, fellestem jellegzetes, balra dőlő betűt. Nagyon meglepődtem és váratlanul is ért, mert a sikertelen flórávizsgám miatt azok közé tartoztam, akikből soha nem lehetett se provinciális, se generális, se nagyobb háznak a rektora. ¹⁶

¹⁴ P. Ruppert Pál (1915–1986) 1935-től a jezsuita rend tagja, 1947-ben szentelték pappá. 1949–1951-ig a novíciusok tanára a Manréziban, 1950-től Szegeden, kényszerintézkedéssel helyen él. 1951–1977-ig irodalmunkból tanítja el magát, 1982-től 2 évet Rómában tanul, utána a lelkipraktikus-házban működik.

¹⁵ P. Rózsa Elemér (1919–1995) 1937-ban lépett a rendbe, 1947-ben szentelték pappá. Egy ideig a budapesti Jézus Szíve-templom lelkésze, majd a Villamosági Kutató Intézetben dolgozik. 1964-ben tartóztatják le, 8 évre ítélik. Büntetésének letöltése után lelkipásztor a budapesti Krisztus Király-képolrában.

Csávossy a levélben hivatkozott P. János Bap. Janssens, akkori általános rendfőnök rendelkezésére, amely szerint P. Borbélyt és utódait vizitatori hatalommal ruházta fel, vagyis minden felhatalmazást megadott nekik, ami szükséges volt abban a rendkívüli helyzetben a rendtartomány vezetéséhez. A levélben Csávossy atya úgy rendelkezett, hogy azonnal nevezem ki az utódomat. Eszembe jutott, milyen egyszerű lenne, ha kinevezném az utódomat, és ő lenne a provinciális. Aztán rájöttem, hogy ezt nem lehet csinálni, mivel a provinciális kinevezés egyben beutaló is a börtönbe. Két elődömet akkor már letölték, én sem lennék kivétel.

A rend újjászervezése és szervezete az illegalitásban

A feladat kitűző szemlélő számára nem is mutatkozott olyan nehéznek, hiszen ekkor már egyetlen háznak vagy intézményünk sem maradt, de 150 atyáról, 70 segítő testvérről és 30 tanuló rendtágról kellett gondoskodni. Egyikük sem lakott már rendházban, ami tovább nehezítette a kormányzást. Az eljárónak a Társaságban személyes kapcsolatban kellett állnia minden rendtestvérről, minden évben legalább egyszer személyesen fel kellett keresni őket. Ez komoly feladatot jelentett a szétszórásban.

Első dolgom az volt, hogy felkerestem az idősebb, tekintélyesebb atyákat és tanácsot kértem tőlük, hogy most mi legyen. Kettő-három azt tanácsolta (amit nagyon meg is lepődtem), hogy hagyjam az egészet, nincs értelme folytatni. Harminckét jezsuita volt akkor már börtönben és ők akkor úgy gondolták, hogy ilyen körülmények között nem vállalhatunk felelősséget a fiatalokért. A többiek, de különösen P. Petrich, a történész és egyházjogász, pedig azt mondták, hogy mindenképpen folytatni kell. Ha feladnám, az ellenkezne a Társaság szellemével és történetével, a Társaság megcsúfolása lenne. Azt gondoltam, könyvű nekik, nem az ő börtönre megy a játék. Erre azt felelték, hogy az enyém is csak olyan, mint a többieké. Igazuk is volt. Úgy

éreztem, nem szabad abbahagyni. Emellett szólt P. Csévossy a közösségek szétrombolásának kezdetén írt körlevele is, amiben tudomásunkra hozta, hogy a szétszórtság szerzetesi állapotunkon mit sem változtat, fogadatunk továbbra is érvényben van, legfeljebb a szegénységi fogadalmunkat kell módosítani annyiban, hogy a mindennapi létfenntartáshoz szükséges pénz felett szabadon rendelkezhetünk. A felesleggel kellett csak továbbra is elszámolni az előljáróknak.

Utódomnak P. Tamás János atyát neveztem ki, akadályoztatása esetére P. Bogyó Györgyöt jelöltam meg. P. Tamás mellett – emellett, hogy talpig becsületes ember volt, aki nagyon szerette a rendtartást és sokat tett értük – az szólt, hogy egyházmegyei státusban szolgált, így feltűrés nélkül, szabadon mozoghatott az országban.⁵⁶

Új tanácsosokat is ki kellett neveznem, mivel P. Lányi Ede 1950 őszén meghalt, P. Varga László külföldre távozott, P. Kollár Ferenc a pécsi Pius templomba került kántornak, P. Szörényi pedig lekötötte az Egyházi Szeretszolgálatnál végzett fontos munkája.

1951-ben letartóztatták Grósz érseket, akit a június 28-i ítélet értelmében 15 évre ítéltek. A Grósz-per után az állam az egyházi sajtó ellen fordult. Utasították P. Kollárt, a Szó jezsuita szerkesztőjét, hogy közöljön le egy olyan cikket, amiben elféll a „Grósz-bandát”. P. Kollár erre nem volt hajlandó, így a lap napjai meg voltak számlálva. A többi egyházi lapra is ez a sors várt, ha nem hódolt be az állami akaratnak.

A pert követően az egyházkormányzat is állami ellenőrzés alá került, a döntéseket egyházi ügyekben állami képviselők és a békemozgalmi papok hozták. Az Elnöki Tanács 30/1951. számú

⁵⁶ Az egyházmegyei papok az állam felügyelete alatt legalísim, kisebb feltűrés mellett mozoghattak, mint az illegáltságba kényszerített szerzetesek, akiket általában meg is figyeltek.

rendelete értelmében az állam fenntartotta magának a Jékegyúri jogot, amit az Elnöki Tanács gyakorolt az Egyháziügyi Hivatal által. A püspöki hivatalokban miniszteri biztosok jelentek meg, hogy érvényesíthessék az állami akaratot. A püspököket megfosztották addigi munkatársaiktól, csak az államhoz lojálisakat (békepapokat) hagyták a helyükön. Czaplak Gyula az állammal kiegyezni hajlandó püspöki karral 1951. július 21-én ünnepélyes esküt tett. Püspöki körlevelek szállították fel a híveket az aratás és más gazdasági munkák gyors befejezésére, békekokosónok jegyzésére...

A jezsuiták közül is egyre több pap kapott levelet a területileg illetékes püspöktől a következő tartalommal:

„Tisztelendő Áldozár Úr!”

Jelen soronmunka értesítem, hogy az állam és az egyház közötti meg egyezés értelmében én a mai naptól fogva semmiféle papi munkát nem végezhet. Kérem szentmisét nem tarthatok se, de kizárólag a hívek társaságában, ahol a hívek mögött. Kérem, őrizze meg papi lelkületét. Jézus Szívében jóakaró főpásztorai: XY püspök”

A munkátlaná váló és öreg jezsuitákat 1951. november 1-jétől a Fannonhalmi Szociális Otthon fogadta be. 32 atya és 14 testvér készült bevonulni a papi otthonba, 15 atya volt börtönben, hűszen tiztek valamilyen módon papi foglalkozást, ebből 16 fő dolgozhatott ott plébánián egyházmegyeként. Így került P. Timár a budapesti Jézus Szíve-templomba gyónifalónak, P. Tamás pedig Makkosmáriára vezető lelkésznek. P. Nagy Zoltán és P. Ürmös Antal a veszprémi egyházmegyében, P. Bogyó, P. Hegyi, P.

⁵⁷ Az „Áldozár” szó az eucharisztia szentségére utal.

Schmidt,⁵⁰ P. Mogyoróssy és P. Pethő⁵¹ az egri érseki egyházmegyében, P. Radányi Rókus⁵² és P. Siska Ferenc⁵³ Pécsen, P. Varga Béla⁵⁴, P. Kócs⁵⁵, P. Csizmazia Rezső⁵⁶ és P. Gyulai Sándor

⁵⁰ P. Schmidt Ferenc (1905–1998) 1923-ban lépett be a rendbe, 1935-ben szentelték pappá. Lelkipásztor Hódmezővásárhelyen, házfőnök Szatmárnémetiben, a provincia ökonómusa Pécsen, majd ugyanott házigondnok. 1950-ben hurcolták el Mezőkövesdre, majd az egri főegyházmegyében több helyen káplán. Nyugdíjazása után Budapesten a Radványi utcai renci otthon lakója.

⁵¹ P. Pethő Jenő (1896–1983) 1916-ban lépett be a Társaságba, 1927-ben szentelték pappá. Tanulmányai nagy részét Olaszországban végzi, de Itthon szerez tanári oklevelet. Pécsen és Kalocsán tanít. 1948-ban Pécsről hurcolják Mezőkövesdre. Élete végén Egerben lelkipásztor.

⁵² P. Radányi Rókus (1914–1978) 1930-tól novícius, 1942-től pap. Szatmárnémetiben és Budapesten lelkipásztor. 1950 után a pécsi egyházmegyében szolgál. A rendőrség elől külföldre menekül. Hollandiában, majd az Egyesült Államokban dolgozik.

⁵³ P. Siska Ferenc (1894–1955) 1916-ban lépett a Társaságba, 1924-től pap. Tanári oklevelet szerez, gimnáziumi tanárként működik. Mezőkövesdre hurcolják 1950-ben Pécsről. Haláláig a pécsi egyházmegyében lelkész.

⁵⁴ P. Varga Béla (1912–1989) 1927-ben kezdi a szerzetesi életet, 1941-től pap. Pécsen antenatuzsi felügyelő és plébános. 1950-ben Mezőkövesdre hurcolják. Szegeden, Nagykárolyon plébános, Endrődön, majd Szarvason káplán. Cádorosra megy nyugdíjba. A Radványi utcai otthonba költözik.

⁵⁵ P. Kócs Antal (1901–1978) 1924-ben lépett be, 1933-ban szentelték pappá. Mezőkövesden, majd Nagykárolyon plébános. 1950-ben Mária-pócsra hurcolták. Szegeden káplán, majd templomigazgató. Nyugdíjasként Erken tartózkodik, majd Pannorhalmára költözik.

⁵⁶ P. Csizmazia Rezső (1922–) e. Társaságba 1941-ben lépett be, 1951-től pap. A csanádi egyházmegyében különféle helyeken káplán, plébános. 1957-ben biztonsági okokból többször börtönbe zárták. Nyugdíjasként székfaluja, Pére költözik.

Szegeden, P. Lőrincz Zoltán⁵⁷ pedig a csanádi egyházmegyében teljesített szolgálatot. Az egyházmegyések szívesen vették a jezsuiták segítségét, mert kevés volt az utánpótlás és a szerzetesek jelentős támogatást tudtak nekik nyújtani. Nyolc jezsuita atya rendelkezett tanári oklevéllel, ők megpróbálták az állami iskolákban elhelyezkedni. Egy atya hagyta abba a tanítást lelkiismereti okok miatt, egy pedig kilépett a rendből és úgy tanított tovább. Őt atya és öt testvér sekrestyésként talált munkát a szétszóratás alatt, többen pedig az Egyházi Szeretetszolgálat ágazata alatt szolgálták az Urat.

Azért nem volt egységes. Többen gondolták úgy, hogy a folytatásnak nincs semmi értelme, mert ilyen körülmények között úgysem lehet az utánpótlást úgy nevelni, ahogy azt a rendi hagyományok megkövetelik, a felszentelés meg teljesen bizonytalan dolognak tűnt. P. provinciális így ír 1952. október 10-én:

„Az, hiszen, mindegyikünk előtt világos, hogy helyzetünk emberileg egyre súlyosabb lesz és a jó Istenen kívül másban aligha reménykedhetünk. Hiszen jelenleg nemcsak a hivatalos kormányzati tényezők tartanak berúnktól minden csendőrnél veszedelmesebb söpredéknek, és imak nagy előszeretettel évezredes jezsuita ravaszágról, hanem meg kellett értünk, hogy a pápák egy része is elfordult tőlünk, sőt szembefordult velünk, amint mondják: makacs kevélységünk, az Iddő szavát meg nem értő makacsságunk miatt.”

Közben minden este azt vártam, hogy mikor jönnek már értem. Ez nem volt jó érzés. Ezért is próbáltam magam minél jobban elfoglalni. Feladatban nem volt hiány, mivel a provinciális egyik legfontosabb feladata minden rendtaggal évente legalább

⁵⁷ P. Lőrincz Zoltán (1917–1973) 1937-ben kezdte a noviciátust, 1946-ban szentelték pappá. Kaposváron lelkipásztor, de 1951-ben eltiltották a papi szolgálatról. 1956-ig Balatonagárdon szőlőmunkás, majd a csanádi egyházmegyében lelkész, később a verővői szociális otthon lelki igazgatója haláláig.

egyszer személyesen találkozni. Ez rendezett körülmények között nem olyan bonyolult. Például leutazik az ember egyik nap Miskolcra – ott hárman voltak –, és egy nap elatt végez is. Rendezetlen körülmények között nem ilyen egyszerű. Rendszerint minden hétfőn elutaztam és szerdájig távol voltam. Vonattal és busszal utaztam, autó akkor nem volt. Voltak olyanok is, akik kérték, hogy ne látogassam meg őket. Meg voltak ijedve. Érthető, nem botránkoztam meg rajta.

A helyége a fiataloké volt. A testvérek rengeteget segítettek. A szemináriumban dolgozók például minden héten szállítottak a kistarcseaiaknak tizenöt-húsz csomagot. Ez nem is volt olyan egyszerű, mert egyéni kérésekről volt szó. Volt olyan, akinek fogkrém kellett, másnak cipőfűző vagy kolbász. 1951-ben átvette Kistarcsát az ÁVÓ, utána már csak egyencsomagokat lehetett szállítani, de ekkor sem lett könnyebb a beszerzés, csomagolás és szállítás.

Nekem személyesen a legnagyobb problémát az jelentette, hogy nem kaptam részletes, minden helyzetre kiterjedő frásos utasítást. Sikerült néhány levél erejéig a római központunkkal kapcsolatba lépniük, de onnan is csak általános buzdítást kaptunk és minden alkalommal felszólítottak minket a hűségre. Ez valamennyire érthető is volt, mert a helyzet olyan gyorsan változott Magyarországon és olyan ritkán tudunk érintkezni a rendi központtal, hogy értelmetlen lett volna gyakorlati utasításokat várni tőlük.

Az állam terror egyre fokozódott, megfigyelték benünket, a puspökök is nagyfokú közönyt tanúsítottak irányunkban. A békepapi mozgalom is egyre nagyobb méreteket öltött, így jóformán csak a hitünkre és a jó Isten gondviselésére hagyatkozhattunk.

Nagy Imre kormányra kerülésétől a rend is sokat várt. A miniszterelnök több türelmet ígért vallási kérdésekben és óvta az illetékeseket adminisztratív intézkedések alkalmazásától. Az in-

ternálói táborokat 1953 szeptemberében feloszlatták. A rend hiába várt vissza az ott lévők közül többet is, mert sokukat szabadlábra helyezés után rögtön bíróság elé állítottak és újra elítélték. Így járt P. Mócsy⁶⁴ is, aki ellen az volt a vád, hogy illegális küldetést hajtott végre, titokban tárgyalt a Vatikánnal, a Puspöki Konferencián izgatott a népi demokrácia ellen és megakadályozta az egyház és az állam közötti megegyezést. P. Tull⁶⁵ is hasonlóan járt. Őt az internálótábor feloszlata után rögtön a Márkó utcai vizsgálati fogdába szállították és – mint a Jézus Társasága kémszervezet tagját – elítélték.

Néhányan viszont visszatérhettek a munkához. Ilyen volt az atyák közül P. Fricy,⁶⁶ P. Perényi,⁶⁷ P. Horváth Mihály,⁷⁰ P. Bol-

⁶⁴ P. Mócsy Imre (1907–1980) 1925-ben lépett be a Társaságba, 1936-tól pap. Főiskolai tanár Budapesten és Szegeden. Rómában doktoriátusi szerez szentírásstudományból és tanít a Gergely Egyetemen, majd hazarendelik és tanít a szegedi főiskolán, 1948-ban. Csapik érsek megbízásából egyházi ügyekben Rómába utazik, 1949-ben tér vissza, letartóztatják és internálják. 1953-ban a tábor feloszlata után a megyei bíróság kilenc és fél évre elítéli. 1955-től szabadlábon van, az Állatorvosi Főiskola fűtőjeként dolgozik. 1965-ben újra letartóztatják, 1968-ban szabadul és a MÁV-nál helyezkedik el. 1970-től nyugdíjas.

⁶⁵ P. Tull Alajos (1894–1987) 1912-től tagja a rendnek, 1923-ban szentelték pappá. Magyar–angol szakos szerzett tanári oklevelet. Pécsett tanár, rektor és gimnázium igazgató, 1941 és 1943 között a kaloccai kollégium rektora. 1949-től pár napig tartományfőnök, majd internálják Mezőkövesdre. 1949-ben letartóztatják, szabadulása után Kistarcsára internálják. A tábor feloszlata után mint kémet 7 évre ítélik.

⁶⁶ P. Fricy Ádám (1914–1998) 1930-ban lépett be a Társaságba, 1942-ben szentelték pappá. Lelkipásztor Budapesten, 1950-ban internálják. 1953-tól kényszer munkásként dolgozik Tolna megyében. Később sekrestyés Bonyhádon és Tolnában, majd kisegítő lelkész, végül plébános Pécs-Bánya telepén.

dizsár és P. Kovács Jenő.⁷¹ Ekkor szabadultak azok is, akiket Kis-
tarcsán tartott P. Mócsy, a „kistarcsai főiskola hallgatói”: Fáb-
ián István,⁷² Kiss László,⁷³ Lázár József,⁷⁴ Matyasovich Henrik.⁷⁵

⁷¹ P. Perényi József (1912–1974) a csnádi egyházmegye kispapjaként szentelték pappá 1935-ben. Felzárult papként lép be a Társaságba 1936-ban. 1945-től a szegedi egyházmegyei szeminárium tanulmányi felügyelője. 1950-ban Szegedről a rendőrség Jászberénybe hurcolja, ahonnan megszökik, de elfogják és Kistarcsára internálják. 1953-ban szabadul nagyon rossz egészségi állapotban, kórházként dolgozik.

⁷² P. Horváth Mihály (1913–1981) 1934-ben csatlakozott a Jézus Társasághoz. 1944-től pap. Budapesten lelkijásztor, 1950-ben önként feladja magát, azonnal Kistarcsára internálják, 1953-ban szabadul, Budapesten likatorként dolgozik 1957-ig. Aztán szexuális a budapesti Maller téri templomban, 1970-től lelkijásztor a budapesti Örökintés templomban.

⁷³ P. Kovács Jenő (1901–1996) 1921-ben kezdte a noviciátust, 1931-ben szentelték pappá. Francia-ban szakon szerzett tanári oklevelet, Kalo-
csán tanít. Noviciusmester, majd a Budapesti Mennőn házfőnöke. 1949-
ben lezáróztatják, a büntetés lejárta után a Mosonyi utcai toloncházba,
majd Kistarcsára kerül. 1953-ban szabaddá, 1957-ig rendőri felügyelet
alatt áll. Segédmunkás, majd kertész, végül lelkész a mátyásföldi
kegytemplomban.

⁷⁴ P. Fábrián István (1923–) 1942-ben lépett be a Társaságba, 1958-ban
szentelték fel. 1949-ben megpróbált külföldre szökni, de elfogták és Kis-
tarcsára internálták. 1953-ban szabadul, szőlőmunkás falujában. Végül
felveszik az egri egyházmegyei szemináriumba. Pappá szentelése után
káplán Pesterzsébeten, 1990-től a kispesti rendi plébánia vezetője.

⁷⁵ P. Kiss László (1925–1982) 1944-ben lépett a rendbe, 1957-ben szer-
telték pappá. 1949-ben megkísérelte a külföldre távozást, de elfogták és
Kistarcsára internálták. 1953 őszén szabadult, aztán rendőri felügyelet
alatt szőlőfalujában élt. Rakodómunkás, segédmunkás, plébániai imodal-
munkatárs. Közben a budapesti Hitstudományi Akadémián doktorátust
szerez.

⁷⁶ P. Lázár József (1919–1994) 1939-ben kezd a szerzetesi életet. 1949-
ben külföldre próbált távozni, de elfogták és Kistarcsára internálták,
ahonnan 1953-ban szabadul. Az építőiparban dolgozik, közben ma-

Máté József,⁷⁶ Németh Tibor⁷⁷ és Weber János. Hiába várták azt,
hogy majd valamelyik rendi főiskolán folytathatják a tanulmá-
nyikat, még papi szemináriumokban sem tudtuk őket elhelyezni.

Az amnesztia nem vonatkozott azokra, akiknek a börtön-
töltetése 1953 ősze előtt még nem járt le. A korábbi jezsuita ve-
zetők visszatéréséről így szó sem lehetett. A börtör lakója ma-
radt továbbra is P. Csávossy, P. Tüll, P. Vág,⁷⁸ P. Könyves,⁷⁹ P.
Kerkai Jenő, P. Sass,⁸⁰ P. Ardai⁸¹ és Miklós testvér.⁸²

gánton elvégzi a kolégját, 1957-ben pappá szentelik. Nyugdíjazása
után Egerben lelkijásztor, majd egy évig Rómában tanul, ahonnan
Kispestra kerül lelkijásztorrá.

⁷⁷ Matyasovich Henrik (1923–) 1944-ben let. Jezuista. 1949-ben külföldre
menekülés közben elfogják és Kistarcsára kerül. P. Mócsy vezetésével
elvégzi a bölcséleti főiskola tananyagát, 1953-ban szabadul, 3 év múlva
elhagyja Magyarországot. 1957-ben szentelik pappá Maastrichtban.
1990-ban költözik haza, a noviciusmester munkatársa lesz.

⁷⁸ P. Máté József (1922–) 1941-ben csatlakozott a Társasághoz. Bölcsélet-
i tanulmányai után tanulmányi felügyelő Szétnárnémetiben. 1949-ben
a magyar határ átlépése közben elfogták, Kistarcsára internálták. 1953-
ban szabadult, 1956-ban elhagyta az országot. 1957-ben szentelték pap-
pá New York közelében, majd Torontóban lelkijásztor.

⁷⁹ P. Németh Tibor (1924–1985) a társaságba 1942-ben lépett be. 1949-
ben külföldre akart távozni, de a határon elfogták és Kistarcsára inter-
nálták. Itt végezte el a filozófiát. 1953-ban szabadult, kintzkodott, majd
a váci egyházmegyében 1958-ban pappá szentelték. Súlyos betegsége
miatt Panonvhalomra költözött.

⁸⁰ P. Vág József (1914–1987) 1933-tól a Társaság tagja, 1943-ban szentel-
ték pappá. A budai Mennőre lelkész, majd egyetemista fiatalokkal
foglalkozik. 1946-ban letartóztatják, a szovjet katonai bíróság 1946-ban
ülítette és a Szovjetunióba szállították. 1954-ben szabadult, Budapesten
élt, súlyos beteg.

Kistarcsáról összesen 17 rendtársunk szabadult. Nagyon nagy csalódásként érte őket, hogy nem folytathatták a lelképásztori munkát és a teológiai tanulmányaikat sem. Akadt olyan rendtársunk, aki nem tudott megbirkózni a bizonytalansággal, és kérte a felmentését vagy egyszerűen leszakadt a közösségről. Összesen három páter, tizennégy testvér és tíz tanuló rendtag hagyott el minket ezekben a súlyos években.

Az utánpótlás és a fiatalok kérdése

Az elején a fiatalokkal nem volt különösebb baj, mivel még P. Csávossy el tudta intézni, hogy mindannyian egyházmegyei szemináriumokban tanuljanak.

A jezsuita szellemiség érvényesülhetett a szemináriumokban, mivel Egerben a spirituális és két tanár tartozott a Társa-

¹⁰ P. Könyves Tibor (1916–1987) 1934-ben lépett a rendbe, 1946-tól pap, 1958-tól hitoktató Hódmezővásárhelyen. 1948-ban buzdítja a fiatalokat, hogy járjanak hittanra és kifogásolja az iskolák államosítását. Letartóztatják, ízigatás miatt elítélik. Szabadulás után segédmunkás, sekrestyés, nyelvtanár.

¹¹ P. Sass Imre (1911–1974) 1928-ban kezdte meg a noviciátust. 1941-ben szentelték pappá Nápolyban. Hazatérve Szegeden dolgozott Soklaj bújdosóit a rendőrség elől, végül elfogják és elítélik. Szabadulását követően Somogyvároton, Lengyeltőlban sekrestyés, Kusénban és Keszthelyen kegyes lelkész, ahol baleset következtében hal meg.

¹² P. Arday Tibor (1913–1983) 1933-ban lépett a rendbe, 1943-ban szentelték pappá. Egy ideig a budapesti Mennéza lelképásztora. Szegedre kerül, ahol 1949-ben elfogják, szabadulása után kénior. A hetvenes évek végén súlyos betegséggel Hannoverhalmára kerül.

¹³ Fl. Miklós János (1910–1997) 1936-ban kezdi az újrarendet a budai Mennézában. A Mennéza, majd a budapesti rendház portása, a szétszórás kezdetén P. Csávossy máxistákra. 1951-ben letartóztatják, szabadulása követően szállítévállalatnál, szerzetiszolgálatnál dolgozik gépkocsivezetőként. A budapesti Szent Rókus-kápolna, majd a szegedi Szent József templom sekrestyése.

sághoz, Szegeden pedig több rendtagunk volt kapcsolatban a szemináriummal P. Petruclival az élen. A Központi Szemináriumban én voltam a gyóntató, ami azt jelentette, hogy szombati délutánonként és minden vasárnap ott lehettem és foglalkozhattam a növendékeinkkel.

1951 júniusában jelentkeztek az első gondok Czapik érsek úr állami nyomásra kltette a főegyházmegyei szemináriumból a jezsuita növendékeket, kivéve azokat, akiknek születési helye a főegyházmegye területén volt. Ezt pont egy olyan ember tette, aki nagyon sokat köszönhetett a jezsuitáknak. Nagy volt a nyomás, a régi bevált módszert alkalmazzuk: a fiatalokat Budapestre helyeztük, albérlésbe kerültek. Minden csoportot rábírtam egy-egy alyára, hogy a tanulmányaikat próbálják felügyelni. 10-12 növendék került így Pestre, de csak hárman-négyen maradtak meg, legtöbbjük világi pap lett.

Távoznuk kellett azoknak a jezsuita tanároknak is, akik a főiskolán tanítottak. P. Bogyó és P. Fabián egyházmegyei papok lettek, P. Rozmán¹⁴ Feldebrőre került kántornak, később az érsek kiltotta az egész egyházmegye területéről.

1952. január 1-je fontos dátum volt a magyar provincia életében. Az 1949-ben belépett novíciusok közül heten tettek ekkor egyszerű és ünnepélyes fogadalmat a Központi Szeminárium vendégszobájában. A növendékek kérdése mégsem volt megoldott: 1952 júniusában az esztergomi és csanádi főhatóság közölte, hogy nem fogják a jezsuita kispapokat a szemináriumba visszafogadni. Két lehetőségük volt a jezsuita novíciusoknak: vagy szakítottak a jezsuita lelkiséggel és elkötelezettségükkel, vagy a következő évben már nem is léhettek vissza a szemináriumba.

¹⁴ P. Rozmán János (1906–1996) 1922-ben lépett a rendbe, 1935-ben szentelték pappá farsbrucken. 1939-től lelki igazgató Veszprémben, 1943-tól az egri egyházmegye papnevelőjében. 1951-ben állami rendelkezésre el kellett hagynia az egyházmegye területét. 1957-ben letartóztatják, szabadulása után Tahitótfalu költözik.

A döntés több mint harminc fiatalt érintett. Budapesten helyeztük el őket albertben kettes vagy hármas csoportokban. Ügyeltünk arra, hogy hasonló lelki és képzettségi szinten álló fiatalok kerüljenek egymás mellé. A novíciusok egy kialakított csoportjait P. Lutzenszky látogatta, oktatta és ellenőrizte. A albert-lasztkusokkal P. provinciális foglalkozott, tanításukba bekapcsolódott P. Kerkai György és P. Rózsa Emér is.

Több központ alakult ki Budapesten: a Központi Szemináriumban volt az egyik, ahol Marcell Mihály, a rektor és Werner Alajos, a prefektus is sokat segített. Kálmán Sándor volt a portás, fr. Rózsahegy és fr. Milkevics pedig szabóságot működtettek itt. Dr. Corvay Vilma, az Országos Egészségügyi Intézet osztályvezetője és főberője, Gulyás Gyuláné négy éven keresztül biztosítottak otthont és ellátást azoknak, akik hozzájuk fordultak az Üllői út 36-ban egészen 1955-ig, amikor mindkettőjüket letartóztatták. Több lakóházat tartottunk a Mester utca 37. alatti Almási-lakásban is.

Minden fiatallal külön-külön próbáltam beszélni. Elmegyáraztam, mit az, amit a jelenlegi helyzetről tudunk és mit várunk el tőlük. Ez nem volt valami sok, de nagy szerepe volt az őszinteségnek ebben az időszakban. A módszer később igazolódott, amikor az egri, a szegedi és budapesti szemináriumokból is kikerültek a jezsuita növendékeket. A különböző szemináriumokból kirakott gyerekeink szintén Budapestre kerültek. Próbáltam becsületesen eljárni. Azt mondtam nekik, ne egymással, hanem a saját lelkismeretükkel és a Jó Istennel beszéljék meg, tudják-e vállalni a szerzetesjelöltséget. Hála Istennek, elég sok ember megmaradt.

Egy kis anyagi segítséget tudtunk nekik nyújtani az albertbeli költségeihez. A tanulmányaikkal, teológiából és filozófiából is haladniuk kellett. A papszentelést viszont nem tudtuk megígérni nekik, mert addigra a püspökök teljesen el voltak szigetelve. Arra kértük a fiatalokat, hogy csak akkor mondjanak igent, ha

tudják vállalni a szerzetesi életet ebben a formában is. Nekünk akkor kezdődtek a problémák, amikor igent mondtak, mit kívánjunk tőlük és mennyit? Ettől függetlenül azért vidám volt az életünk. Sokat kirándultunk, főleg a Svábhegyre, mert az albert-kutatói őrző átvésosok építettek ott egy jó focipályát. Amikor látták, hogy jövünk, akkor előzékenyen bementek a városba. A pálya mellett volt egy hatalmas bombatölcsér. Oda vonultunk a meccsek után beszélgetni. Egy emberrel mindig hátrahagytunk, ő figyelte, hogy közeledik-e valaki.

A szórakozás mellett persze tanultak is, főleg békőköznap. Voltak kemény vizsgáztatások, de ha jól meggondolom, érdekes volt ezeket letenni, mert a következő generáció provinciája belőlük tevődött össze. Huszonhárom-huszonnégyen maradtak meg ebből a társaságból.

Bár nem volt egyszerű a fiatalokkal tartani a kapcsolatot és beszéltartani az illegálisban működő rendet, mégis minden tagtól elvártuk, hogy naponta vegyenek részt szentmisén, végezzék becsületesen a lelki feladataikat, tartsák tisztán lakásukat, ruhájukat, önmagukat és álljanak helyt tisztességesen a főiskolán vagy a munkahelyükön.

A kis csoportokat rendszeresen, de legalább hetente egyszer keresték fel jezsuita atyák, akik lelki beszélgetést folytattak velük, meggyónatták őket és – ha kellett – anyagi segítséget is nyújtottak nekik. Vasárnaponként közös kirándulásokat, focimeccsokat szerveztek, nyárra pedig elküldték a fiatalokat vidéki plébániákra kiscigiteni.

Évente tartottunk nekik lelkigyakorlatokat, ahová meghívtuk azokat a középsikolós flúkat is, akikről úgy gondoltuk, indíttatást éreznek a papságra. Általában a Balaton partján találkoztunk (Jankovicstelep, Balatonbogár), mert ott nem volt annyira feltűnő egy nagyobb csapat fű jelenléte. A Balatonon kívül voltak még biztonságos helyek vidéken, ahol zavartalanul összejöhetnek a fiatalok. Ilyen volt Leányfalun Szedonya Kálmán villája

és a csobánkai plébánin, ahol Kapcsándi Zsigmond bencés atya nagyon sokat segített. Volt néhány család, akik nem félték és mindig szívesen fogadták bennünket. 1952-ben Arácsra kibéreltünk egy villát, ahová a testvérek mehettek lelkigyakorlatra. Ezt később sikerült megvennünk. A fiataloknak mi tartottuk a lelkigyakorlatot. Többször mentünk a Búzavirág villába és a szántódi állomásépület padlására is.

A renden belül is rengeteg áldozattal járt ez a munka. P. Süllének sokszor egyik hónapról a másikra kellett előteremtende több tízezer forintot, ami a fiatalok ruházására, albérletére kellett. P. Lúzsénszky fáradhatatlanul járt a fiatalok után, hogy a hivatást ébren tartsa bennük. Nagy segítséget jelentett ehhez a munkához P. Petruch, P. Palánkai és P. Faragó kitartása és emberszeretete.

A börtönjárás kezdete

1954-ben a magyar katolikus egyház püspökei a sok zaklatásba belefáradva egyre több gesztust tettek az állatn felé. A sajátságban ritkultak az egyház elleni támadások, de a párt központi vezetésének titkársága a megfelelő adminisztratív eszközök alkalmazásával szorgalmazta az egyház részéről megnyitvártul „klerikális reakció” ellen.

Ennek a szellemében lépett fel a Szerv Balatonszabadiban P. provinciálissal szemben 1954. június 30-án. Lelkigyakorlatról, középiskolás fiúk közül hurcoltak el.

Összegzés

A dolgozat célja az volt, hogy összehasonlítsa a Szerv interpretációját P. Pálos személyes emlékeivel az 1951–1954-es időszakra vonatkozóan. Arra voltam kíváncsi, melyek azok a dolgok, amiket a Szerv kiemel, különös fontosságot tulajdonítva nekik

és ezzel szemben melyek az időszak súlypontjai mintegy 50 év távlatából P. Pálos szemszögéből.

Mindkét forrás különleges jelentőséget tulajdonított a rend szervezeti felépítésének. Az illegálissá váló jezsuita rendet működtetni kellett és fenn kellett tartani. Az állami rendelet nem jelentette P. Pálos számára azt, hogy a rendet fel kellene oszlatnia. Az egyházjog szerint szerzetesrendet csak a pápa oszlathatja fel, ezért a mindenkor provinciális feladata az, hogy – az állami körülményekhez alkalmazkodva – biztosítsa a rend kontinuitását. P. Pálos a provinciális katevezésétől kezdve azon munkálkodott, hogy fenn tudja tartani a rend országos szintű működőképességét. Ennek érdekében több központot hoztak létre az országban: a rend vezetősége és P. Provinciális Budapestről irányított 5 nagyobb csoportot P. Lúzsénszky Alfonz, P. Petruch Antal, P. Sülle Géza, P. Palánkai Tibor és P. Kollár Ferenc vezetésével. A Vas megyei központtal alakuló csoport élén P. Bogyó György, a párvonbalmián P. Zsirnó Ferenc, a szegedién P. Reithy József, a pécsién pedig P. Radányi Rókus állt.⁸⁴ A központok általában régi jezsuita szemináriumokra vagy papi szemináriumokra szerveződtek, az illegális rend szervezéséhez világi papi csoportok is kapcsolódtak.⁸⁵ P. Pálos rengeteget utazott, tartotta a kapcsolatot az egyes csoportok vezetőivel és minden egyes rendtaggal, mivel provinciálisként feladata volt legalább egyszer évente személyesen beszélgetni velük. A rend a nagy távolságok és az állami ellenőrzés ellenére is hatékonyan működött: biztosították az információáramlást, megszervezték a rend szociális hálóját, tartották és továbbképezték a rendtagokat, oktatták a novíciusait. P. Pálos a személyes találkozásokon kívül 34 provinciális levelében is ellátta információkkal, tanácsokkal és gyakorlati intézkedésekkel a rendtagokat.

⁸⁴ II. melléklet, alapja: Történelmi Hivatal V-116815, 198. A hiányos, illetve hibás adatokat P. Pálos Antal információi alapján javítottam ki.

⁸⁵ Lásd I. melléklet.

P. Pálos utódja kinevezésének kérdése inkább a Szerv számára érdekes, mivel ha a rend magyartársági fejt sikerül az előtt letartóztatniuk, mielőtt kinevezi a következő provinciális, akkor nagy esélyük van arra, hogy a – Szentszékkal és a római központtal minimális kapcsolatot tartó – magyar provinciál sikerül felszámolniuk. Ahogyan P. Pálos visszaemlékezéseiből tudjuk, az utódját rögtön a saját kinevezése után kijelölte P. Tamás János személyében, viszont a Szervet tudatosan félrevezette 1954 szeptemberéig, hogy az új provinciálisnak legyen ideje átvenni a provinciát és megteretni a szükséges óvintézkedéseket.

Az utánpótlás kérdése szintén létfontosságú volt a provincia életében. P. Pálos nagyon fontosnak tartotta a rend novíciusainak képzését, ami egyre nehezebbé vált, mivel az egyházmegyei szemináriumok 1951-től sorra küldték el a jezsuita növendékeket, akiket – ha folytatni akarták tanulmányaikat – a szorgalmi időszakban el kellett helyezni valahol és biztosítani kellett számukra a folyamatos és színvonalas képzést a felszentelésükig.⁶⁶ Ez: P. Pálos úgy oldotta meg, hogy kisebb csoportokban Pestre költöztette őket és az idősebb, megfelelő képzettségű testvérek tartották, vizsgáztatták őket, így nem kellett abbahagyniuk a tanulmányaikat. Ezek mellett a körülmények miatt persze nem sok fiatal tudta vállalni a képzéssel kapcsolatos nehézségeket. Ezzel párhuzamosan a középszkolás korosztály körében is utánpótlás után kellett nézni, amit a rendszeresen szervezett balatoni jelkgyakorlatok és a fiatalok körében végzett változatos munka hivatott szolgálni.

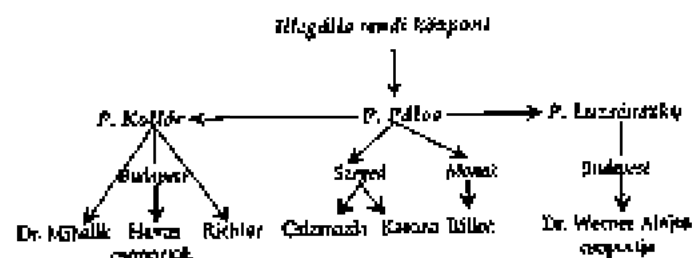
A jezsuita illegalitás első három évét a Szerv és P. Pálos által nyújtott titkról keresztül is kissé homályosan és hiányosan látjuk, de teljes kép kialakítására a rend történetének adott időszakáról – egyéb adatok hiányában – a két értelmezés és nézőpont

⁶⁶ A felszentelés egy újabb problémát vetett fel, nevezetesen azt, hogy melyik püspök végzi el az illegalis rend tagjainak pappá szentelését.

figyelembevételével lehet csak kísérletet tenni, azt azonban a rendelkezésünkre álló információk alapján is biztosan állíthatjuk, hogy a rend működéséhez minden feltétel adott volt: biztosították a provinciális személyének kontinuitását, kiépítették a rend vezető szervét az egész országra kiterjedő hatáskörrel. Működött az információáramlás az egyes csoportok és a rendtagok között, a vezetés jelölte ki a feladatokat és a hatásköröket, ezzel összehangolt és jól működő szervezetet hoztak létre. Megoldották az utánpótlás kérdését, foglalkoztak a bebörtönzött rendtagokkal és szociális otthont alapítottak az idős testvérek részére. Az illegalitás első három évében a rend működéséhez szükséges személyi és gazdasági feltételeket is megteremtették.

I. melléklet.

Az „Illegalis jezsuita rend” szellemi vezetéséhez csatlakozott papi csoportok⁶⁷

⁶⁷ Az ábra alapja: Történelmi Hivatal V-116819, 171.

Függelék

Források

- Történelmi Hivatal, Pálos Antal és társai, vizsgálati dosszié, V-116819.
Történelmi Hivatal, Tarnás János és társai, vizsgálati dosszié, V-129284/1-5.
Történelmi Hivatal, Gulyás Gyuláné vizsgálati dossziéje, V-129284.

Bibliográfia

- Balogh Margit – Gergely Jenő: *Egyházak az időskori Magyarországon 1780–1992*. MTA Történettudományi Intézete (kronológia). História, 1993. Budapest.
Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Budapest, 1985. Kossuth, 119.
Pálos Antal: *Válságon, veszen át, Anima Lina-Könyvek 1*. Budapest, 1992. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.
Szabó Csaba (szerk.): *Egyháziügyi hangulat-jelentések 1951, 1952*. Budapest, 2000. Ország-Budapest Főváros Levéltára.
Szabó Ferenc (szerk.): *Ültözött jezsuiták otthoniánál. Anima Lina-Könyvek 8*. Budapest, 1995. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.
Szabó Ferenc (szerk.): *Magyar kortárs jezsuiták. Anima Lina-Könyvek 3*. Budapest, 1999. Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya.

Csanádi Szilvia

REKONSTRUKCIÓ, FIKCIÓ, IRODALOM

A művészettörténeti és az irodalmi
rekonstrukció jellegzetességeiről
a budai vár néhány leírása alapján¹

*„A képzeletes igen is belül szállhat a történetekbe,
hazám inkább úgy, mint amikor egy víz part-
jára állunk, s megfigyelésünk elbűvöl a hab, azt mond-
juk, ott egy nagy hal ugrál el.”*

(Erdélyi János)²

A rekonstrukció mint szöveg

Balogh Jolán *A művészet Mátyás király udvarában* című kétkötetes könyvében a budai vár kutatásának és feltárásának addigi, a Mátyás-korra vonatkozó ismeretanyagát gyűjtötte össze és rendszerezte. Feladatának elvégzésében – ahogyan az első kötet bevezetőjében megjegyzi – a teljesség igénye vezette.³ Munkája az összességében rengeteg forrásszöveg, képi ábrázolás, alaprajz, töredék és adat közléskényszerre miatt szabályos eredménye

¹ Az alábbi írás azon kutatás eredménye, amelyet a 2000/2001-es tanévben utóron, Mikó Árpád vezetésével folytattam, akinek halálával társazom az együttgondolkodásért és a bátorításért. Köszönettel mondok még Margócsy Istvánnak, aki munkámat a készülő dolgozat figyelmes olvasásával segítette.

² Erdélyi 1991, 228.

³ Balogh 1966, 14, 17.

vezetett, amelyet ő maga „mozaiktechnikában megalkotott rekonstrukciónak” nevez.⁴

Ez az eljárás a tények felsorakoztatását előzza meg és ezzel azt a képzetet kelti, hogy a tényeket összekapcsoló elemek, amelyek a rekonstrukciót létrehozzák, töredékekből építik fel az egészet – tehát a képzelőerő esztétikai kategóriája miatt problematikusak válhatnak –, kimeradnak a szakember tevékenységéből. A létrejött mű azonban mégsem ezt a tételeit támasztja alá. A kötetek birtói között az idézett szövegek és a képek (képi ábrázolások, töredékekről készült fotók és a dokumentáció) összjátékaként felépül egy szövegegész, amely a budai vár épületét modellálja. A műérett konstruáló tevékenysége – a szerző azon kijelentése ellenére, amely szerint a források összeállításánál nem válogatott⁵ – a szerkesztés, a részletek elrendezése kapcsán elkerülhetetlen. A bécsi iskola forráskiadásainak mintájára elkészített *Adattár* az egykori állapot tanúinak (és feltételezett tanúinak) szövegeit, ábrázolásait és a töredékeken keresztül a művel összeállító szerkesztő koncepcióját tükrözi.⁶ Balogh Jolán megoldása az olvasótól várja el, illetve belőle váltja ki képzelőerejének aktivizálását, de az irányítást – mint bármelyik szerző – a kötetre bizza.

Marosi Ernő a rekonstrukció kérdéséről írott tanulmányában a szöveg metaforáján keresztül beszél, a rekonstrukciós tevékenység folyamatát hasonlíta a szöveg külső és belső összefüggéseinek rendszeréhez, bár megjegyzi, hogy a kérdéskör ilyen bemutatása a művészettörténet genealógiái táblázatához, elektromos kapcsolási rajzhoz vagy halmazelméleti ábrához történő hasonlításával rokon, mivel nem nyitja a megismerés lehetőségét, és csupán demonstrálásra alkalmas.⁷ A rekonstrukciónak

⁴ Uo. 14.

⁵ Uo. 17.

⁶ Vö. Marosi 1900a, 435.

⁷ Marosi 1908, 360.

a szöveg felőli értelmezése, úgy vélem, mégsem olyan elvetendő, ha figyelembe vesszük, hogy bizonyos esetekben – a tudományos diskurzus részeként – alapanyaga és sokszor forrásainak alkotója is szöveg. Marosi éppen ez utóbbira, a forrásszövegek gyakran irodalmias voltára hivatkozva tesz említést a rekonstrukció irodalmi inspirációjáról, illetve arról, hogy a mindenkielő szakembert befolyásolhatják a művészi vagy művészi kontéba éltötötett rekonstrukciók, a történelmi regények, képzőművészi alkotások, filmek.⁸

Marosi rendszerezésében az első szinten az eredeti szöveg rekonstrukciója áll, amely a megtisztítás során úgyszólván szavakra bomlik. A második szinten a szintaktikai (stílusbelli, tipológiai) összefüggések állnak, valamint a kontextuális (például a tárgy rendeltetéséből adódó) összefüggések. A harmadik szinten a külső kontextus rekonstrukciója adja, amelynek megalkotása alapján a művészettörténész igényt tarthat arra, hogy munkáját a történettudományok körébe sorolják.⁹ Ez a külső – metaforikus értelemben vett vagy valódi textusként létező – szöveg a kisebb, egyes emlékről vagy tárgyról készített rekonstrukcióval összefüggésbe hozva szintén irodalomtudományi, szövegtani, retorikai kérdéseket vet fel.

A művészet *Mitvány könyv* tekintetben című munka mozaikszerepessége révén az irodalmi szöveg azon jellemzőjével állítható párhuzamba, amelyet Ingarden a szöveg sematizált látványának nevez, illetve a látvány képzelőtevékenységet működtető hatásának tulajdonít. A szöveg ehhez a funkciójához hiányokat is tartalmaz, amely többféle értelmezést hívhat elő.¹⁰ Amikor Paul Ricoeur a mondatok egymásutániságát a töredékességhez hasonlítja, amelyből egység az olvasó együttműködésével születik,

⁸ Uo. 362.

⁹ Uo. 357-360.

¹⁰ Lásd Ricoeur 1976, 24.

hasonló jelenségről beszél, mint Marosi Ernő, amikor a rekonstrukció szövegszintű tevékenységét említve a töredékek értelmezését emeli ki.¹¹

Az *Adattár* hatékonyságát Marosi egy korábbi tanulmányában a kiállításokéhoz hasonlítja, amelyek mögött a rendező koncepciója áll, azt pedig egy általa kialakított vagy elfogadott művelődéstudományi/történelmi elképzelés támogatja.¹² Jórészt Balogh Jolán koncepciója volt, amely 1982-ben Schallaburgban kiállítás formájában is testet öltött. Klaniczay Tibor a kiállítás megnyitóján így nyilatkozott annak hatásáról:

„Ezt követően termék egész során keresztül *Milyen művésztünk világában járhatunk* majd. Mindenekelőtt a budai reneszánsz palota építészeti maradványaiból *nikkorunk* képet a király otthonának pompájáról.”¹³ (Kiemelések tölem. – Cs. 5z.)

Klaniczay szóképhasználat a kiállítás megelevenítő, képzeletünket megmozgató tulajdonságát világítja meg, mintegy bizonyítva, hogy a múzeum intézményének is lényeges eleme a szövegszerűség. A kiállítás a kiállított tárgyak metaforikus (esztétikát, stíluseszményt stb. megjelenítő), szemekdochatikus (kultúrát reprezentáló) jellegénél fogva értelmezhető szöveggé, a tárgyak megválogatása és egymás mellé rendezése pedig nem független attól a koncepciótól, amelyet a rendező értelmezésekor kontextusszerűen mint esztétikát, stíluseszményt, kultúrát a tárgyak mögé állított.¹⁴

A Balogh Jolán által összeállított Budavár-bibliográfiában a kora rekonstrukciós leírások között szerepel egy figyelemre méltó tétel, Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című történelmi regénye.¹⁵ Arra a kérdésre, hogy Balogh Jolán miért vesz fel a budai

¹¹ Uo. 24–25; valamint Marosi 1908, 357.

¹² Marosi 1990a, 435.

¹³ Klaniczay 1985, 262.

¹⁴ Bal 2000, 51–52.

¹⁵ Balogh 1966, 19.

vár rekonstrukciójával foglalkozó tudományos munkák jegyzékébe egy regényt, a válasz voltaképpen egyszerű. Eötvös műve azokat a forrásokat használja, amelyeket a XIX. század végi rekonstrukció képeletek, Bouffini, Velius, Oláh Miklós és Schweigger leírásait,¹⁶ ráadásul oly gazdag dokumentációval, amely a korabeli történetíróknál sem volt állalános.

Eötvös művét azonban az egészen korai, a mai tudományoság kritériumainak nem megfelelő rekonstrukciós munkáktól és a későbbi szakszövegektől egyaránt megkülönbözteti, hogy regény, hogy művészi alkotásnak állítja be magát. Milyen kapcsolatot lehetséges az irodalmi mű és a tudományos történelmi szöveg között? Kimutathatóak-e jellegzetességei mind a tudományos szöveg jellemzői felől nézve a művészi munkán, mind a művészi felől nézve a tudományos szövegen? Ha pedig létezik a szövegek stílusrétegei között ilyen átjárás, az jár-e valamilyen következménnyel a tudásra és tudományára nézve?

A tudományos és az irodalmi rekonstrukció

A tudományok nyelvi meghatározottságának jelentősége a XX. század alapvető tapasztalata volt. A nyelv ahaztraháló, egyszerűsítő, kategorizáló jellege a tudományos gondolkodás – talán legfontosabb – befolyásoló tényezőjeként lépett elő, és mint ismeretelméleti probléma megkerülhetetlen kérdéseket állított mindenfajta tudományos diskurzus elé. A történetírás ilyen szempontú tárgyalásában utkozó vélemények közül a két legszélsőségesebb az, ha a szöveget megformálása szempontjából egészen a kutatásnak alávetettként könyvelik el, valamint ha a szöveg retorikai-stilisztikailag megformáltságát egyértelműen a kutatás fölé rendelik.¹⁷

¹⁶ Balogh 1952, 29.

¹⁷ Rüsen 1999.

Az utóbbi álláspont képviselője számos munkájában Hayden White, aki a történész munkáját fikciós képességének termékeként könyveli el, a történeti szöveget pedig kiterjesztett metaforaként értelmezi, amely a benne leírt eseményeket az irodalmi hagyományból már ismert formákra vonatkoztatja.¹⁸ A történeti narratíva kialakításában szerinte az alkotó képzelet a meghatározó, így az irodalmi műként értelmezhető.¹⁹ White radikális kijelentésének lehetséges cáfolatát Chris Lorenz abban látta, hogy White a pozitívizmus alapvető fogalmi szerkezetében osztozik, ha a pozitívista logika fordítottját vallja, amelyben a képzelet megléte vagy hiánya dönt a mű tudományos, illetve irodalmi besorolása fölött. A képzelőerő nélküli tudományosság ugyanis a tiszta empirizmust jelentené, amely az értelmezés mozzanatát is kizárja a kutatásból.²⁰ Ricoeur szerint White történetírás-értelmezése megfosztja mind a narratív struktúrát, mind a figuratív nyelvet megismerő funkciójától, és ezzel éppen az irodalmi és a tudományos szöveg közös jellegzetességeinek kimutatásában rejülő lehetőségektől távolodik el.²¹

1847-ben a *Magyar Szépirodalmi Szemle* lapjain megjelent egy tanulmány „A történeti regény” címmel. A dolgozat egyrészt a történelmi regény műfaji jellegzetességeit állapította meg, másrészt a *Magyarország 1514-én megjelenszére* reflektált, téziseinek beteljesítőjeként ismerte el a művet. A magát nem szígnáló szerző a műfaj meghatározásakor két kérdésre keres választ. Az első, hogy szükséges-e a történeti regény írójának beható történeti tanulmányokkal előkészítenie munkáját, a második, hogy a főbb momentumokra nézve elszakadhat-e a történelemtől. Míg az első kérdésre egyértelmű igennel válaszolt, a második

¹⁸ White 1997, 83, 87.

¹⁹ Uo. 70–74.

²⁰ Lorenz 2000, 125–126.

²¹ Uo. 134–138; vö. Ricoeur 2000, 11–14.

kérdést bővebb kifejtést igénylőnek gondolta.²² Az újabb kori és a régebbi történetírás leginkább szembeeső különbségét a szerző abban látta, hogy a régiak művészi érzelmességétől elszakadva az újabb időkben a történetírás a közösségek vezetőinek történelmére, illetve a háborúk történetére korlátozódott, s így meglehetősen unalmassá vált.²³ A művészi értelemben vett újabb kori történetírás lehetősége véleménye szerint abban áll, hogy a nem művészinél több szabadsággal rendelkezik, ennél fogva árnyaltabb történeti ábrázolásra képes. A történetírás precizitása így hitelesíti a művészi szöveget, a történeti hűség pedig – ahelyett, hogy megfosztaná a regény íróját szabadságától – kiindulási alapként szolgál, és a részletek kidolgozásában határozottabb konstrukciót enged.²⁴

Talán merészségnek tűnhet a következtetés, hogy a tanulmány írója a történelmi regényt tulajdonképpen egyfajta rekonstrukció lehetőségként fogja fel, ám mégsem az, ha figyelembe vesszük Korompay H. János érvelését, aki szerint a dolgozat szerzője nem más, mint Henszlmann Imre, aki irodalomkritikai tevékenysége mellett művészettörténész volt, archeológus, és jelentős szerepet vállalt az intézményes magyar műemlékvédelem kialakításában. Korompay szerint, az egyik legelőbb bizonyíték Henszlmann szerzőségére, hogy a történeti ábrázolás nehézségét itt a kortárs problémájában látja a szerző, ahogyan másik két munkájában, a *Párizsban*, illetve „A hellén tragoedia, tekintettel a keresztény drámára” című írásában is.²⁵

²² „A történeti regény” 1847, 241.

²³ Uo. 242.

²⁴ Uo. 243; valamint Korompay H. 1998, 182.

²⁵ Henszlmann 1846, 168; vö. Korompay H. 1998, 180–181. A *Magyar Szépirodalmi Szemle* számos név nélküli megjelent írását tulajdonítja a szakirodalom a lap szerkesztőjének, Erdélyi Jánosnak, amit a legtöbb esetben igazolnak is a cikkek kéziratos változatai, amelyekre Haraszty Gyula talált rá az Erdélyi-hagyatékban. Lásd Haraszty 1938, 192. Viszont

A korfestés technikája „A történelmi regény” szerzőjénél nem csupán a befogadó számára teszi élményszerűvé a történetet, de a megértést is segíti, sőt, nemcsak a befogadó részéről, hanem a szerző felől is a történelem megértésének eszközévé válik. A korábrázolásában eszerint a művészetek segítik a szerzőt, részint saját művészi tevékenysége, részint a forrásként használt műalkotások, amelyek saját korukat öröklik meg. E segédeszközök között is kiemelt szerepet kap a képzőművészet (rajzoló művészetek), „mert tárgyukat azok legrészletesebben és legvilágosabban fogják fel és adják elő”.²⁶ A tanulmány írója kitér arra is, hogy a képzőművészet – jellegéből adódóan –, ha az elmúlt korábrázolására törekszik, nehezebb feladatot vállal magára, mint a költészet, mivel tévedései is szembetűnőbbek.

„Érezték a rémítő nehézséget, mely a korfestéssel, mint idegenszerű élet leírásával jár minden korszakok művészeit; de érezték ezen idegenszerűség legyőzetési nehézségét kivált a rajzoló művészetek, mert mint a költészetben, és azért is az elvétel, a tévedés ott sokkal inkább szembetűnő.”²⁷

Lényeges momentum, hogy ebben a kitérőben a tanulmány a történetírás és a történelmi regény párhuzama mellé állítja a képzőművészet forrásértékét és a történelmi témájú képzőművészet lehetőségét. Ugyanakkor a korfestést a szöveg az idegenszerű élet leírásával azonosítja, s így – akár a *korfestés* szó metaforikus értelmét tekintve, akár a leírás irodalomtörténeti hagyományára gondolva – még hangsúlyosabbá válik az ábrázolás problémája.

Erdélyi szerzőségének mond ellent az, hogy egy másik írásában, ahol a történelmi irodalommal kapcsolatban példákat említi, Shakespeare-t és Walter Scottot nevezi meg, akiknek műveit „A történelmi regény” szerzője nem tekinti történelmi, mert a történelmi neveket viselő figurákat nem saját történelmi viszonyaik közepette léptetik fel. Lásd Erdélyi 1991, 228., valamint „A történelmi regény”, 245.

* „A történelmi regény”, 265.

²⁷ Uo. 266.

A szövegszerű történetábrázolás és a képi történetábrázolás párhuzama mellett itt egymásra vonatkoztatásuk is megjelenik.

Henzlmann ehhez hasonlóan a „Hellen tragédiáról” írt tanulmányában a „hellen drámai jellemek” kellő értésének feltételét a ránk maradt „rajzoló művek” ismeretében és értésében látja.²⁸ Bár Henzmann ezzel mesterének, Joseph Boehmannéknak azon tételét igyekszik alátámasztani, hogy a drámai jellem kialakulása történeti összefüggést mutat az arckép képzőművészeti ábrázolásának alakulásával,²⁹ a szöveg és a kép ilyen összefüggésbe állítása arról tanúskodik, hogy a megismerés folyamataiban a két minőség egymásra utaltsága meghatározó jelentőségű. A Párhuzamban Henzmann a művészetek magyarázójaként említi a történelmet, de állítását megfordítva azt is leszögezi, hogy a művészet világosítja fel a történelmit, az teszi elevenné, „csak a művészetek temploma által lehet bejutni a történetírás mezejére”.³⁰ A „tragédiáról” írt tanulmányai összhangban itt is előkerül, hogy a műtárgyak bírnak azzal az erővel, amely a néző előtt keletkeztetik idejét elevenen feltárja.³¹ Henzmann elmélete mögött nemcsak az a tétel áll, hogy a művészetek egymással összefüggnek, egymásból fejlődnek, hanem az a hegeli koncepció is, amely a művészet és a történelem fejlődésében azonos elveket állapít meg.

Hulzinger *A középkor alkotásának* keletkezési körülményeivel kapcsolatban jegyezte fel: van Eyck képeit keltették fel benne az a vágyódás, hogy az elmúlt valósággal teremtsen olyan kap-

²⁸ Henzmann 1846, 148. Érvelésében Henzmann Winckelmannra hivatkozik, aki szerinti – mint írja – „semmi sem magyarázza oly jól a »hellen« költőket, mint a »hellen plasticus« ránk maradt művei”, valamint August Wilhelm Schlegel említi, aki a keresztény drámát a keresztény festéssel hasonlítja össze. Henzmann 1846, 181., 130.

²⁹ Uo. 148–181.

³⁰ Henzmann 1890, 55–56.

³¹ Uo. 85.

csolatot, amely a képzőművészettel létrejött: kontaktusához áll közel.²⁸ Huizinga visszaemlékezése Frank R. Ankersmit elemzése szerint a történeti tapasztalat vágyáról tanúskodik, amely hasonló az esztétikai tapasztalathoz. Huizinga említett művének hangfolyosan figuratív volta – Ankersmit szerint – arra hívja fel a figyelmünket, hogy a figurák a nyelvet az érzéssel, az érzettel hozzák kapcsolatba, anyagszerűsítik. A tapasztalat és a valóság összjátékában a szöveg lehetőséget nyújt arra, hogy a történelmi tapasztalat előálljon, s ennyiben az irodalmi szöveg esztétikai tapasztalatot létrehozó képességével rokon.²⁹

Retorika és fikció

Korunk művészettörténeti irodalmának egyik központi kérdése éppen arra a szövegekben működő tudományra irányul, amely épületeket illetve műtárgyakat értelmez. A szó és a műtárgy/műemlék kényszerű tudományos kapcsolata a nyelvre irányította a művészettörténészek figyelmét is, a műalkotás elbeszélhetőségére, amely probléma a művészettörténeti szöveg egy östípusának, az explikatív szöveg vizsgálatához vezetett. A klasszikus retorikában az explikatív olyan tárgyat, tétet, személyt leíró szövegegység, amelynek legjellemzőbb vonása, hogy érzékletességre törekszik, vagyis a szemléltető beszéd (*genus demonstrativum*) kategóriáján belül foglal helyet, ugyanakkor mint irodalmi műfaj is értelmezhető. Akár az irodalom, akár a retorika felől közelítjük is meg, célját azon a virtuozitáson keresztül érheti el, amelyet szerzője a tárgy láthatóvá tételének érdekében tanúsít. A képesség fogalma azonban nem csupán a műtárgy felől

²⁸ Ankersmit 2000, 175.

²⁹ Uo. 174–175, 183.

³⁰ Erre vonatkozóan lásd többek között: Clausen 1982; Batschmann 1989; Beschreibungskunst 1995.

kötődik a leíráshoz, hanem a nyelvi formába ültetés (*elocutio*) eszközei között a szóképek (*figurák*) révén is.

Az olvasó és a történeti tapasztalat

Balogh Jolán 1952-ben megjelentetett várrekonstrukciójában azonos logikát választott az épület bemutatásához, mint Eötvös. Mindkét leírás udvarról udvarra mutatja be az épületet, majd a palota termelén keresztül egyre belsőbb terekbe vezeti az olvasót. A haladási úrvonal követése abból a feltérképező, adatokat rendszerező logikából következhet, amelyre Balogh tanulmánya elején hivatkozik.

„A feljegyzések összegyűjtése után az én munkamódszerem az volt, hogy a leírásokal részekre bontottam a palota egyes épületeinek, szakaszainak megfelelőleg. A különféle leírásokból ugyanazon épületrészre vonatkozó adatokat azután összesítettem és rávonatkoztattam a palota alaprajzára, mégpedig arra az alaprajzra, amely valamennyi között a legmegoldhatóbb, az ún. Rabbata-féle francia alaprajzra (1687).” (Balogh 1952, 29–30.)³⁰

Meglepő, hogy Eötvös regénybeli várismertetése szintén beartja az épület bejárati útvonalának követését. A leírás itt nem egy szövegegységet alkot, sőt, nem is egy fejezetben található, a regény cselekményének egyes jelenetei tördelik szét, ám a sorrend ennek ellenére követi a kívülről befelé haladó mozgást. Magyarázat lehet erre a szerkesztésmódra, hogy az Eötvös által elkészített rekonstrukció szintén az épület elrendezésére koncentrál, és talán a jelenetek kivágásával egységes épületképessé is alakítható. De magyarázat az is, hogy a kívülről befelé haladás egy épület reális megközelítési módját követi, és ezzel azt az illúziót keltheti olvasójában, mintha ő maga is bejárna a hajdani vár udvarait és termelét. Az elbeszélő egy retorikai fordulatral meg is hívja olvasóját a palota megtekintésére.

³⁰ Az idézeteket vö. mindig: Balogh 1952.

„A nép, miután kíváncsisága kielégítettett, ismét kisebb csoportokra oszolva, várta a pillanatot, melyben Dózsa a királytól visszatér. – Nézzünk be mi is a királyi palotába.” (Eötvös 1974, 34.)²⁶

Balogh Jolán dolgozata, bár nem szólítja fel az olvasót arra, hogy a szövegben beszélővel tartson, az útvonal követésével hasonló hatást ér el, így ez nemcsak a rekonstrukció módszerévé válik, hanem a szöveg szervezőelvévé és hatótényezőjévé is. Az elbeszélő követését ez a szövegszervezés meglehetősen provokatívan osztja, azon eszközök egyikeként, amelyeket Ricoeur „utazó nézőpontnak” nevez és a szöveg természetére vonatkoztat. Az olvasó szövegben való mozgása (előrehaladása) a tárgy megragadásának módja is egyben.²⁷ Ezt az előrehaladó mozgást szervezheti a szöveg ok-okozati, időbeli következetességgel, de – és ez a műalkotás bemutatásának hagyományos módja – térbeli logikával is.

A következő idézetben, amely ismét a művészettörténetes szövegből való, megjelenik egy fiktív alak a fiktív épületben, s megtudjuk, hogy milyen látvány tárul eléje nézőpontjából, sőt, személyes tapasztalatának egy mozzanatát is megismerjük.

„Az udvarra néző homlokzat ezen az oldalon jobban érvényesült a főkapun belépő előtt, mintha balkez felől a várfalhoz simulat volna.” (Balogh 1952, 31.)

Az objektum bejárásának illúzióját ez a térben mozgó figura is erősíti, amennyiben lehetőséget kínál arra, hogy azonosuljon vele az olvasó, s ebben az esetben személyes tapasztalatának illúzióját erősítse.

Egy-egy reprezentatív épület bemutatásánál a belső felé haladás lehetővé teszi, hogy az elbeszélő a terek funkcióját zihasszalva egyre bensőségesebb ismeretek birtokosává tegye a befogadót. Eötvös regényében az elődvar a piac funkcióját tölti be,

²⁶ Az idézeteket vé. mindig: Eötvös 1974.

²⁷ Ricoeur 1998, 25

a közösségi élet tere, itt pillantjuk meg először Dózsa Györgyöt. A palota tereihez kötődő intím jelenet tanúi azonban a legelső szobában lehetünk. Itt ismerjük meg a királyt, Ulászlót minden gyengeségével és megtörtenségével. A szoba leírását szintén források támasztják alá, a kisebb tárgyak – a következő idézetben az arckép – említése a király jellemzésének eszköze, megtudjuk, hogy felesége halála milyen nagy fájdalmat jelentett számára.

„A szoba, melyben a királyt találjuk, azon hosszú sorban, hol Mátyás lakott, utolsó. A falakat sötét kárpitok takarják; mennyezetén csillagok láthatók, azon óra konstellációját ábrázolók, melyben Ulászló királyt választatott. A bútorozás egykor fényes lehetett, de miután a király neje halála óta majdnem egész idejét e teremben tölté, melyet nem Mátyás, hanem ő maga festetett s rendeztetett, és melynek falán most Annája képe függ – e bútor gyakorlati használat által rég elkopott.” (Eötvös 1974, 37.)

Életképek, anekdoták

Balogh Jolán – bár írásában szigorúan az épület ismertetését tekintti feladatának – a vár egyes részeinek leírásakor a forrásokban talált epizódokból is közöl néhányat, amelyek az adott helyszínhez kötődnek. Az elődvar, mint Hunyadi László kivégzésének helyszínét hozza szóba, illetve Mátyás esküvői ünnepségének egyik jelenetét köli a helyhez. A híres történelmi mozzanatok említése után figyelemfelkeltő, hogy egy életképszerű jelenet is idéz.

„A hid és a szobrok tájékán a várbeliek szívesen és gyakran időztek. Itt üldögéltek 1524-ben Körivélyesi András és Csicsery András nemesek barátaikkal beszélgetve, midőn Ormos Péter odajött, és hamis oklevelek gyártásával rágalmazta meg őket.” (Balogh 1952, 30.)

A szöveg további részleteiből kiderül ugyan, hogy az esetből kerekedett per előzményeiről szóló oklevél fontos információt

szolgált az előudvar rekonstrukcióját illetően, a leírást színesítő életkép azonban ismét arra hívja fel a figyelmünket, hogy a tanulmányhoz szorosan nem kapcsolódó – a retorika művészetében digressiónak nevezett elem – miként színesíti, teszi megközelíthetőbbé a rekonstrukció tárgyát azért, hogy életet varázsoljon köréje.

A történelmi regény szerzője – a regény műfaja által biztosított szabadságával élve – kitalált jelenetekkel népesítheti be a történelmi helyszínt, hogy ezáltal megközelíthetőbbé, elképzelhetőbbé, tapasztalhatóbbá tegye. Balogh Jolán a forrásokból kiemelt jelenetekkel egy olyan módszert alkalmazott, amely ugyancsak lehetővé teszi a hajdani palota épületéhez a hajdani ott élők hozzágondolását, és fordítva, ezzel a leírás hatását is növeli, de ugyasakkor nem tér el a forrásokkal igazolható történelemtől, és így a tudomány keretei között tartja írását. Eötvös hasonló eljárással igazolja regényének történelmi figuráit, ugyanis lábjegyzetben legtöbbször közli, hogy szereplőjének tulajdonságait, tetteit milyen forrás támaszta alá.

Míg Eötvösnél a vár rekonstrukciója hátteret biztosít a regény cselekményéhez, s így némiképp színpadszerűvé válik, a művészettörténeti tanulmányban a kisebb jelenetek válnak kiegészítő jellegűvé. Eötvös regényében gyakori, hogy – szinte iskolás következetességgel – a könyvezetrajz, a részletezés, majd a szereplők bemutatása után „beszélődik el” a cselekmény. Ehhez hasonlóan Balogh Jolán tanulmányának több pontján megfigyelhető, hogy az adott részlet három tevékenység alapján épül fel: lokalizálás, berendezés (a részletek, a berendezési tárgyak bemutatása a források alapján), majd életet teremtés (epizódmesélés) útján.

Felsorolás, idézés

A leírások gazdagságot, szépséget, bővelkedést kifejező tipikus fogása a nemes anyagok, drágaságok, ritkaságok inventáriumszerű sorolása.

„A nagy Hunyadi várát keleti pompa jellemzi. Roppant pohárszékek, telve arany- és ezüstbüllikomokkal; asztalok, megtakva a kelet s nyugat legdrágább portékáival; festett s velencei selyemmel borított székek, aranyozott kúszóbökök, melyeknek ajtójai ezüstsarkokon forogtak, és aranyozott klincsel zárattak be; szóval oly fényűzés, minőt a XV. század vége felé sem igen lehetett más királyi udvarnál láthatni.” (Eötvös 1974, 26.)

Balogh Jolán szövege a források kritikus használata miatt ritkán é. ezzel a megoldással, ám a forrás szerzőjének említése mellett még így is előfordul a tanulmányban az említett eljárás. Az épületek leírásakor ez az eszköz különösen azon részletek említésénél gyakori (díszítmények, berendezési tárgyak), amelyekről más forrásban (képi, alaprajzi, tárgyi stb.) kevesebb információt találunk.

„A könyvtárterem – Naida leírása szerint – négyszögletes boltosított helyiség volt, két ablakkal, színes üvegtáblákkal. A két ablak között a király ezüst nyugvó-ágya aranyszövésű takaróval borítva.” (Balogh 1952, 33.)

„A történelmi regény” szerzője egyetért Eötvösnek a Magyarország 1514-ben előszavában megfogalmazott nézetével, mely szerint a képzelőtehetség határai felett áll a történelmi igazság által szabott határ, amelyet a történelmi regény írója át nem léphet.²⁸ Célul tűzte ki magának az előszóban, hogy egykorú kútfőkből, lelkiismeretes vizsgálódás által szerzi ismeretét, ennek betartását a regény jegyzetei, azok pontosításai, illetve az azokban megjelölt források jelzik.²⁹ Figyelemre méltó, hogy Eötvös

²⁸ Eötvös 1974, 5; valamint „A történelmi regény”, 24d.

²⁹ Vö. Eötvös 1974, 5.

lagos irodalomra hivatkozik, vagy azt csak a további tájébozódás lehetőségeként hozza a jegyzetben, hanem a forrásszövegeket idézi, valamint ezeket használja fel a regény szövegéhez a hitelesség biztosításának érdekében.

A forrásszövegek problémáját a művészettörténeli szakirodalom hagyományosan az interpretáció oldaláról közelíti meg: de – ahogyan az interpretációs kérdése sem függetleníthető az irodalomtudomány eredményeitől – egy másik irodalomelméleti probléma is felvethető a forrásszövegek alkalmazását illetően: az intertextualitás kérdése.

Bár a források szerzőire való hivatkozás megadja a lehetőséget a tanulóknak arra, hogy a szabadon idézett szövegrész hitelességével kapcsolatban ne foglaljon állást, az a tény azonban, hogy saját leírásába vonja ezeket a textusokat, az olvasóban mégis a hitelesség benyomását keltheti. Míg Hötvösnél a forrásokra való hivatkozás, illetve azok idézése végjegyzetben történik, Balogh Jolán szövege vagy fordításban közli és saját mondataiba szövi a forrásszövegeket, vagy az eredeti nyelven idézi beépítve a maga mondandójába. Mivel dolgozata egységes leírást igyekszik adni, a különböző források ütköztetésére nemigen nyílik lehetőség, illetve saját kritikai megfontolási is többnyire a lábjegyzetbe szorulnak. Bár mindkét szöveg arra törekszik, hogy az olvasó akadálytalan közlekedését biztosítsa az általa megalkotott térben, a jegyzetszámmok, illetve Balogh Jolánnál a zárójeles forrásmegjelölések, az eredeti szövegek fordítás nélküli átvételei megtörik az olvasás lendületét. Eütvös regényének végjegyzete – Balogh Jolán kétkütes Budapest-corporusához hasonlóan – olvasható úgy is, mint egy mozaikszerű, a feltételezett szövegtől támasztó hivatkozó rekonstrukció.

Az érvelés elleplezése

A rekonstrukciós műleírást a történeli emlékezés részének, speciális formájának tekinthetjük,³⁶ ám létrejöttének hátterében a történeli megismerés mellett legalább annyira munkál egyfajta vágyakozás az elront műalkotás esztétikai megismerése után. Balogh Jolán 1952-ben publikált rekonstrukciós szövegében ez világosan megfogalmazódik:

„Széttöréssel egyidejűleg, azzal úgyszólván párhuzamosan fordult feléje a tudományos érdeklődés. Ekkor ébredt fel a vágy az elpusztult remekmű felidézésére.”³⁷

A szöveg feladata tehát egyrésztől a részletek alapján feltételezett, de az egészre kiterjesztett művészi kvalitás és ezzel együtt valamilyen esztétikai hatás érzékelése.

A rekonstrukció – akárcsak az ekphrasisz – az eredetit igyekszik minél pontosabban helyettesíteni, emlékezőbe idéz, sőt, a megkonstruált emlékezet eszközeként reprezentál.³⁸ Ez az eljárás a történettudományok alapvető módszere és ábrázolási módja, s problémává a fikció és a realitás viszonyának kérdéskörében válik.³⁹ A helyettesítő, az olvasó képzeletvilágát megmozgató törekvéssel együtt jár a szövegnek az az igyekezete, hogy a fikciót realitásként tüntesse fel. A szakszövegek sokszor áttetszősége törekednek, igyekezettük a szövegben beszélő én elrijtésére irányul, amely törekvéznek retorikai értelemben vett csúcspontja – amint Ricoeur szellemesen megállapította – az lenne, ha a mű úgy tünne fel, mintha soha nem is írták volna meg. A szövegben helyreállított műemlék / műtárgy esetében ezt a meglátást a szöveg létrejöttének azon észlelője is alátámasztja, amelyet az elveszett mű(kincs) felett értezt írádalom, vagy a birtoklás léhe-

³⁶ Marosi 1998, 353.

³⁷ Balogh 1952, 29.

³⁸ Vö. Kibédi Varga 1997, 139; valamint Ricoeur 1998, 9.

³⁹ Vö. Marosi 1998, 356.

telességének tudata jelent, ami a budai királyi vár esetében különösen érthető.

Az az érvelés, amely Eötvös regényének elején vezeti be a budai vár rekonstrukciós leírását, ezt az utóbbi gondolatot veti fel:

„Ki ne hallott volna Buda várának egykori nagyszerűségéről? S ha régi dicsőségünk ezen emlékeit most látjuk kinek szívet nem löti el fájdalom? [...] ha a rosszul kövezett utcákon s piacokon az elavult s nem régi házak között körüljárunk, hazafiságunk egész lelkeseledése szükséges, hogy elhiggyük mindazt, mit Mátyás dicső városáról hallánk. [...] az egészből csak itt-ott egy darab várfal vagy a házkapuk alatt egyes gőtfaragású kőeredékek maradtak fenn, s egy véletlenül fenntartott rajz s néhány régi író leírásához kell folyamodnunk, hogy bebizonyíthassuk, miként múltunk jelen szomorú helyzetünkkel szebb vala.” (Eötvös 1974, 7.)

A jelen politikai szituációjának és a múltnak az összehasonlítása a regényíró számára lehetővé teszi, hogy olvasójához közelebb hozza a múltat. Ez a párhuzam csak plasztikusabb Eötvös regényében azzal, hogy a bemutatott múltat szembeállítja egy dicsőbbnek feltételezett múlttal, Mátyás idejével, amelynek szimbólumává válik leírásában a budai vár hajdani, a regény idejében pusztuló ékessége.

„... ahol minden kő Mátyásról szólt, nyomomltnak kelle lenni azon jelennek, mely a múlt emlékeit alatt ily egészen elűnhett...” (Eötvös 1974, 8.)

Ernek megfelelően az épület leírásában fontos szerepet kapnak a pusztulás képei, mintegy érzelmi érvként arra, hogy „mi szép lehetett az egykoron”.

„Itt-ott a felső emeleteknek szép kőfaragásokkal körülfogott ablakoszlopai még ablakokra várnak, mellette az ablakmák is elkészültek már, de üvegtelenül csapnának minden szél által ide s tova sarkaikon, míg a földszint szobák és termek egy része alsóbbrendű udvari cselédok által használtatik; s a porticoszlo-

pok s éreszobrok alatt, melyekkel a készen álló falak fölékesítettek, nemritkán egyes kimosott s szárítás végett odaakasztott ruhadarabokat látni.” (Eötvös 1974, 36.)

Az Eötvösnél jelentkező Ulászló-ellenesség Balogh Jolán szövegében is jelen van, bár ő igyekszik az elfogulatlan történész látszatát kelteni. A következő részletben – az Eötvös leírásában a fentiekben már bemutatott – terem ugyanugy Mátyás emlékének hordozójává válik, mint Eötvösnél a vár egésze, holott a források nemcsak Mátyás díszítettő tevékenységéről beszélnek. A szerző egy korábbi festés: feltételez Mátyás idejéből, de a Jagelló uralkodó ellen irányuló indulatát leginkább az epigrammát minősítő jelzőhasználat (izléstelen) mutatja.

„Ugyanennek a teremnek a boltozatára újra csillagos eget festettek (Schweigger: ein gemahlte Sphera, oder Himmelskugel, die das ganz Gemäur von allen Orten einnimmt) II. Ulászló trónra lépésének csillagképével, alatta pedig magasztaló epigrammával (Schweigger, Lubenau): Magnardmus princeps diadema utroque gaudet / Vladislaus, tollit ad ostra caput. Eredetileg Mátyás cseh királlyá választásának horoszkópja díszítette a boltozatot, erre utal az első felirat, utóbb II. Ulászló ennek helyébe vagy melléje, amint Wladislaw leírásából következtethető, saját trónra lépésének horoszkópját festette, meglehetősen célzatos és izléstelen epigrammával.”⁴⁴

Bizonyosággként arra, hogy a műleírás retorikája meggyőzést szolgál, és hogy ezt még az olyan objektívitásra törekvő szöveg

⁴⁴ Balogh 1952, 33. A kutatók közül többen előnyben részesítették a Mátyás loci építkezéseket, hátrébe szorítva ezzel a korábbiakat, de főként a Jagelló-kori átalakítások jelentőségét, amelyet utóbb a régészeti eredmények is cáfoltak. Balogh Jolán Mátyás-tisztelete mögött, ahogy Marosi Ernő bizonyította, egyfajta erkölcsi ültet is rejlett, amely Mátyás és a reneszánsz alkotóerejét és műveltségét állította szembe a középkor kultúrájával, valamint a Mátyást követő udvari kultúrával és a Jagellókkal. Marosi 1990a, 436.

sem tudja elkerülni, mint Balogh Jolán rekonstrukciós leírása, álljon itt egy idézet, amely egy forrásszöveg részleteit közli ugyan, mégis a pusztulás képének egy hatásos példáját választja.

„Akkor már erősen romladozott (shier halb eingefallen), repedéseiben varjak és csókok tanyáztak (Ater).” (Balogh 1952, 31.)

A történeti állásfoglalás mellett, amely itt a régi dicsőség álláspontjára utal, az *okpörészik* azon hágvonányos törekvésőt is tetten érhetjük Balogh szövegében, amely az ismertetett kirgy szépségének elhítelését célozza. A tanulmány utolsó bekezdése három, az épületet magasztaló forrást is idéz, amelyek a szerző szerint is az elragodtatottság hangját ütik meg, majd zárósuralban egy szállóigét közöl: „in tota Europa tres omnium pulcherrimas esse urbes, Venetias in aquis, Budam in monte, et Florentias in planitie.” (Balogh 1952, 40.)

A bevezető két egymásra építő retorikai eljárással éri el, hogy távol tartsa magát a szövegben rekonstruált művel kapcsolatcs véleménynyilvánítástól. Az első, hogy a véleményt idézi, a második, hogy az idézetet nem saját rekonstrukciójára, hanem a vár képi ábrázolásaira vonatkoztatja.

„A finom karcok láttán megértjük azt a régi olasz szállóigét, mely azt vallotta, hogy három szép város van a világon...” (Balogh 1952, 40.)

Távolságtartása ellenére az idézet elhelyezésével, illetve azal, hogy közhelyet idéz, mégis eléri, hogy az olvasó számára ez a várról alkotott vélemény a leírás szövegének köszönhetően (amelynek része az idézet is) meggyőző legyen.

Pszéudo-történetiség

Az irodalmi és a tudományos rekonstrukció egyszerre jelentkezik Divald Kornél (álnevén Tarczai György) életművében. A fikció és a realizmus viszonyának feltérképezéséhez érdek-

nek ígérkező anyagot nyújt munkássága, mivel történelmi regényeknek és novelláinak jó része azon témákkal áll összefüggésben, amelyekkel kapcsolatban tudományos kutatásokat is végzett.⁴⁵ A továbbiakban ennek feldolgozására nem vállalkozom, csupán a Budavár-leírások eddigi példái között említem meg Tarczai *Vitus mester álma* című regényének egyik jelenetét, amely Mátyás budai palotájában játszódik.⁴⁶

A budai vár rekonstrukciójára a szerző többször vállalkozott, Balogh Jolán bibliográfiája öt művet sorol fel tőle a rekonstrukciók között.⁴⁷ A *Vitus mester álma* viszont – Eötvös művével ellentétben – nincs megemlítve, amit az indokol, hogy Tarczai leírása nem is lép fel a tudományosság igényével. Divaldról szóló dolgozatában Endrédi Gábor kitér arra, hogy a kortársak számára is problematikus volt, mi tekinthető Tarczai regényeiben történelmi hitelnak, és mi nem. Endrédi úgy véli, a szándékolt és a szándékoltatlan fikció (mondjuk ki: tévedés) nehezen választható el Divald regényeiben,⁴⁸ ám kérdés, hogy ha ezekre, mint valódi irodalmi produktumokra, és nem mint egy művészettörténész munkájának melléktermékeire tekintünk, van-e értelme ilyen megkülönböztetésnek.

A regény központi figurája egy történelmi személy, Veit Stoss nevét és munkásságának egyes helyszíneit idézi fel az olvasóban, ám valóban vitatható, hogy mekkora történelmi hitellel, és hogy ez a hasonlóság megengedi-e, hogy a hőst a történelmi személyel azonosítsuk. Henryk Markiewicz a szereplők megnevezéséhez használja a pszeudo-valóságos alak kifejezést, amely

⁴⁵ Az életmű kutatására a tudományos és az irodalmi művészettörténeti publicisztika szétválásával kapcsolatban Marosi Ernő hívta fel a figyelmet az *Ars Hungarica* hasábjain: Marosi 1990b, 28.

⁴⁶ Tarczai 1918, 86–91.

⁴⁷ Tarczay 1898, 4–6; Divald 1901, 321–331, 369–378; Divald 1901, 146–148; Divald 1903, 131–134; Divald 1912, 409–412.

⁴⁸ Endrédi 2001, 404.

egyszerre utal a regényalak és a történeti személy közti összefüggésre, és a köztük lévő szükségszerű távolságra.⁴⁹ Az adatszertű egyezések ellenére sem hagyhatjuk figyelmen kívül ugyanis, hogy a regényhős személyisége megalkotott, s hogy az a közeg, amelyben mozog, elképzelt. Mégsem lehetnek azonban mellékeselek az egyezések sem, ha a történeti személlyel kapcsolatos információk az olvasó horizontjának részét képezik.

A budai várról szóló részlet értelmezése Vitus mester alakjához hasonlóan összetett. Eötvös regényével ellentétben, ahol a várléírás az elbeszélő véleményformálása közben és kiszólásai mentén jön létre, melyek nyomán a rekonstrukció folyamata is végigkövethető, Tarczai regényében Vitus mester szemszögéből ismeri meg az olvasó a várat. Ez az eljárás az elbeszélő többszörös elhatárolódásával jár, de ugyanakkor a befogadó számára hasonlóan közvetlen vagy legalábbis közvetlenségre törekvő megoldás, mint Balogh Jolán Friss-palotát szemlélő figurája. Az épület és a kert bemutatása egy jelenet közben történik, amely jelenet során Vitus mester és felesége sétát tesz a várban. A látottakat sem maga az elbeszélő kommentálja, hanem egy apród, aki maga is a várméphez tartozik. A látogatóknak szükségük is van az érte vezetőre, hiszen a jelenet középpontjában annak a két világnak az ütköztetése áll, amelyet Vitus mester faragó művészete és a Budán dolgozó talán kőfaragó mesterek munkái jelölnek, de amelyek a késő középkor szobrászata és a reneszánsz szembeállításával azonosíthatóak. Míg tehát Eötvösnél a vár a Mátyás-kor dicsőségének és a Jagelló-kor hanyatlásának bemutatásában válik eszközzé, itt új faragványalval a reneszánsz stílus példaként áll előttünk. Vitus mester értetlenül áll a szobrok előtt, hiába kérdezi tőle felesége, hogy mit ábrázolnak, tekintetüket üresnek, alakjukat közönségesnek tartja. Az elbeszélő eszköze Vitus gondolatainak közvetítéséhez a belső monológ:

⁴⁹ Lásd Harkai Vass 2001, 21–22.

„– Elég üres pofa! – morgogja, amire odaér. – Testben is közönséges vászoncseléd. A ruha úgy tapad alakjához, mintha vízzel locsolták volna le. Letke nincsen!”⁵⁰ Vitus mester tekintete idegen tekintet, akárcsak az olvasóé, a régmúltra visszaemlékezőé.

Hans Kömer a XIX–XX század fordulójának francia irodalmában mutatta ki a leírás válságát, tünetét pedig a tárgy távollátásában vélte felfedezni, amely már-már ellehetetlenítette a deskriptíót. A távolság okakért Kömer az élmény, illetve a szubjektum előtérbe kerülését nevezte meg. Kérdéssé vált, hogy melyik objektum az voltaképpen, amelyet a nyelv leképez: a tapasztalat számára adott vagy az élménnyé lett tárgy?⁵¹ A budavári palota leírásakor az első lehetőség rögtön problémát okoz, hiszen maga a leírás szánt mű a tapasztalat számára nem adott, csupán annak töredékei ismertek. A második lehetőség azt a kérdést veti fel, hogy a rekonstrukció esetében beszélhetünk-e egyáltalán élménnyé lett tárgyról, vagy inkább a történeti élményre kell utalnunk, amelynek esztétikai karakteréről már esett szó. A századforduló irodalmi alkotásaiban két távolságtartó megoldásra hívja fel a figyelmet Kömer. Az egyik az idegen utazó alakja, akinek a szemén keresztül a látottak mintegy bemutatkoznak, a másik a művészi regényű leírás, amely a távolság megalkotásának egy újabb lehetőségét adja. Ez utóbbinál a tapasztalati valóság és az értelmező köze a művészi ékelődik, amely az értelmezőt magát is művészként tünteti fel.⁵²

Tarczai szövegével kapcsolatban szintén elsődleges az élményszerűség, amelyet a budai vár leírása is közvetít. A másik két rekonstrukciós szöveghez hasonlóan egy bejárati útvonalt követ a bemutatás, amely ebben az esetben a palota köznapit látogatóinak útvonaltól valószínűsíti, tehát nem kísér a királyi lak-

⁵⁰ Tarczai 1918, 90.

⁵¹ Kömer 1995, 397–398.

⁵² Uo. 399–401.

osztályba és a palota terembe, mint azt a mindent tudó elbeszélő veheti. A vár bejárása tehát egy lehetséges középkori bejárást is imitál az olvasó számára, amelynek olvasás közben maga is részesevé válik. Az élményszerű látogatást nem szakítják meg a rekonstrukció folyamatával kapcsolatos apró kommentárok, nem lassítják jegyzetek vagy hivatkozások. A leírás hatásossága itt nem a történeti hitel bizonyításán múlik, hanem az olvasó döntésén, amelyel a történeti hős látászögébe helyezkedik.

Ahogy a Vitis alakja, úgy a palota sem szakítható el teljesen történeti referenciáitól, ám nem is azonosítható vele egészen. A leírás a másik kettőhöz hasonlóan követi az udvarok sorrendjét és sorolja az ismert épületrészeket (Frisz-palota, István-torony, várkápolna), majd a kert ismertetésbe kezd, amely bár töredékes, teraszkiépítésekkel valamelyest hitelesíthető lenne, a gyorsan pusztuló növényzet hiányában azonban a forrásszövegek ismeretében is különösen erős képzelgetést igényel. Az a tény, hogy a szövegrész különösen a reneszánsz elemeket emeli ki a palota ismertetésekor, itt nem a szerző elfogultságának tudható be, hanem a regény világán belül annak a tekintetnek, amely elsősorban az úrra, a szokatlantra figyel fel. A reneszánsz jellegzetességek kiemelése, valamint a forrásokban nem található reneszánsz elemek felvétele egy ideális rekonstrukciót hoz létre, amely a budai palotát épülő reneszánsz műremekként állítja elének annak a kultúrának a reprezentánsaként, amely az idegen világtól és művészetétől különbözik.

Korfestés és képzelőerő

A Henszlmann által kiemelt fontosságú korfestés egyik eleme a történeti regényben a környezet megrajzolása, amely mindkét említett irodalmi mű esetében részben a kocabeli Buda ábrázolását jelenti. Böhrös József, Tarczai György és Balogh Jolán épület-

rekonstrukciója mind műleírás, még hozzá egy már nem létező mű leírása, s ezért az *ekphrasisz* egy speciális típusához, a fikatív tárgyakat leíró irodalmi formához áll közel. A két eljárás természetesen nem azonosítható, hiszen a rekonstrukció lényege, hogy egy valaha létezett tárgyat állít újra elének, vagyis ismer részleteket a hajdan volt egészéből, míg a teljeséggel fikatív tárgy leírásánál a szöveget létrehozó szubjektumot nem befolyásolja ilyesmi.

Az antik *ekphrasisz* szerzők egyik legkiemelkedőbb alakja, Philostratosz az Apollóniosz életéről írt művében hangsúlyozza a fantázia szerepét mind az alkotók, mind a művek szemlélőinek munkájában. „A fantázia képe az elmében sokkal erősebb benyomást kelt, mint egy közönséges külső minta, amit utánóznak.”³³ Vagyis a fantáziát a mimeszisz elé helyezi, s ezt éppen az a szerző teszi, aki Eikonész című munkájában csupa fikatív leírást közöl. A fantázia a mimeszisszel szemben vagy az idea szemléletén alapszik, vagy a láttól dologról alkotott képre. Ez utóbbi lehetőség pedig közelebb vihet bennünket a rekonstrukció értelmezéséhez.

Az objektív tudományosság igénye sem szüntetheti meg ugyanis az ismert részletek egésze formáltságának folyamatában a szubjektum növekvő szerepét, amelyet Marosi Eend a műértő személyes tapasztalatának, formamemóriájának, izlésén alapuló összbenyomásának megnevezésével ír körül,³⁴ amely minden szakmai érvelés mellett tartva – mégiscsak a képzelőerő funkciójára hívja fel a figyelmünket. Henszlmann a „Párhuzam”-ban a műalkotás hatásával szembeállítja a történeti tanulmányét, amelynek töredékes jellegét emeli ki.³⁵ A töredékek összeállításának problémája a mozgás képzőművészeti ábrázolásával kapcsolatban is felmerül frásában, hiszen az időben zajló mozgás csak részletekben ragadható meg, a mozdulatsor összeállítása a

³³ Grisi 1997, 130, 197.

³⁴ Marosi 1998, 365–356.

³⁵ Henszlmann 1990, 98.

művész feladata, amit képzelőereje révén hajthat végre. A művész feladata, hogy ezt a töredékességet képzelőlehetősége segítségével a mozgásra emlékeztetően idézze fel.⁵⁶ Ezzel a gondolatmenettel állítható párhuzamba a történelem töredékességének és a töredékek hatékonyságának gondolata, amelyet „A történelmi regény” szerzője említ:

„A korszakok élete és szelleme jelenetekben változván, a változást csak azon maradványokból ismerhetjük meg, miket ama korszakok ránk hagytak, még pedig annál inkább, minél eleve-nebb módon állítják korunkat e maradványok képzelő tehetségünk elé; mert ez az, mivel, mint mondani szokták, áthidalunk kell művészi anyagainka...”⁵⁷

A képzelőerő szerepéről kialakított nézetek Henszlmann esztétikájában nem választhatók el a tárgyilagos jellemzés fogalmától, amely az egyénítés esztétikai elvét jelent, vagyis amely által a művész a tárgyat azzá teszi, ami. Az egyedl az eleven kategóriájával áll összefüggésben, mivel érzékelünk csak az egyedl életet képesek felfogni, a megismerés, valamint a tapasztalás számára hozzáférhetővé tenni.⁵⁸ Eszerint az esztétikai mozzanat kizárása a megismerés folyamatából azzal a veszéllyel jár, hogy a realitás csupán a múltra vonatkozhatató marad, vagyis hozzáférhetetlenné válik.

Henszlmann a tapasztalattal szemben támasztott kételyeit így fogalmazta meg:

... a művészet készítményei bírnak olyan erővel, hogy a néző előtt azon időt, melyben keletkeztek, elevenen kitarják; azonban mégsem képesek sem a nézőt, sem a művészt oly annyira lelkesíteni, hogy magát tökéletesen amaz időbe helyezni tudná. A múlt korok magokat történeteik által előtűnk fölvilágosítják,

⁵⁶ Uo. 34–35.

⁵⁷ A történelmi regény, 1867, 264.

⁵⁸ Korompay 1998, 100–101; valamint Henszlmann 1990, 8.

műveik által újra fölelevenítik, de mindkettővel sem képesek bennünket korunkból [...] kiszakítani és magosban elhelyezni.”⁵⁹

A képzelőerő tehát nem szünteti meg a kronológiát vagy a fizikai távolságot, de felépíteti a valóság egyfajta modelljét, amely a megismerés és a tapasztalás elméleti eszköze lehet.⁶⁰

A tudományos rekonstrukció az irodalmi fikcióval szemben az érvelés művészetén kívültre, a szövegen kívüli érvekre is hivatkozik, mert a valódi múlt ábrázolására törekszik. Ertvőre regénye a történetírásához hasonlóan használ külső hivatkozási alapot. Hogyan alkalmazható akkor a költészet és a történetírás arisztotelészi szembeállítás a *Magyarrországi 1514-ben* című regényre? A regény világa, bár megtörtént eseményeket is magába foglal, azokat sem hagyja el, amelyek megtörténhettek volna, hogy az egyedl mellett az általános is jelen lehessen. A megtörténtek csak fokozzák azon események hihetőségét, amelyek megtörténhettek volna, és ezáltal lehetőség nyílik egy széles körű rekonstrukcióra, amelyben a valószerű kategóriáját a valós támogatja.

A fikció a Wolfgang Iser által meghatározott fikcióképző aktusokon keresztül elhatárolódik a valóságtól, miközben a valóság elemeit kombinálja és redukálja. Ezáltal a valóság összefüggéseinek egy új szerkezete jön létre, amely az eredetihez képest a hasonlat (*olyan, mint*) szerepét veszi fel, a szöveg világa az összehasonlítás egyik felévé válik, hipotézissé, amely részt vesz a valóság konstruktív megformálásában.⁶¹ Az irodalmi szöveg ugyanakkor bejelenti saját fikcionalitását, amellyel az olvasót felszólítja az együttműködésre. A tudományos szöveg voltaképpen hasonlóan jár el, csak általában beállítani. A realista törekvések az ábrázolás és a valóság közötti távolságot próbálják megszüntetni, ezért azt feltételezik, hogy létezik a szubjektumtól független,

⁵⁹ Uo. 98.

⁶⁰ Erről lásd Assman 1996, 125.

⁶¹ Erről lásd Iser 2001, 38, valamint Assman 1996, 125.

általán megismerhető valóság. Az objektum magában való rögzítése azonban a múlt rögzítését is jelenti, vagyis a realizmus a múlthoz való ragaszkodással jár.⁶² Az az eljárás mód azonban, amely a megjelenítésre törekszik, radikálisan szemben áll ezzel a felfogással. A fikció jellegzetességei ugyanis biztosítják a szövegben az imaginárius megjelenését, amely nemcsak a valós és a fiktiiv közötti játék lehetőségét biztosítja, hanem a múlt megközelíthetőségét is.⁶³

A határterületek ismerete nem fosztja meg a történettudományokat attól, hogy a valósággal, a megtörténttel, a szó művészetén kívüli érveléssel hitelesítsék munkájukat, inkább tudatosítja, hogy a történettudomány sem független az esztétikai minőségektől, általuk válik szemléletessé, átélhetővé, megközelíthetővé. Felhasználja az irodalmi eszközöket, szövegiségükben fogva retorikai fogásokkal operál, mert hatékonyságra törekszik, amelynek célja nem csupán egyfajta érvelés közvetítése, hanem a rekonstrukció tapasztalatiként való felhívulása. A részek értelmezésének sokfélesége miatt végtelen számú szöveg megalkotható az egész modelljét, és nem válik kárára a tudományos munkának, ha szerzője jelzi, hogy írása nem az egyetlen szövegváltozat.⁶⁴

Irodalom

Ankersmit, Frank R.: Nyelv és történelmi tapasztalat. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelmi poétikáról*. Budapest, 2000. 169–184.

Assman, Aleida: A fikció elismerése. *Literatúra*, 1996. 119–126.

Bal, Mleke: A múzeum diskurzusa. *Ex-Symposion*, 2000. 48–57.

⁶² Vö. Kibédi Varga 1996, 471–472.

⁶³ Iser 2001, 22.

⁶⁴ Vö. Marosl 1998, 355.

Balogh Jolán: A budai királyi várpalota rekonstrukciója a történelmi források alapján. *Művészettörténelmi Értesítő*, 1952. 29–40.

Balogh Jolán: *A művészet Mátyás király uralkodása I–II*. Budapest, 1966.

Bälschmann, Oskar: Bild-Text: Problematische Beziehungen. In Fruch, Ch. – Rosenberg, R. – Rosmki, H-P. (szerk.): *Kunstgeschichte – aber wie? Zehn Themen und Beispiele*. Berlin, 1999.

Boehm, G. – Pfotenhauer, H. (szerk.): *Beschreibungskunst – Künstlergeschichte, Erkennen von der Antike bis zur Gegenwart*. München, 1995.

Divald Kornél: A régi Buda és Pest művészete Zsigmond és Mátyás király és a Jagellók korában. *Magyar Művészet és Építés Egyetel Közleménye*, 1901. 321–331, 369–376.

Divald Kornél: *Művészettörténelmi korrajzok II*. Budapest, 1901. 146–148.

Divald Kornél: *Budapest művészete a török uralom előtt*. Budapest, 1903. 101–134.

Divald Kornél: *A renaissance Magyarországon*. In Beáthy Za. (szerk.): *A művészetek története III/I*. Budapest, 1912. 409–412.

Éncródi Gábor: A „szentek (vadásza)”. Divald Kornél felsőmagyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. *Acta Hungarica*, 2001. 357–414.

Eötvös József: *Magyarország 1514-ben*. Budapest, 1974.

Erdélyi János: *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*. Szerk. T. Erdélyi Ilona. Budapest, 1991.

Grassi, Ernesto: *A szépség ókori elmélete*. Pécs, 1997.

Haraszty Gyula: Erdélyi János kritikái a Magyar Szépirodalmi Szemlében. *Irodalomtörténelmi Közlemények*, 1935, 192.

Harkai Vass Éva: *A művészregény a 20. századi magyar irodalomban*. Újvidék, 2001.

- Hauser, A.: „Architettura parlante” – snimke Baukunst? Über das Erklären von Bauwerken. In Braegger, C. (szerk.): *Architektur und Sprache, Gedenkschrift für Richard Zücher*. München, 1982.
- Henszlmann Imre: A’ hellen tragödia tekintettel a’ keresztényi drámára. *A’ Képzőművészeti Társaság Évkönyve* I. köt. 1846. 125–128.
- Henszlmann Imre: Párhuzam az ó és újkor művészeti nézetek és nevelések közt. In uő: *Világított művészeti írások*. Szerk. Timár Árpád. Budapest, 1990.
- Iser, Wolfgang: Fikcióképző aktusok. In uő: *A fikció és az imaginárius*. Budapest, 2001. 21–43.
- Kibédi Varga Áron: A realizmus csapdája. *Literatúra*, 1996. 463–474.
- Kibédi Varga Áron: A realizmus alakzatai (Zeuxisztól Warholig). In Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei IV.* Ford. Házas Nikolett. Budapest, 1997. 131–149.
- Klenczay Tibor: Schallaburg. In uő: *Pallas magyar irodalmi*. Budapest, 1985. 261–264.
- Korompay H. János: A „jeltenzetes” irodalom jegyében. Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása. Budapest, 1998.
- Kömer, Hans: Der Imaginäre Fremde als Betrachter, zur Krise der Bildbeschreibung im französischen 19. Jahrhundert. In Boehm, G – Pfotenbauer, H. (szerk.): *Beschreibungskunst – Kunstbeschreibung, Exphrens von der Antike bis zur Gegenwart*. München, 1995. 397–424.
- Lorenz, Chris: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat”. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 121–146.
- Marosi Ernő: Mátyás király és kora a magyar művészettörténeti irodalomban. *Korunk*, 1990n. 434–444.

- Marosi Ernő: Henszlmann, avagy: a művészettörténész helye a magyar társadalomban. *Ars Hungarica*, 1990b. 27–37
- Marosi Ernő: Rekonstrukció a művészettörténetben. *Ars Hungarica*, 1996. 353–369.
- Ricoeur, Paul: A szöveg világa és az olvasó világa. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 2, Történet és fikció*. Budapest, 1998. 9–41.
- Ricoeur, Paul: Történelem és retorika. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Budapest, 2000. 11–24.
- Rüsen, Jörn: A történelem retorikája. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Budapest, 1999. 39–50.
- Tarcsai György: *Vitus mester álma*. Budapest, 1918.
- Tarcsay György: A budai várpalota. *Magyar Székeskönyves*. 1898. I. sz., 4–6
- A történelmi regény: *Magyar Szépirodalmi Szemle*, 1847. 241–245; 264–269
- White, Hayden: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In uő: *A történelem terhe*. Budapest, 1997. 68–102.

Baráth Katalin

MAGYARORSZÁGOK SZÁZADFORDULÓI Megjegyzések a történetírás narratív természetéről

*„A történet és a fikció próza is narratív megértés-
és értelmezésüket igényel. A befogadói tevé-
kenységünk mozgásterében pedig az elbeszélés két mé-
tereztetésként több a megértetés, mint a különbség.”*

(Thomka Beáta)¹

*„Egy-két nemdöntőképpor a történetet legyőzköztünk
szepeskedünk, valahányszor azt látjuk, hogy egy törté-
neli elemzésben (...) valaki túl egyszerűen beszéli
a folytonosságigény és a különbség kategóriát, a kü-
szöb, a törés és az átmenetiség fogalmait, a sorozatok és
a körök leírását.”*

(Michel Foucault)²

Micsoda is a századforduló? Ha e kérdésre egy összefoglaló jellegű munkában keressük a választ, a válaszkeresés művelete olyan problémákkal állíthatja szembe az olvasót, amelyek nem pusztán az emlegetett kérdéssel kapcsolatosak, hanem sokkal inkább vonatkoznak az általánosan értett történetírás működéské-
re. E problémák érvényét és a megválaszolásra való törekvés jo-
gosságát, esetleges hasznát csak erősíthetik azok a tapasztalatok,
amelyeket a további, századfordulót tárgyaló összefoglalók ol-
vasása kínál. A magyar századfordulóról beszámoló XX. század

¹ Thomka 2001, 165.

² Foucault 2001, 22.

végi munkák (e korszak mindegyiknek csupán egy részét teszi ki) elbeszélői hangja, tárgyválasztása, választott szereplői, koncepciója, hangsúlya és egyéb aspektusai önmagukban is számos kérdéssel terheltek, de különösen akkor tűnik érdekesnek e szempontok megfigyelése, ha összehasonlítjuk ezeket a szövegeket, és láthatóvá válnak a közöttük lévő különbségek, ugyanakkor a beszédes hasonlóságok is.

Úgy vélem, nem teljesen hiábavaló rákérdezni a nagyfokú és a „történeti mező” (Kenneth Burke) egészében is érzékelhető különbségek okaira. „Talán felesleges mondanom, hogy itt nem azokról a szaklapok recenzióiban felhívó vitákról beszélek, melyek valamely történész szakmal felkészültségét vagy precizitását kérdőjelezi meg. Olyan típusú kérdésekről van szó, melyek akkor vetődnek fel, amikor két vagy több, nagyjából egyforma felkészültségű és elméleti érzékenységgel tudós egyazon történelmi eseménysor interpretációja során alternatív – bár egymást nem szükségképpen kizáró – eredményre jut, avagy éppen hogy teljesen eltérő választ ad olyasféle kérdésekre, mint például: „Mi a reneszánsz valódi lényege?”³

White az eltérések okaként „a történeti magyarázat négy paradigmatis formáját” (*formalista, mechanisztikus, organicista, kontextualista*) különbözteti el Stephen C. Pepper nyomán, de én alapvetően nem e magyarázathíptésekből keresem (és olykor találok meg) a differens és a hasonló mozzanatok hátterét, hanem a szóban forgó szövegek *elbeszélés*ként való szemrevételezésben, tehát az elbeszélő jelleghez immanensen kapcsolódó sajátosságokon keresztül.

³ White 2007, 143.

A dolgozat tárgya, a tárgyválasztás okai, a vizsgálat módszerei és alkalmazásuk remélt haszna

A dolgozat címéből olvasója arra következtethet, hogy a továbbiakban azon problémák tárgyalásán kerítünk sort, amelyek *összességében* jellemzik a századfordulóról alkotott képet,⁴ legyen az megalkotva bármely tudomány érdeklődésének megfelelő eszközökkel. Ez a következtetés azonban, előre figyelmeztetek, alapvetően téves. A századforduló diskurzusa a jelenlegi esetben valószínűleg csak *nyergául* szolgált egy olyan figyelem irányította vizsgálatnak, melyet elsősorban a *történetírásról általában* vonatkozó megállapítások lehetősége motivál. Ha nem futnánk bele ezáltal egy bizarr képzavarba, akár azt is mondhatnánk, hogy a századfordulót tematizáló beszédek és beszédművek most „csak” a kísérlettel nyúl szerepét hivatottak betölteni, és a diskurzus voltaképpen állításainál, különösen pedig állításainak igazságtartalmánál sokkal nagyobb mértékben kötötte le figyelmünket a szóban forgó beszédek milyensége. És mert a diskurzuson belül legfőképpen a történetírás egyes tulajdonságainak feltárására törekedtünk, így vizsgálatásunk mozgásterét szükségszerűen korlátozódott a *historiográfia* kereteire, hanyagolva az egyéb tudományokat.

A figyelemnek a történetírás természetére fókuszálásából következik, hogy a dolgozat céljából nemigen jelölhetünk ki olyan tanulságokat, amelyek valamely historiográfiai szöveg igaz vagy hamis voltának megállapítására vonatkoznak. Az effajta megállapítások ugyanis amiatt sajátosak, hogy a történetírásnak pontosan azon aspektusait nem ismerik el, melyeket a jelen tanulmányban tárgyainl kívánunk, és amelyek talán eredendően

⁴ A dolgozat írása folyamán most írt szöveget a fejembe először, hogy 2003-ban akár félreírható is lehet a századforduló megnevezés. Ezért köztöm, hogy jelenleg a XIX. századnak a XX.-ba fordulisan a téma

tartoznak hozzá a történetíráshoz, mint az igazság kritériumainak teljesítése (vagy nem teljesítése). Az igaz/hamis, az így történt/sem így történt értékkeltség valamelyikét odaltolni törekvő kritikai pozíció rendszerint ellekenti a történetírás olyan alapvető tulajdonságaitól, hogy a történetírás szöveg, mégpedig alaposan szerkesztett szöveg, és e mivoltából fakadóan ki van szolgáltatva olyan alakító lényezőknek, mint az elbeszélő jelleg vagy a retorikai törvényszerűségei, alapjelmei. Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy ez utóbbiak is történeti természetűek, vagyis a belőlük építkező rendszerek igen változókonnyak, akár csak minden egyéb, nyelvi elemből alkotott struktúra.

Hogy mivel tudunk meg többet a történetírásról, ha a tulajdonképpeni anyagára, a nyelvre történelileg ráépült szerkezetek (ezen esetben a *narratívitás*) szemszögéből vetjük alá az elemzés műveleteinek, nem mérhető föl könnyedén. Remélhetőleg nem elveve elítélendőek egy dolgozatban az objektivitás látszatát kias időre felfüggesztő megjegyzések, és lehetőségem nyílt elmondani, hogy személy szerint fontosnak tartom felhívni a figyelmet a történetírásnak a szövegszerűségből következő kiszolgáltatottságára konkrét, lehetőleg kortárs történeti elbeszélések vizsgálatán át. Elgondolkodtatott ugyanis, miféle történeti tudatot leplez az az elképzelés, hogy egyrészt a mindenkori jelent és a múlt egy adott szakaszát elválasztó időn mint úvegen egyszerűen keresztülnézve megpillantható a múlt, és a látványa elmesélhető anélkül, hogy saját hangunk hallatszódná; másrészt pedig hogy a múlttól szóló elbeszélésünk pontosan azt a képet fogja előidézni az olvasóban, melyet mi látunk.

A történetírói önművelésnek ez a számos munka által demonstrált hiánya aztán egyéb, messzebbre vezető következtetésekre is indíthat. Részben magyarázatot adhat a kortárs magyar historiográfiai termés műfaji szerkezetére is, az egyes elbeszéléstípusok és -témák dominanciájának okaira. (Úgy látom, hogy a kortárs magyar történetírás *mainstream* vonulata – a nézőpontok,

módszerek, témák tagadhatatlanul kialakult vagy kialakulóban lévő pluralitása mellett – továbbra is a totalizáló *newzettörténet*, illetve az ilyen módon fejbüntetett politikai eseménytörténet maradt. Persze őrizve a látszatot, hogy „a nemzeti történetírás műhelyeiben” folyó „tudományos buzgálkodás” még mindig képes megfelelni a funkciónak, „melynek jegyében a múlt század derekán és a század második felében intézményes formák között megalkották”³ illetve, hogy ez a funkció manapság is éppúgy érvényes, mint valaha. E véleményemet a történetképzés tapasztalt hangsúlyai mellett⁴ minden bizonnyal befolyásolta a dolgozatban vizsgált, az utóbbi években keletkezett szövegeknek elhite a vonulatba tartozása is, bár éppen a közéjük tartozó Romsics-narratíva valamelyest újszerű törekvést lehetne fenti megjegyzésem ellenpéldájául idézni – hogy miért hatástalanul, arra a dolgozat későbbi vizsgálódásainak eredménye válaszol.)⁵

Dolgozatomban négy, négy éven belül megjelent *newzettörténeti* jellegű *narratívák* a századforduló időszakát tematizáló

³ Gyáni 2000, 31–47; illetve 31–32.

⁴ Az ELTE történetképzésében 53 tanegység abszolválása vezet a bölcsészdiplomához. Ebből 1-1 (azaz egy-egy) jegyet kell arányosítás, valamint *gazdaság- és társadalomtörténeti tárgyból* szerezni. Ha pillantást vetünk a szigorlati tételegyrekekre, negyfelével kell keresnünk rajtuk a nem politikai-történeti tételeket – és a szigorlatoztatottok kérdéseikben és a feleletek értékelésében természetesen (amúszóhatom) ehhez igazodnak.

⁵ A legutóbbi *fr. de síre* történetírásunk produktumai között kétségtelesen reprezentatív láányt alkot a sok-sok igényes kiállítású, nem egyszer nagyívű *Magyarország-történet* (ideértve azokat is, amelyek csak egy-egy időszakot tárgyalják Magyarország történelének) ami véleményem szerint nem éppen az elbizonytalanodás jele. Ezzel kapcsolatban azért meg kell jegyezmem, hogy az államalapítás millenniumi bizonynyal összhangban hatott az effajta történetírás (legalábbis számszerű) megújulására, így kétféle némiképp a két legutóbbi századforduló hasonlóságának illúzióját.

szöveget elemzem, különösen két szempont tekintetbe vételével. Az egyik szempontot követve a *korszakolás* problémáját járom körbe az egyes művekben, előzva ezzel a századforduló elnevezés tartalmához való hozzáférést, de ennél általánosabb megfigyelések tételét is. A másik szempont által azokra a következőképpre vagy sajátosságokra kívánok némi világot vetni, amelyek a történetírás *elbeszélő felelőseiből* adódnak. Az elemzésben használt eszközök nem a hagyományos szaktudományos módszertanból származnak (ezeken például a történészképzés során elsajátítandókat értem), mégpedig végső soron azért, mert az utóbbi által kínált műveleti készlet egyszerűen kevésnek és eredménytelennek minősült már esetelt *céllaim* elérésére. Sokkal több sikerrel kecsegtetett a nyelvészeti és irodalomtudományi narratológia és a retorika tudományának eljárásait alkalmazni – így is cselekedtem. Jelen tanulmányban főként narratológiai szempontokat érvényesítve a következő munkákat használtam fel „alapanyagul”: *20. századi magyar történelem 1900–1994* (Pölöskei-Gergely-Izsák 1997); *19. századi magyar történelem 1790–1848* (Gergely 1998); *Magyarország története a XX. században* (Romsics 2001); *A tizenkilencedik század története* (Csorba 2000).

Bevallom, nem követtem túlságosan kifinomult aspektusokat a művek kiválasztásában – lényegesnek tűnt, hogy legyen a szövegnek valamiféle *respektusa* (kettő közülük egyetemi tankönyv, a Csorba-kötet sorozata „a Magyar Művelődés Alkalmából a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának támogatásával” készült, a Romsics-könyvnek pedig sajátosnak mondható jellege és olvashatóssága okán is nagy volt a kritikai visszhangja). Szintén fontos szempont volt, hogy legyen a *legutóbbi évek* ter-

⁶ A kötetről ugyan kiderült „második, bővített kiadás” volta, de hogy az első kiadás mikor jelent meg, arra nincs adat. Az biztos, hogy a négy mű közül időrendben ez keletkezett elsőként, annak megfelelően juttam el az elemzésnek sorba rendezésénél, magam sem térve el az időrend klasszikus szerkesztési parancsától.

méke, tartalmazza a századforduló elbeszélését, ám egy nagyobb narratíva részeként. Az sem volt közömbös, hogy például szolgálasson mind az egy-, mind a többszerződés elbeszélésre, illetve arra, hogy két különböző század narratívájába illesztve tárgyalja a századfordulót.

A századforduló elbeszélése a „nemzeti történetírás” narratíváin belül

A korszak problémája

Ha vizsgálódásunk tárgyánál egy korszakot tematizáló történelmi diskurzust jelölünk ki, elűz a gesztushoz célszerű mellékelni azokat az okokat és érveket, amelyek a korszak határának megvonását alátámasztják azon a szegényes, bár érthető indokor túl, hogy gyakorlatilag lehetetlen az időfolyamot „felszeletelni” elbeszélni vagy elemezni, szemléljük akár bármilyen, egyetlen történelmi aspektusból. Akármennyire is természetesnek tűnik azonban egy ilyesfajta magyarázat, a történészek ritkán élnek vele, amiből arra következtethetünk, hogy a potenciális olvasókkal közös tudásukként feltételezett a korszakhatárokat kijelölő ok, vagy pedig a határvonás érve implicit módon mégis benne rejlik az elbeszélésben. A magyarázat elmaradásáért talán nem jogtalan még egy harmadik lehetséges okot is sejtetni, miszerint pusztán praktikus megfontolás húzódik a főrésvonalak megrajzolása mögött: valahol el kell kezdeni, valahol pedig be kell fejezni.

Valószínűleg nem új gondolat a korszakolás magyarázata: nélkül maradását egy viszonylag erős, hosszú hatású történelmi hagyományban keressük, amely a világtörténelemnek mint üdvörténelemnek, majd, mint az evlág: tökéletesség állapota felé

haladónak a felfogását elvesztő vagy elutasító történeljlozódókat alapokon áll.⁹ Mi az az elv, amely összefűzi az események, jelenségek, emberek, eszmék és más történelmi entitások darabjait, ha az emberiség történetének teleológiája elenyészik? A kérdésre pusztán abban az esetben nem szükséges választ adni, ha korlátozzuk a történetekből az egyetlen vég felé irányuló tekintet perspektíváját, és gátakat emelünk neki az idő egyes pontjain – tehát fenntartjuk a *töredézettség* egy bizonyos fokát. Hans Robert Jauss *Rankéig* vezet vissza a korszakolás műveletét mint bevett történelmi eljárásmódot.

„A historizmusnak elkötelezett történetítő akkor látszott elkerülni a történelem befejezettségének és ugyanakkor folytatódásának dilemmáját, amikor csak korszakok leírására korlátozta magát, s azokat a »befejező jelenetig«¹⁰ vette figyelembe, ügyet semelve folytatásukra. A történelem mint korszakok ábrázolása – ez látszott a historizmus megtestesülési módszertani ideáljának.”¹⁰

Az sem új gondolat, ha a korszakot egy bizonyos szellem, eszmeiség élettereként fogja föl a történelem, s úgy jelöli ki a határokat, hogy az adott időszakban bizonyítékokat keres e szellem afirmációjára.

A korszakhatárok keletkezésének kérdése a történelmi jellegű tudományokat érintheti központi problémaként, s esetenként e tudományok művelői foglalkoznak is vele, lévén, hogy a nagy történetek idejének lejártát már jó néhány éve proklamálták a posztmodern ideológiákkal, és e bejelentésnek elvileg a hagyományos korszakok határát is föl kellett lazítani, vagy legalábbis rákérdezni indokoltságukra. „E kihívások között is kulcsfontosságú az a felfedezés, amely elkülöníti a mindenkori történelmi korszakot (pontosabban: a korszakotuldatot) és a korszak-

⁹ Löwith 1997.

¹⁰ Jauss 1999, 42.

határok létrehozásának műveletét. A történelemben szinte minden periódusról kimutatták már, hogy a kettő közöttsem fedi egymást, s a metahistória nézőpontjának éppen az a feladata, hogy e kétféle korszakot divergenciája által kijelölt dinamikus időszakadékokat vegye szemügyre.”¹¹

Hány évig tart egy század?

Az általam vizsgálatra citált munkák címükben viselik a korszakolás tényét, amelyet némileg félrevezetően egy évszázad határa: (kezdő- és záróév) által bezárt időszakasként tartalmak föl. Am ha az olvasó felül e könyvek bármelyikét, tapasztalhatja, hogy a címükben a XIX. és XX. századi magyar történelmet megelőlegező művek egyike sem a kronológiai értelemben vett századhatárokkal pontosan egybeeső történetidőt prezentálja. Leginkább a Csorba-összevétel volna várható ez a megfelelés, tudván, hogy e könyv a Magyarország századokra felosztott történelmét felmondó sorozat (*Hogyan Századok*) egyik darabja, ahol is magának a (szüntűgy megszabott határokkal bíró) teljes történetnek a „születelőlve” a század, vagyis az egy-egy kötetbeli időeltolódás az egész sorozatra kiható következményvel járhat – elvileg. Bónasztalan fekvő korelemlék közül kettő-kettő cím ugyanazt a tartalmat ígéri. Ha *összeállítás*ként tárgyaljuk őket (márpedig most ezt tesszük), kiemelt funkcióval rendelkezik a kezdőhelyzet, a történet megalapozása, vagyis a kezdőpont meghatározása. Csorbánál ez egy meglehetősen eredeti helyzet: azoknak a perceknek („történelmi pillanatok”) az érzékelés megjelenítése, amikor Kőrösi Csoma megérkezik Tibetbe – ő kora szimbolikus alakjaként kerülhet e kitüntetett történeti helyre középpontjába. Am a történetmondó perspektívája nyomán kiszélesül, különösen érthető, hogy számot adjon arról, a világon mi zajlott e kiemelt pillanatban. Végül felbukkannak

¹¹ Kulcsár-Szabó 1996, 128.

azok a sajátosságok is, amelyekben kifejeződik az elbeszélésben bennfoglalt idő kiszakításának magyarázata, az időszak egyénítése:

„A század így vált a piacgazdaság kibontakozásának, a polgári társadalom kiépülésének, a nemzetállamok kialakulásának történelmi időszakává.” (Uo. 8.)

Maga az eseménytörténeti elbeszélés II. József halálát tűzi ki indító szituációként, ám szinte nyomban hatástalanítja ezt a markáns határmegjelölést azzal, hogy II. József egész uralkodására kiterjeszti a korszakváltó szerepet:

„Az ő uralkodói évtizede során a dolgok visszafordíthatatlanul megváltoztak, így az 1790-es évektől új periódus indul a magyar történelemben: a polgári átalakulás korszaka.” (Uo. 9.)

Ezzel a kijelentéssel Magyarországra nézve is identifikálja a XIX. század szellemét, közösséget teremtve azzal az ímént idézett, szintén e század jellegére vonatkozó meghatározással, amely tagabb térré vonatkozott (a világra? Európára?). A XIX. század a kötetben nem az 1900-as évvel zárul, hanem 1914-gyel. A Gergely András szerkesztette *19. század* nélkülözi az előszót, azaz bármilyen eligazítást vagy indoklást a benne foglalt elbeszélés határolta, tárgyaira vagy akár indítékaira nézve. A bevezetés elmaradásából olvasatom szerint egyrészt az a következtetés vonható le, hogy az elbeszélés főnti alapelemét illetően a szöveg „nem kíván” párbeszédbe bonyolódni az olvasóval,¹² vagyis korlátozza az olvasó értelmezői tevékenységének hatókörét, mivel a szóban forgó tényezőket tekintve nemhogy alternatívákat nem kínál föl, de az alternatívák létezését sem hozza szóba. (Ezzel nem

¹² Nehéz volna meghatározni, ki lenne az ebben a többszerzős kötetben, aki az elbeszélés egészének kommunikációs helyzetében (hiszen az írás és olvasás köz tudottan kommunikációs aktus) a feladói pozíciót foglalja el, nem beszélve arról a további nehézségről, amely a szerző, a történelmi elbeszélő és a történet közötti viszonyok tisztázatlanságából adódik vagy adódhat.

állítom azt a Csorba-könyvről, hogy az értelmezésnek korlátlan játéktérrel biztosít, ám egy szimbolikus alak és egy vele kapcsolatos szimbolikus pillanat kiemelése „az életfolyam milliárdnyi szálból egybeszötti vásznából”, valamint az elbeszélői helyzetbe az olvasót is bevonó többes szám első személyű grammatikai pozíció kétségkívül szubjektívebbé és kommunikációs szempontból értékesebbé – személyesebbé – teszi az elbeszélést ellentétben egy olyan szöveggel, amely neutralizálni látszik az elbeszélési aspektust, és a vele való párbeszéd esélyét minimálisra csökkentve a passzív befogadó szerepét osztaná olvasójára.)

Másképp nyilvánvaló nehézségekbe ütközne nyolc különböző szerző elbeszélésének motívációit és módjait közös nevezőre hozni. Mába a feltételezett törekvés, amely egyöntetű és egyértelmű (a kétségeket és alternatívákat lehetőség szerint felszámoló) történet létrehozására irányul. Visszatérve a Gergely szerkesztette kötet korszakolására: a korszakkezdést konkrét kijelölésnek problémáját megkerülve¹³ a következő címet viselő fejezet áll az élen, és alapozza meg, vezeti fel a történetet: *A Habsburg Birodalom és Magyarország*. A cím sejteti, hogy a kronológia aspektusa nemcsak a kezdőév megnevezésének hanyagolásával, hanem egyéb módon is lefokozódik, mivel az első fejezet tárgyából következően nem fogadhatja vezérelveül az időtendét

¹³ Természetesen észrevettem a címlapon hatalmas számokkal írott 1790–1918 kitételeket, de mégsem hagyhatom megjegyzés nélkül, hogy a cím alapján jogosan várható incipitum („1790-től...”) íger nagy távolságba került az elbeszélés tényleges kezdetétől, mégpedig olyannyira, hogy az első eseménytörténeti fejezet (amely valójában a negyedik) sem ezzel az évszámmal indul, hanem egy másikkal: „Az 1780 végén trónra lépő II. József...” (Gergely 1998, 128), egyúttal minden II. József uralkodásának egyes eseményeiben jelölve meg azokat a fordulópontokat, amelyekből a későbbi történések kifejlének. Így hát nem tartom alaptalannak a megállapítást, miszerint a korszakkezdő évszám címlapon való feltüntetése ellenére is jogos a bírdás a történet kezdőpontjait illetően.

(és a gazdasággal, valamint a társadalommal foglalkozó második és harmadik sem).

Az első fejezetek *pillanatfelvételek*, amelyek az eseményekből szűzödő történet ellenében hatnak, minthogy leginkább egy, a választás momentumait elmosódottan (másodrendűként) feltüntető pillanatfelvételhez hasonlíthatók. A *pillanatfelvétel* minősítés azonban bizonyosan paradox annyiban, hogy az első fejezetekben érintett időszakok a rapszodikusán előforduló évszámokból kikövetkeztethetően a XVIII. század közepétől egészen 1895-ig tart, miközben a melléjük (helyesebben utánuk) illesztett, *csomagotörténet*-nek nevezhető elbeszélések időhatárai markánsan, egy-egy évszámmal jelölten módszeres kronológiai előrehaladást mutatnak egészen 1867-ig, ahol is egy újabb „pillanatfelvétel” (ezúttal gazdasági vonatkozású) szeli át az időelvű elbeszélés folyamát.

A szinkrón panoráma és a diakrón történetmondás erfajta *világszíni*, mondhatni, sejtetek némi anomáliát vezérelveik (és így a teljes, nagy század-elbeszélés) összefüggéseit illetően. Am ezek tárgyalását most elhalasztom, magam is alkalmazkodva a tematikus és nem asszociatív elbeszélői diskurzus rendjéhez. A szóban forgó többszerzős történet és a Csorba-könyv végső szakaszhatára között igencsak konkrét különbség tapasztalható pontosan négy év, azaz egy világháborúnyi idő. Ez az ellentét rejthet valamiféle vitát a XIX. század végét illetően. (Immár természetesen látni, hogy ez nem 1900), amelyet azonban egyik könyv sem említ, habár egy világháborúnak mondott konfliktus benne vagy kimaradása egy történet szintjében vélhetően kihatal az egész elbeszélésre. A miértre és a mikéntre vonatkozó választ azonban halasszuk akkorra, amidőn már számba vettük a további két munka korszakhatárát.

A címükben a XX. századot feltüntető Magyarország-történetekkel kapcsolatban a fentiekből adódóan már a fellapozást megelőzi a gyanú, hogy a XX. század éppen így nem 1900-zal

(vagy 1901-gyel) indul majd, mint ahogy a XIX. század történetei sem 1800-zal (vagy 1801-gyel) kezdődtek. A gyanú természetesen be is igazolódik.¹⁴ A Póloskei-Gergely-fészek szerkesztette (a továbbiakban Póloskei 1997) XX. századi magyar történelem elbeszélése a címenen túl a következő mondattal veszi kezdetét: „Az 1867. évi kiegyezéssel teremtett kettős Monarchia csillagórában született.” Ha azonban a Gergely-féle XIX. század „panorámaszerű” első fejezeteit sem tekintettük elég relevánsnak az elbeszélés tulajdonképpeni kezdőpontját illetően, akkor itt is illendő folytatni az olvasást és felkutatni a második korszakkezdetet. A továbbhaladást az is indokolja, hogy az első, rövidebb állapotleíró fejezetekben az évszámok nem időrend vezérelte sorban bukkanak elő most sem, sőt, egyes fejezetek szinte nélkülözik az évszámokat, amely gyakorlatot természetesen hiba volna felkérni, ha a (feltételezetlen) kronologikus rendet követő, és így az évszámoknak történetalakító szerepet biztosító eseménytörténeten kívül egyéb, eltérő sajátosságokkal bíró történetirői műfajok létjogosultságát is elismerjük. Továbbolvasva a művet tehát csakhamar rálelhünk a keresett második korszakkezdetre, mégpedig a *Literális reformpropitika* címet viselő fejezet első mondatában:

¹⁴ Később személyesenek tűnő megjegyzést kell fűzőm ahhoz a dolgozatomban gyakran tapasztalható gyakorlathoz, hogy a jelen igeidejét alkalmazom – miként azt most is teszem. A megjegyzés lényege és magyarázata a következő: Történetészként számos alkalommal részeseiterek tanácsain a szemléletű dolgozatok megírásával kapcsolatos módszertani és stilisztika jellegű tanácsokban. Egy sem volt: rám azonban olyan hatással (kategorikusán illetően sem), mint az, miszerint *élténeti témijú dolgozatban kizárólag a múlt igeidejét illeszkedő használni*. Nem tudom, hogy milyen széles körben osztják ezt a véleményt szaktudományos körökben, művekenélle a mostani dolgozatom olvasójával közölnöm kell, az én vélekedésem ebben a tárgyban a dolgozatomban követett eljárásból kideríthető, illetve, hogy ez az eljárás nem csupán a vélelőden következővénye, hanem megfontolt stratégiáé.

„1890. március 8-án megbukott Tisza Kálmán, és néhány nappal később Bismarck kancellár. A két, csaknem egyidejű bukás, ha nem is meglepetésszerű, de nagy horderejű esemény volt, személyekben fejezte ki egy korszak leáldozását. A változás mindazonáltal meglehetősen szürke személyiség, gróf Szapáry Gyula, egy sablonos mágnáspolitikus és óvatos reformpolitikai irány jelezte.” (Uo. 19.)

A fenti néhány mondat véleményem szerint világosan mutatja be az egy korszak határainak kijelölését övező nehézségeket. Hogy két politikus egyidejű távozása egy korszak végeként legyen értelmezhető, annak mindennekellát a szóban forgó államfőiről közötti párhuzam megvonása az előfeltétele. Ez jelen esetben nem történik meg explicit módon, az olvasónak magának kell megalkotnia ezt a hasonlóságot a rendelkezésére álló (előzetes) ismeretekből. Távozásuk körülményeiben ugyanezeket a közös vonásokat tételezzük fel (vagyis hasonló folyamat, következményeképpen történt Bismarckkal és Tiszával az, ami történt), és mindkettejük távozása bukásként, azaz kudarcként, sikertelenségként ítélendő meg – ez a megítélés arra a narratívára van következménnyel, amely a két politikusi életpálya egészét öleli föl. Két különböző személy sorsa természetesen csak későbbi konstrukció által lesz hasonló, és e konstrukció megalkotását általában alapvető módon befolyásolják az időbeli egységek: a kortársiasság, sőt, jelen esetben a (szintén utólagosan bukásként értékelt) pozitívizálás egyidejűsége. Talán nem alaptalan azt mondanunk, hogy az egyidejűség a múlt elbeszéléseiben történetalakító funkcióval bír visszamenőleg is – vagyis nem mint hasonló folyamatok hasonló következménye,¹⁵ hanem mint az előzményekben hasonlóság találására buzdító motiváció. Így válhat a két eseményt első pillantásra pusztán egyedülálló rokoni vonásként összekapcsoló azonos (vagy hasonló) dátum jóval na-

¹⁵ Bár az is kérdésként vetődhet föl, hogy hasonlóan minősített folyamatok önkéntlenül hasonló következményeket eredményeznek-e.

gyobb jelentőségűvé – jel lesz, amely jóval többet sejtet önmagánál, éppúgy, mint ahogy a jéghegy csúcsa az egész jéghegyet. Ez a jelenségek és események sokaságát eggyé forrasztó szimbólum fontos szereppel bír a történetírás korszakoló tevékenységében. „A korszakhatárok tehát jelként foghatók fel, olyan jelként, amelyek nélkül nem létezne a múlt, legalábbis abban az értelemben nem, hogy jelentéseket teljesen hozzárendelő, értelmezni lehetne.”¹⁶

A korszak földszel

A fent idézett közös bukás mint korszakhatárjel azonban egyéb általános sajátosságokat is példáz a korszakolással kapcsolatban. Egyrészt azt, hogy bevett szokás egyes korszakokat személyekkel szimbolizálni, amely szimbolizálás azonban nem mondható problémamentesnek. Mi fűzhet össze egy múltbeli személyt és egy, az időből kivágott szakaszt? A kapcsolat létrehozásának nyilvánvaló alapfeltétele az azonos időhöz kötöttség, pusztán az a kérdés, hogy az illető személynek tevékenysége milyen mértékben járul hozzá a múlt egy darabjának korszakká avatásában? A személy tevékenységének jellege ad-e arculatot azoknak az éveknek, évtizedeknek, amelyekben élt, vagy az adott korszaknak tulajdonított jelleg (szellem) ad jelentőséget egy-egy személynek? Mivel a történetírásnak is van története, nehéz volna az iménti kérdés gordiuszi csomója; egyetlen válasszal kettészelni – ugyanis az egyes történeti személyek kiemelése akár a politikusi életpályák tömegétől gyakran a történetírás (és az emlékezet) hagyományában gyökerezik, és nem kevés munkát emészt el e történeti notabilitások sorának megbontása, az életpályákhoz rendelt értékek finomítása. (Tapasztalatom szerint a differenciált minősítés kimunkálásáról könnyebben fordítható

¹⁶ Kulcsár-Szabó 1996. 130.

az adott szereplő értéke az ellenkezőjébe, amivel a jelentősége természetesen még nem vesztí el.)

A tárgyalt korszakmegjelöléssel kapcsolatos további észrevétel a *határ* (a változás) kettős jelzése Szapáry Gyula miniszteri-nöki feltűnésével. Emögött az a koncepció rajzolódhat ki, amely azonos folyamat következményeként aposztrofálja kormányfői bukását (hiszen az előzőekben nemcsak Tiszáról, de Bismarckról is szó esett) és helycseréjét. A helycsere mint változásjel politikusi (személyi?) tulajdonságok közötti eltérések feltételezését indukálja, és éppen a szöveg ismét az olvasói előismeretekre apellál, arra, hogy Szapáry rövid, bár karakterisztikusnak (Önd Elpizálásából („meglehetősen szürke személyiség” illetve „sablonos mágnáspolitikus”) Tiszára nézve ettől különböző identitást, attitűdöt körvonalazzunk. De vajon mitféle következményei vannak a magyar történelemre nézve annak, ha valaki „meglehetősen szürke személyiség” és „sablonos mágnáspolitikus”, vagy ettől feltételezetten eltérő jegyekkel bír (gondoljunk itt Tiszára)? Talán nem csupán az én véleményem, hogy erre a kérdésre nehéz választ találni, ha csak nem tulajdonítunk törvényszerű hatást minden egyes jellemvonásnak. A történetírás narratívának csomópontjaiba helyezett szereplők tárgyalását azonban most csak utalásszerűen ejtethetjük meg, lévén, hogy erről a problematikáról illendőbb az elbeszélés alapcsemei között szót ejteni.

A történelmi természet és a kronológia

A korszakolás kérdéséhez visszakanyarodva vegyük szemügyre a negyedik narratíva eljárását. Romsics Ignác Magyarországi-történetében az elbeszélés voltaképpeni indulásához több reflexív-összefoglaló szövegen át vezet az út, amelyek már előzőleg orientálják az olvasói figyelmet. Deklarálódik a narrációnak való ellenszegülés szándéka és ennek oka is. Nem maradtunk el igazítás nélkül a korszakolást illetően sem: „A történelem természetéből adódóan alapvető rendezőelve a kronológia [tudni-

illik az elbeszélésnek – S. K.]. A nyolc nagy fejezet tárgya a 20. századi magyar történelem egymást követő – és rendszerint egymást tagadó – nyolc nagy korszaka. Az egyes fejezetekben belül – különösen a flegyensúlyozott, hosszabb történelmi korok esetében – viszont általában tematikai rendezőelv érvényesül. [...] Az eseménydús forradalmi időszakok esetében ezt a struktúrát természetesen nem, vagy csak sokkal kevésbé tudtuk alkalmazni.” (Romsics 2001, 9.) Arról itt sem olvasható explicit kijelentés, hogy a XX. század e nyolc korszaka milyen elvek alapján vált „nagy” korszakká. Vajon mi ezeknek a szakaszoknak a feltételezett, ráadásul egymást tagadó szelleme, és mi a forrása ezen szellemeknek, a történet mely vetülete hordozza őket?

E kérdés a Romsics-könyv esetében annál is fontosabb, mivel a szöveg szakítani látszik a teleologikus elbeszélésrenddel, amely egy időszakasz végéig kiteljesített esemény felé halad. Az ebből kibukkanó tényezők (általában események és a hozzájuk társított szereplők) értékét is az illető cselekvőség határozza meg; tehát a korszakokon belüli tematikus leírásokat bár összefűzheti valamilyen laza kapcsolat, az elválasztás gesztusa ennél hangsúlyosabb, hiszen éppen az egységes rendezőelvet, a célszerű előrehaladást tagadtuk meg a korszakelbeszélésektől. Ez esetben azonban hol, melyik témán (*állami és politikai gazdaság; oktatás; társadalom; kultúra és művelődés; külpolitika*) belül keresendő az az alapmonia, amely sajátos arculatot ad az adott időszakasz-nak, és ekképpen korszakká emeli azt? A Romsics-könyv fejezetei élesen álló rövid összefoglalóknak köszönhetően egyszerűbbnek látszik kifejtetni a korszakszellem mibenlétét, mint az effajta „rövidtörténeteket” nélkülözö, de szintén korszakoló narratívák esetében.

A monarchiabeli évtizedeket előzményként tematizáló fejezet előszava a bennfoglalt időszakot a kiegyezéstől¹⁷ költözhető *hanyatlástörténetként* definiálja, polemizálva (a szöveg szerint) a közvélemény által vallott „boldog békeidők” korszaknévvel. De ennek a hanyatlástörténetnek a voltaképpeni tere korlátozott, hiszen „a súlyos szociális és politikai problémák érlelődéséből” következik a „káprázatosan gyors gazdasági növekedést és kulturális fejlődést” felszűni jelenségekként, a problematikus színek előtereként fölfogva.¹⁸ Nem túl merész gondolat e hangsúlyáthelyezés magyarázatát a későbbi eseményekben és azok feltételezett okaiban keresni, egyúttal azonban az a konzekvencia is levonható, hogy a korszakjellegzet nem támasztja alá minden aspektusa a tárgyalt időszaknak, ám épp ezen ellentmondó szempontok *lefejtésén* teszi lehetővé a hanyatlástörténet koncepciójának sikerét. A megfigyeltekből egyúttal az a tanulság is levonható, hogy bár meglehetősen következetes a lökrekvés a korszakokon belül elkülönített, állandó aspektusok kiegyensúlyozott tárgyalására, a korszakolás némiképp *örténytelenné* e szándékot, hiszen, mint láttuk, a korszak arculatának meghatározásáért fel kellett áldozni az egyensúlyt, és egyes aspektusokat kiemelni a

¹⁷ A kiegyezés értékelése emblematikus az ezt követő korszakra nézve, hiszen „fény- és árnyoldalak egyaránt voltak” (Romsics 2001, 17). A korszak egészét illetően is igyekszik a szöveg fenntartani a költős értékelést, ám a végkiesség mégis a negatív oldalt látja el nagyobb súllyal.

¹⁸ A hanyatlástörténet és a korszakhatárok közötti összefüggést világítja meg a következő megjegyzés: „Abból, hogy a korszakhatár nem a valóságtörténelem szulte immánens cészúra, könnyen belátható, hogy a »fejlődés«, illetve a »hanyatlás« valójában olyan narrációs sémák, amelyeket egyazon időszakhoz eltérő és nem »rígizett« aspektusai hoznak létre. Ezeket az aspektusokat a múlthoz való viszony értékelése alakítja ki, azaz ettől függően lesz a jelen a múlt »bördaléka« vagy éppen »eredménye.« Vö. Kulcsár-Szabó 1996, 131.

többi rovására.¹⁹ Ha a Romsics-könyv korszakhatárait szemügyre vesszük, tapasztalhatjuk, hogy azok kijelölése is a tematikus tárgyalás ellenében hat, mivel túlnyomórészt esemény- vagy politikatörténeti fordulópontokból emelkedik ki a korszakok közötti választófal. Hogy mekkora nehézséget okoz az eseménytörténeti, alapformájában erősen narratív jellegű elbeszélés és a statikus, narrációnak ellenszegülő tematikus leírások elvének együttes alkalmazása, és hogy e két elv küzdelmében végül melyik kerekedik felül, melyik lesz szerkezetadó a XX. század elbeszélésében, azt példázza az előző már idézett kitétele a tematikus tárgyalási módra vonatkozóan:

„Az eseménydús forradalmi időszakok esetében természetesen nem, vagy csak sokkal kevésbé tudtuk alkalmazni.” (Kiemelés tőlem – B. K.)

Leírás és történet

Az analitikus és narratív történetírást szembenállóként értékelő vélekedés nem új keletű, és nem is meglepő, hiszen mindkét műfaj művelőinek érvel helyénvalónak tűnnek. „Egyrészt a strukturális történetírás hívei rámutattak arra, hogy a hagyományos történeti elbeszélés a múlt számos fontos aspektusa fölött átsiklik, amelyekkel egyszerűen nem tud mit kezdeni, a gazdasági és társadalmi keretők kezdve egészen a hétköznapi emberek

¹⁹ A Romsics-elbeszélésben a kiegyezéssel korszakánál hosszabb időtartamú korszakokhoz is társul szellem, habár e társítások nem a szöveg kitüntetett pozícióiban tűnnek föl. Például: „Kétségtelen viszont, hogy a 20. század demokratikus korszakával ezeket az elveket már egyre kevésbé lehetett összehangoztatni.” (20, a Monarchia államszervezetével és annak működőképességével kapcsolatban.) Valamint: „Az oktatás tartalmi kérdéseiben a politika általában nem szól bele, sőt a liberális korszakok jeleként előfordult, hogy konzervatív tanácsminiszterek védtek meg radikális tanárokat konzervatív Hatalmal szemben.” (45, a XIX. századra vonatkozóan. Kiemelések tőlem – B. K.)

tapasztalatig és gondolkodásmódjáig. [...] Másrészt viszont az elbeszélés támogatói arra mutattak rá, hogy a struktúrák elemzése statikus, így bizonyos értelemben történelmetlen.²⁰ A történetírás kurrens vonulatait e két irányra redukálni természetesen lehetetlen, de véleményem szerint az általam vizsgált munkákban alapvetően (több-kevesebb elszántsággal) e kettő összeegyeztetésére történtek kísérletek. E szándék okára reflektáló válassz azonban csak a Romsics-könyvből nyerünk, a többi mű esetében mindössze találgathatunk. Az összeegyeztetés eredményének kapcsán viszont megelőlegezem azt a belátást, hogy sikere fölöttébb kétséges. Véleményemet igyekszem majd alátámasztani az elbeszélés alaptényezői: vizsgálm fejezetben.

A dekadenciá²¹

Amennyiben rátérünk a dolgozat témájával választott időszakra, tehát a századfordulóra, úgy megállapítható, hogy mind a négy századforduló-elbeszélés a *hagyományos* narratív sémájának keretei közé illeszti az általa kiemelt történéseket.

Csorbai: „És amikor a »generális« immár Bécsből is megkapta az obsitot, egy korszak valóban véget ért Magyarország történelmében. A milleniumi ragyogás, a századvég és a századelső minden további gazdasági-társadalmi-kulturális gyarapodása ellenére egyre nyilvánvalóbb és egyre inkább állandósuló politikai válság időszaka váltotta fel a konszolidáció periódusát.”

²⁰ Burke 2000, 39–40.

²¹ Egyesek szerint a *dekadencia* fogalma történetileg teljesen üres. Lásd: Gilman, 1990.

Pölöskei:²² „Tisza Kálmán távozása után senki sem akadt, aki a kormányzat belső nyugalalmát és szilárdságát hosszabb távon biztosíthatta volna. Ez nemcsak a politikusok gyengeségéből, netán alkalmatlanságából fakadt, hanem elsősorban a megváltozott, megnehezült körk sajátosságaiából következett. [...] A politikai válság ezért a századfordulón kiszélesedett, miközben a gazdasági növekedés – ha nem is valamennyi ágban és nem is egyenletesen – tovább folytatódott.” Hanák: „A Monarchiában gyakori közjogi sürlődások, a nemzeti és szociális ellentétek voltaképpen a tőkés rendszer működésének másutt is fellépő, mondhatni általános jelenségei voltak, amelyeket a nyugati világban megoldottak, leküzdöttek, legalábbis túlélték. E két elemi erejű – és már a századforduló idején is észlelhető – folyamata valószínűsíti, hogy az említett zavarok a Monarchiát illetően valóban a súlyos válság és a bomlás előjelei voltak.”

Romsics: „A káprázatosan gyors gazdasági növekedés és a kulturális fejlődés háttérében olyan súlyos szociális és politikai problémák érlelődtek, amelyekkel a kiegyezései rendszer – Deák és Eötvös szellemétől elkanyarodva – részben nem akart, részben pedig nem tudott megbirkózni. Ezek a problémák már a 19. században, a kiegyezés megkötésének idején, s az azt követő évtizedekben is érzékelhetőek voltak. Igazán súlyossá azonban csak a századfordulóra, illetve a 20. század elejére váltak.”

²² Emtől kezdve a Gergely András szerkesztette 19. századi magyar történelem 1790–1918 című kötetet fogom Pölöskei néven rövidíteni, mivel a vonatkozó fejezeteket Pölöskei Ferenc írta. Az eddig Pölöskei címmel jelzett 20. századi magyar történelem című munkát vagy Hanák néven (a koalíciós kormány hivatalos lépésének évéig tartó időszakot Hanák Péter tárgyalja), vagy pedig Pölöskei²⁰ néven tárgyalom (ha a következő szakaszról esik szó, mely az adott műben szintén Pölöskei Ferenc tollából származik, és bár így tűnhet, mégsem teljesen egyezik az illető szöveg a XIX. századi történelem hasonló fejezetével).

A forrás szemelvényekből némiképp kitetszik, hogy a válságlörténet nem mindegyik századfordulós elbeszélésben bír azonos motivációkkal (például a „fókusz rendszer”, a „megnehezült idők” vagy a „figyezés rendszer” megjeleni a narratíva háttérjellegének alayvető okaként meglehetősen eltérő koncepciókkal talál). Bár ez nem zárja ki a magyarázatok egyes pontokon lörténeti egyezését, már csak azért sem, mert a szerzők valószínűleg azonos dokumentum- és szakirodalom-anyagból válogathattak, illetve a szóban forgó korszak dekadensként való felfogása korábbi történeti összefoglalók öröksége is. Az, hogy mind a négy elbeszélés a válságlörténet sémájával azonosul, természetesen, ahogy az eddigiekből is kiillik, nem jelenti azt, hogy lényegük is egyeznek a történetek, és csupán jelentéktelen műánszok okozzák a közöttük tapasztalható eltéréseket. Erre egyrészt az a magyarázat, hogy a történetírásnak eddig löbnyire nem sikerült létrehoznia a narratív keretek gazdag tárházát, és csupán a legáltalánosabb sémákkal szokás alkalmazni egy-egy elbeszélést. E jelenség magyarázatát talán abban is lehet gyanítani, hogy a bonyolultabb keretek nem elég rugalmasak a jelenségek és események sokaságát összetolni, márpedig egy egyszerű alpnarratíva hiteles, összefüggő előadásához is erőteljes változtatásra van szükség. A *Magyarország története* szókapcsolatot címükben viselő elbeszéléstípusok esetére különösen igaz a fenti állítás. „A nemzeti történelem történészek által alkotott fogalmának belső koherenciát és homogenitást kölcsönöz, hogy a konstruálás során nagy szerephez jut a *telefolgatás* és a *kirekesztés* mechanizmusa.”²³

Korszak és idők „érzetei”

A jelen fejezet elején szó esett arról a különbségről, amely a korszak és a korszakforduló érzékelésében a kortársak és az

²³ Gyáni 2000, 44.

utólagos értékelés között tapasztalható. A négy elbeszélésben több olyan megjegyzés is szerepel, amely felrója a kortársaknak, különösen a politikusoknak, hogy nem ismerik föl az országot fenyegető veszélyeket és a válság jeleit.

„Az ő illúziója főként abban állt, hogy azt hitte, a «nemzeti munka» koncentrációjával még egyáltalán fenntartható, meg menthető ez a magyar szupremácia. Hiába volt realista számos részletek kérdésben, ha maga a cél volt irreális, amit a nemzet elé tűzött.” (Tiszáról lásd Csorba 2000, 239.)

„Így, miközben emberségre és hazafiságra nevelt, Jókai egyben vakka is lette olvasóit. [...] a nemzet veszélyérzetének eltorzulásához és a problémákat elfedő önámításhoz ilyképpen Jókai is hozzájárult.” (Romics 2001, 89.)

„A nemzeti kérdés veszélyességével a magyar vezetőknek csak töredéke és a közvéleménynek csak törpe kisebbsége volt tisztában.” (Uo. 88.)

„A magyar parlamenti pártokban jelentkező új irányzatokat valójában nem ismerte, nem is nagyon érzékelte.” (Kluon-Héderváryról Poltske 1997, 431.)

„Ha Ferenc Józsefben az államférfini bölcsesség egyetlen szikra pislákol, könnyen belátható volna: elérkezett a kiengesztelődés leghatásosabb – és legolcsóbb – pillanata. De hát éppen ez a szikra hiányzott.” (Kossuth temetése kapcsán Hanák 1993, 22.)

Az éleklátás eredmények megleslesítője azonban leginkább egyetlen figura, aki, bár a korszakban egyszer sem politizált Magyarországon földjén, periferikus és progresszív nyilatkozataival rendszerint lekölázta gyakorló politikus kortársait. Vegyük például az egyházpolitikai reformokról kialakult vitát: „Ha a pápól tekintély és a szászok az ellenzék, Kossuth szava a reformlábort támogatta.” (A főni mondatot a szövegben közvetlenül egy Kossuth, mellette pedig egy Ferenc József-idezet követi egyáltalán.) „Tanulságos az összehasonlítás: Kossuth Lajos – akinek nemzeti elköteleződése aligha szorult a Tisza Istváné mögé –

már több mint fél évszázaddal korábban, 1846-ban az általános választójog hívének vallotta magát, és nem gondolta azt, hogy ez kárán válik a magyarság történelmi hivatásának! (Csorba 2000, 240.)

Szintén az egyházpolitikai reformok kapcsán:

„... az Ugron Gábor mögé felsorakozó függetlenségiek a maguk következetes ellenzékiségét hangsúlyozva szembefordultak a kormány javaslataival. Figyelmen kívül hagyták Kossuth egyik utolsó üzenetét, amelyben hangsúlyozta: [sic!] a reformok nem tölnek tovább halasztást.” (Pálóskai 1997, 472.)

„Kossuth az emigrációból üzenté, hogy »az antiszemita agitációt, mint a XIX-ik század embere szégyellem; mint magyar restellem, mint hazafi kárhóztatom.«” (Romsics 2001, 75, mások hasonló értelmű, de nem egyenesen idézet állástoglalása mellett.)

Bár mindegyik szövegben olvasható az egyes, x vagy y válságjelenséggel kapcsolatban a megjegyzés, mely szerint nyilvánvaló és tisztán érzékelhető volt a kortársak számára is, a *fin de siècle*, tehát magának a változás idejének hangulatát azonban csak egyetlen századforduló-elbeszélés szerinti tapasztalták a kortársak, és ez a narratíva Hanák Péter tollából származik, a monarchiabeli kapitalizmus sajátos szerkezeti jelenségeivel egyazon kontextusba helyezve. Mivel a Hanák-szöveg századfordulójának ez a kapitalizmus-mutáció a főbb koncepcióból leginkább elütő, ám fundamentális jelentőségű vonása, jónak látok itt egy némileg hosszabb szövegrészt citálni: „Ez a külföldös állam a polgári átalakulás befejezését, az állami-polgári rendszer demokratizálását illetően ugyan elmaradt a nyugati világtól, de a hatalom bürokratizálását és elítélgenedését, a polgárok rossz közérzetét, a nemzeti viszályok és a faji előítéletek köznapi evidenciává válását tekintve megelőzte korát. A megkésették eme paradox koraszülöttségéből különleges érzékenység fakadt – nevezhetjük ezt akár profetikus látomásnak vagy történelmi meteoropátiának is –, és egy egész értelmiségi generáció szecessziója szüle-

tett, morális és kulturális lázadás az apák frusztrált világrendje ellen – és egyúttal a fajlmádók és fajgyűlölők, az újkonzervatívok és újradikálisok, a népiesek és a kommunisták utópiái ellen. Ebből az ellentmondásból Európa egyik legnagyobb dekadenciája született a Duna-tajon, amely az elsők között riasztott, mozgósított a meg-meg sem született totalitárius tömegdemokráciát és fasiszta kommunizmusok ellen.” (Hanák 1993, 19.)¹⁴

Annak a megállapítására, hogy valóban érzékelték-e a kortársak a korszak végét és a konkrét, megnevezhető változásokat mint a korszak indexeit, e dolgozat nem kíván választ adni, ugyanis céljai között nem szerepel egy-egy kijelentés referenciális igazsága vagy hamissága mellett voksolni, de különösen nem bárkinek a székéltelmét megítélni. Pusztán az olvasó pozícióját elfoglalva fel kívánja hátni a szöveg történelműiségéből fakadó alternatívákat – ez lehet a maximum, amire jelenleg törekedhetünk. Összhangban a fentiekkel megállapítható, hogy egy korszak kortársi érzékelésének bizonyítékai leginkább erővel bírnak a korszak önálló, nem konstruált, „talált” mivoltán nézve. Mind-ezen bizonyítékok mögött azonban rejtezik egy elsődlegesebb konstrukció, amely a kortársi megnyilvánulások sokféle tömegét egy irányba hatónak, azonos tartalmúnak ítéli. Másrészt az idézet nem tisztázza, kik voltak a vég-érezékelés hőviselői. Ha az értelmiségi generációt ruházzuk fel e képességgel, a kizárás egy újabb példáját találtuk meg, amely jóváhagyja az elit (politikusok, művészek, tudósok stb.) történetének nemzeti történelemként való felfogását. Viszont amennyiben a polgárok rossz közérzeté-

¹⁴ Ehhez még a kortársakról: „Valóban, ők is tudták, legalábbis érezték, hogy nem egy keveset időszerűtlen egység pergett le, hanem egy korszak ért véget”, valamint: „Kossuth megérezte: fadukóban a szecs kereké” (Egy 1849-es Kossuth-üzenet kommentárja.) „Tizsa is megérezte, alkalmasint már tudta is során kerekének közeli fordulóját.” (Ez is kommentárként egy közvetlen Tizsa-idézés mellett. Mindkettőt lásd Hanáknál: 1993, 15.)

ből eredeztetjük (és így szélesebb körre visszük át) a *fin*-érzetet, akkor meglehetősen bizonytalan érvel teszünk meg a kurszak-érzékelést bizonyítóvá – azt, hogy pontosan mi jutnak a polgároknak a századvegen rossz volt a közérzetük. Ezek a belátások pedig a gyakorlati történész következő állításához hasonlatos konzekvenciával járnak: „A történelem nem a valóság, csak annak égi mása. Így hát a századfordulók igazán akkor telnek meg váratkozásokkal, megmagyarázhatatlan szorongásokkal, világvégehangulattal, amikor a történész leül fróaszialához, hogy a kezdet és a vég, a keletkezés és elmúlás, a születés és a halál nagy metaforáival szembesüljön.”²⁵

Az elbeszélő jelleg lehetséges következményei a történetírásra nézve

Ebben a fejezetben annak a kérdésnek a megválaszolására teszek kísérletet, miként és milyen eredménnyel alkalmazhatók a *narratológiai* eszközei a historiográfia sajátosságainak leírására. A „sajátosságok” megnevezéssel elsősorban olyan jellemvonásokra utalok, melyek nem tartoznak egyértelműen a *történetírás* név keltette közhelyszerű asszociációk körébe, hanem a történetírásnak leginkább abból az immanens tulajdonságából adódó következményekről van szó, hogy *szövegben* nyilvánul meg, pontosabban szólva *elbeszélő szövegben*.

Miután fontos szerepet szánunk annak a tapasztalatnak, amely a történetírás elnevezése alatt összefoglalt írott verbális produktumokat elbeszélésként (narratívaként) fogja föl, nem art korvonalazni, mit is értek ez alkalommal elbeszélésen. A narratívakutatás interdiszciplináris keretek között folyik, és következtetései nem választhatók el élesen egymástól az egyes tudományok sajátos szempontjait figyelembe véve. Jelen esetben a narratíva olyan értelmezését veszem alapul, „amely az elbeszélő szöveget

²⁵ Sáfáy 1993: 74.

a *Wriethet*hez (a narratív tartalomhoz) és a *narráció*hoz (a narratív előadáshoz) való viszonyából kiindulva határozza meg. [...] a narratíva teszi lehetővé számunkra, hogy egyfelől az eseményekről, másfelől az azokat létrehozó eljárásról tudomást szerezzünk, vagyis a történetről és narrációról csakis a narratívához való viszonyuk alapján van értelme beszélni.”²⁶ Tehát bármely narratívát tematizáló beszédnek lényegi eleme „az eseményeket létrehozó eljárás” leírása, mégpedig azon fontos szempont hangsúlyozásával, hogy a szóban forgó eljárásokról egyedül a narratívából értesülhetünk. Külön kiemelendő a narratíva ilyen felfogásának következménye – vagyis az az észrevétel, hogy az elbeszélés fogalma nem merül ki pusztán a történelemben. Magyaránt: ha az elbeszélést árterszónék tekintjük, amelyen – mint egy ablaküvegen át – megpillanthatjuk az események menetét a maguk őseredetien tiszta állapotában, akkor a narratív szövegnek olyan tulajdonsága felelt sikkunk át nagyvonalúan, amely nélkül az elbeszélés nem *elbeszélés*. Nos, ezért „automatizálhatatlanul nek a történeti narratívákkal megalkotó eljárás(ok) tárgyalását.

Bár számos tanulsággal kecsegtet a történetírás narratíváinak mint kommunikációs „helyeknek” az elemzése, most mégis étekintek ettől az elemzéstől, mivel túlságosan messzire vinné voltaképpeni tárgyainktól, a konkrét szövegektől, és sokkal inkább illene egy nyelvészeti jellegű dolgozat keretei közé. Helyénvaló inkább arra fókuszálni, milyen elbeszélésgeneráló eljárásokról tudósítanak a narratív alapelemek adott szövegeinkben, és így talán abban is reménykedhetünk, hogy körvonalazódik majd

²⁶ Tótrai 2002: 18. A szerző Gárand Genette megállapításaira kíváncsiok. Az idézetekből is számba vehető a narratív valóságnak a Genette által elkülönített három aspektusa: az elbeszélés („narratíva, szóbeli vagy írott szöveg, amely eseményt vagy eseménysort közöl”), a történet („narratív tartalom, az események egymáautárpa”) és narráció („a történeti elbeszélésének aktusa, idgabbm az elbeszélő helyzet, amelybe az elbeszélő eljárás is beletartozik”). Lásd Tótrainál vo.

valamiféle, a történetírással vonalkozó általánosabb kép. A történetírás elbeszélésjellegéből adódó sajátosságokra ezért most úgy igyekszünk fényt deríteni, hogy az egyes narratív alapelemeket, át sorra vesszük a vizsgált századforduló-elbeszéléseket.

Legelőbb is időmosolyra válaszolni a kérdésre, amely ezeknek az alapelemeknek a műbenlétét írta fel: „a narratív formák nélkülözhetetlen alaptényezőinek sora: a térben és időben zajló cselekvés és a cselekvő személy”.²⁷ Mindehhez mint az elemzés rétegeit meghatározó erőtűs csatlakoznak a stílizáltság, valamint az implikált szerző²⁸ – amelyet a történetírás szövegeit befogadó rendszerint azonosnak tételeznek fel egyrészt az elbeszélővel (a szöveg szintjén), másrészt az „életrajzi” értelemben valódi szerzővel (a kommunikáció szintjén) –, illetve a felsorolt narratív alaptényezők közötti viszony feltárása.²⁹ A stílizáltság rétegé³⁰ most kivesszem az alapelemek közül, mivel tárgyalása külön dolgozat keretét igényeli. Ugyanígy hanyagolom az idő szintjén való vizsgálódást is, vélvén, hogy a korzasi kapcsán tett megfigyelések legáltalább részben fölítették a történetírás elbeszélései és az idő viszonyait illető kérdéseket. A cselekményszerkezet, az elbeszélő és a szereplők alkotja összefüggéseket pedig együtt (ebből következően bizonyos futólagossággal) fogom tárgyalni az egyes narratívákon belül maradván.

²⁷ Thomka 1986, 12–13.

²⁸ Tátrai 2002, 35.

²⁹ Lásd bővebben Szegedy-Maszák Mihálynál (Szegedy-Maszák 1998, 7–27).

³⁰ „Ennek a stílizáltságnak a szóalakzatokként ismert mondat szerkesztés és szóképeként emlegetett jelentés-tani jelenségek kölcsönhatása képezi a lényegét.” Uo. 10.

Narratív alapelemek a századforduló elbeszéléseiben

Té

Minekutána a szóban forgó négy századforduló-elbeszélés fölötti nagyobb struktúrák, a századnarratívák címei minden esetben magukban viselik a Magyarország szót, az elbeszélések tereként onkéntelenül is Magyarországot jelölnek meg. Am ez is, mint általában az automatikus válaszok, a felszínesség veszélyét hordozza. Mindjárt látni fogjuk: nem alaptalanul.

Ugyanis, ha ismét csak a századforduló-elbeszélésekre összpontosítunk, azt tapasztaljuk, hogy az eseményekre vagy az állapotleírásokra „tapadó” elbeszélői figyelem *afüremdeli* helyzetbe kényszeríti a teret. E figyelem perspektívája ugyanis középontja tárgyainak megfelelően tágul, illetve szűkül, így foglalja magába helyszínt gyanánt olykor Európát vagy az egész glóbuszt, Angliát vagy a Balkánt (Szarajevót természetesen nem kifejezve), a Monarchiát vagy Magyarországot (Horvátországgal vagy snélkül) stb. Ez a dinamikus térhasználat azonban nem teljesen problémamentes. Okozhat némi zavart például akkor, amikor Magyarország századfordulós helyzetét analizálva Budapest városképének leírása után a következőkkel találkozunk:

„A tudományos és a művészeti élet frissen és egyéni módon fogta fel a századvég Európájának majd minden impulzusát. Sokan kutatták, kevesen találták annak okát, miképpen koncentráldhattak tehetségben, teljesítményben ennyire gazdag nemzetek éppen ekkoriban az *Osztrák–Magyar Monarchia területén*.” (Csorba 2000, 234; kiemelés tőlem – B. K.)

Majd a korzasi reprezentatív tudósainak, művészeinek felsorolását olvashatjuk: Freud, Wittgenstein, Lukács György, Marc Chaim Károly, a Polányi fivérek, Franz Mahler, Bartók Béla, Kodály Zoltán, Franz Kafka, Robert Musil, Jaroslav Hašek, Ady, Herczeg Ferenc, Szabolcska Mihály, Beniczur Gyula, Zala György, Salnyel Merte Pál, Paál László, Munkácsy Mihály (Csorba 2000,

234–235). A törtékek egyrészt arra a következtetésre indíthatnak, hogy a történeletről nem idegen eljárás egy bizonyos terepű jelenségeit egy jóval bővebb földrajzi-állami keretbe tartozó állapottal/személyekkel/eseményekkel alátámasztani; másrészt illusztrálhatják azt az érdektelenséget, amely az egyes korszakhoz és e korszakok belüli témakörhöz reprezentatív (vagy háltszik, szimbolikus) egyének társíthatóságának az *előst. feltételeit* övezi. Ki az a tudós vagy művész, aki a századforduló Magyarországnak tudományos vagy művészeti életét reprezentálhatja? Az, aki Magyarországon alkot? Aki magyarnak vallja magát? Aki ekkor alkotja munkásságának később (!) legnagyobbnak minősített darabjait? Akkor is fölvehető a lista az illető, ha csupán az adott korszakon túli, válik majd ismertté a neve? Melyik korabeli kánonhoz kell tartoznia? A korabeli nemzetéhez? Vagy bármely korabeli kánonhoz? Esetleg egy ma érvényes nemzeti (vagy bármely) kánonhoz? Összegezve a problémát: az egyetlen századfordulós elbeszélésben felsorolt alakok tekintetében is nehéz közös nevezőt találni, nem beszélve arról a kérdésről, amely a négy különböző elbeszélésben szereplő (természetesen számos „történeben” egyező) személyiséghez elemi összefűző vonás kibontására keresi a választ. Egy dolog azonban bizonyosnak látszik, és indokolja is, miként kerültek a nevek azonos narratíván belülre: a szóban forgó személyek több-kevesebb ideig, de *együtt* követték voltak.

A tér problémájának egy ettől eltérő aspektusa is van, és ez összefügg a nemzeti történeletről eljárásmodjai által keltett képekkel. „A historicizmus talaján álló nemzeti történetképek fikció voltak olyan esetekben igazán szembevetendő, amikor hiányzik, vagy legalábbis olykor-olykor megszakad az etnikumhoz kötött folytonos állami lét hagyományai.”³¹

Mondhatjuk, az Osztrák–Magyar Monarchia létezésének időszakait nem az a korszak, amely legkevésbé vitatható választ kínál

arra nézve, vajon a magyar etnikum állami keretei mely állam kereteivel azonosak, ám ha a jelenleg elemzett szövegekhez fordulunk eligazításért, a kérdés eldönthető: a századfordulónak nevezett időszakban a magyarok³² egy Osztrák–Magyar Monarchia névvel jelölt államalakulaton belül éltek – és ez az államalakulat (határait, etnikai összetételével, gazdasági és társadalmi helyzetével stb.) mégsem az az államalakulat, amely az elbeszéléseinkbe foglalt történeteknek és állapotleírásoknak egyértelműen, és mindig szünterűl szolgál. Mint már szó esett róla, az elbeszélői horizontok kitérnek és összeszűkülnek a történetvezetés és a leírások kívánalmának megfelelően, és ez az oka annak, amiért a narratíva tere hol a Monarchia állama, hol pedig egy meglehetősen homályos államisággal (gondoljunk például a határookra vagy az egyes etnikumokra fektetett hangsúlyok indokoltására) rendelkező Magyarország.³³ Az elbeszélés terének e jellegzetességét sokkal kereshetjük a nemzeti történeletről ha-

³¹ Szándékosan nem használtam a magyar nemzet kifejezést, ugyanis ellenkező esetben nemigen lennék képesek megkerülni az egy politikai nemzet kérdéskörét, márpedig most nem látok lehetőséget arra, hogy ezt a problémát bármiféle pozitív hozzáállással tárgyaljam.

³² Említeni kell tennem arról is, hogy mindegyik elbeszélés kimenetelén foglalkozik a zsidósággal, mégpedig nagyrészt a társadalmi viszonyok tárgyalása során, különös tekintettel a polgársághoz (a Habsburg-elbeszélés terminológiájában a burzsoáziához) való tartozásuk, illetve annak kialakulásában játszott döntő szerepük jelentőségére. Hogy a zsidó megnevezés mit is takar voltaképpen (etnikumot, vallási közösséget stb.), és ebből a szempontból milyen fokú polemikát folytatnak egymással ezek az elbeszélészek, arra most nem térek ki, mivel megfelelő válaszokkal szolgálom ebben az ügyben terjedelmileg központi helyet foglalna el az én elbeszélésemben, és ez a jelen dolgozatban minden cselekvő törekvésemre megsemmisítő csapást mérne. Narratívabeli funkciójáról azonban elmondhatok annyit a kérdéskörrel kapcsolatban, hogy történetdinamikailag kiválóan ellensúlyozza a dezentri-problematikát.

³¹ Gyáni 2000, 33.

gyománnyos vonásainak a „mi korszakunkban” sem múltó érvényben.

Az etnikumokat azért is értelettem, mert a tárgyalt elbeszélések kivétel nélkül igen csekély figyelmet szentelnek nekik, kivéve persze a magyarokat. Általában két helyen szerepelnek: a társadalmi viszonyok leírásánál lélekszámként és százalékként, illetve a nemzetségi problémáknak (mint a magyar politikai elit képességeit próbára tevő válságjelenségnek) szánt narratívánként eltérő terjedelmű szövegrész szereplőiként. Mi tagadás, ez a tapasztalat eléggé elgondolkodtatott, de egyúttal meg is értette velem, miért negligálhatja kisebbségei történetét akár mely nemzet történetírása. Az az (utópikusnak joggal tartható) ötlet is szöveget ütött a fejembe, hogy egy kevésbé értelmes kizárásmódotokkal élő, Szűcs Jenő-i értelemben a nemzetet pszichán technikailag fogalomként használó államtörténetírás (amely beépül kortárs etnikumai történetét is) még jófajta hatással is lehetne a közép-európai nexusokra. Egy ilyen történetírás létrejöttéhez azonban oly sok feltételnek kellene teljesülnie, hogy ez a javaslat akár most rögtön elfeledhető.

Még egy megjegyzést kell főznom a tér-problematikához. Nem tudom, indokolt-e a nemzeti történetírás nagy hatással munkáló kizárásmóveleteiben vagy általában a történeti elbeszélés szerkesztési elvel között keresni az okot, ám mind a négy századforduló-narratíva (talán legkevésbé a Romsics-féle) Budapestre koncentrált, amikor szimbolikus teret keres a századforduló bizonyos (főként gazdasági-kulturális) nézőpontból megítélt prosperitását demonstrálni.²⁴

²⁴ A millennium kapcsán rajzolt körképnek és benne a Budapest-panorámának legszembélyebő fontosságát a Páloskai-elbeszélés tulajdonít, különösen, ha a terjedelemből indulunk ki. Minösszesen 11 lakonikus sort tölt ki itt a millennium emlékezete, jelezve ezzel a narratívában a gazdasági-kulturális szempontoknak szánt szerepet.

Történet szerkesztés, valamint az elbeszélés és a szereplők szerkesztési jelentősége

„Egy jó történet és egy jól formált érvelés – más-más természetűek. Mindkettő használható mások meggyőzésének az eszközeként. De miről meggyőznek, az alapvetően különböző: az érvelések igazságukról győznek meg, a történetek életsterbségükéről. Az egyik azáltal hitelesül, hogy a formális és empirikus bizonyítás eljárásához folyamodik. A másik nem az igazságot, hanem a »valóságoságot« alapozza meg.”²⁵

Jerome Bruner tanulmánya a fenti különbségeket a gondolkodás két, általa elkülönített formáját, a *paradigmatikus* és a *narratív*at jellemzi. Véleményem szerint a történetírás szövegeiben mindkét „gondolkodástípusra” akad példa, igen gyakran egy elbeszélésen belül. A történetírás bármely narratívájának azonban órási kísértést kell leküzdenie, amennyiben a *történet-szerűség* mágnésének ellen akar állni, és megvallom, én még nem találkoztam olyan historiográfiai munkával, amely maradéktalanul sikere vitte volna e törekvést.²⁶ (Bár ez a tapasztalatom joga. Irható tájékozatlanságom számlájára is.) Ebből következően talán nem eretnkség valami olyasfélét állítani, hogy a történetírás tudományának igazsága a *valóságosság*ban keresendő. Bruner szerint a *paradigmatikus* gondolkodás jellemezte tudós és a *narratív* gondolkodási irodalmi szerző az előfeltevésekkel alkotott viszonyukban is erősen eltérnek. Míg „a tudós előfeltevéseinek felismerhetetleneknek, legalábbis nehezen felismerhetőnek kell lenniük”, mivel ellenkező esetben „gúny céltáblájává lesz, amiért szentfényvesztéssel él ahelyett, hogy hagyná a dolgokat önmagukért beszélni”, addig az irodalmi diskurzusban az előfeltevések „kioldása” teszi lehetővé az olvasó értelmezői munkájának aktivizálását, ugyanis ha ezek nincsenek, a művész

²⁵ Jerome 2001, 27.

²⁶ Összhangban Burke (2000) belátásával.

története ellaposodik, ő pedig megbukik.²⁷ A történezsze alkalmazva ezeket a kategóriákat, elmondható, hogy gyakorlatát a tudósi attitűd vezérli, ám történetének szerkesztése közben mégis eleget kell tennie az irodalmi diskurzus követelményeinek, hiszen nem nélkülözheti a jó történet meggyőző erejét. Lássuk, hogyan is lesznek a századforduló-elbeszéléseinkbe plántált történetek meggyőzőek.

„A rombolás tud ósztömei elszándultak” (A Filmakadémia)

Megjelenésének eszterdejét tekintve első a Hanák Péter írta századforduló. Mielőtt eseményszerkezetébe tekintenénk, el kell választanunk a statikusabb, elemző fejezetek vonulatát az eseménytörténetitől. Ez az elválasztás némiképp azért okoz nehézséget, mert a történetek sűrű egymásutánjának időben előrehaladó vonulatát meg-megszakítják az elemző, az események áradását fékező leíró szövegrészek, ami által az elbeszélés az erős történetiség érzetét kelti, valamint azt a benyomást, hogy itt legalább kétféle történet szerepel, sőt, kétféle elbeszélés is, ha nem több. Az egyik a már emlegetett *híryntéskörténet*, mely az I. világháborúba torkollik mint korszakhatárba. (A világháború korszakolási helyzete véleményem szerint azért különleges, mert a nagy, hagyományos és általános narratív sémák a háborúk esetében elhalványulnak, mivel a háború maga is egy saját narratív sémát követ. Emiatt bonyolult feladat összekötni a háború előtti és utáni korszak-elbeszéléseket a háborús eseménytörténettel, amely önálló természetéből fakadóan elválni látszik az ún. hárországtörténetitől is.) A dekadenciaelbeszélés szabályait követi a politikátörténet és hozzákapcsolódva a liberalizmus eszméjének története, de a dekadencia árnya vetül a társadalom állapotának színpadára is (lásd „rossz közérzet”), és ettől nem függetlenül a művészetek történetére is (vagy inkább tematikájára – mellőzve

²⁷ Bruner 2001, 43.

a vitát az egyes művészeti ágak önelbeszéléseivel).²⁸ A hanyatlás elbeszélése mellett azonban ott húzódik a vele konkurens sikertörténet is, mégpedig a gazdaságé, mely szinte töretlenül ível a magasba, és melynek közpönyegéből előbújik egy egész társadalmi réteg: a „munkásosztály” (Hanák 1993, 12).

„A békekor utolsó negyedszázada a páratlan prosperitás ciklusa volt. Az 1880-as évek közepén bontakozott ki, első csúcspontját a millenium idején érte el, a századforduló néhány évében ugyan kissé lehangyolott, de 1906-tól a háború előtti évig ismét magásra ívelt.” (Uo. 33.)

Kérdés marad azonban, hogy milyen összefüggő elbeszélés formálódik ki e két ellenkező irányba tartó történetből, hiszen a politikátörténet bizonyos dátumok körül összesűrűsödő eseményei és szereplői szinte teljesen hiányoznak a leíró jellegű másik elbeszéléstől, illetve, ha a századforduló narratívájának ez a két vetülete alig érintkezik egymással, mi okozza a válság végső dominanciáját a korszakot illetően?

Mint egy korábbi idézetből már kiderülhetett, a fentiekben tárgyalt két, markáns elbeszélésvonulat mögött olykor-olykor felbukkan egy mélyebb struktúra hálójá, amely azonos platformra hivatott hozni a siker- és a válságtörténetet. Ez pedig a kapitalizmus magyar (vagy monarchiabeli) változatának sajátos mivolta: „a kapitalizmus két különböző korszakában, a korai modern-

²⁸ „Az utóbbi két évtized irodalomtörténeti elemzése szerint pedig e korszak egyetlen átlátható jellemzője a sokféleség, a stílusok pluralitása vagy interakciója, de – szűkebb értelemben – a szecesszió is csak ezekkel a fogalmakkal írható le, sőt már Bech is «művészeti stílusokról» beszél, ami persze »maga is stílus».” (Kulcsár-Szabó 1996, 135.) Vagy: „A historizmus egyúttal az első világháborúig együtt élt az újabb törekvésekkel, melyek soha nem válhattak kliséválgóvá; másrészt a neoromán, seagó, neoreneszánsz, neobarokk, illetve eklektikus építészet összenőtt az új törekvések stílusjegyeivel, ami által sajátos, századfordulós stílusváltozatok jöttek létre.” Gerle 1998, 249–273, 249.

zációval kibontakozott és a későbbi fejlett monopolisztikus szakaszban fellépett strukturális ellentmondások egymásra torló-dása", megtoldva azzal, hogy a „dualizmus politikai rendszere kezdettől nehézkes konstrukció volt.” (Uo. 13–14.)

Mivel ez a szerkezet determinatív erővel bír a korszak minden felszínesebb, kiszolgáltatottabb, törékenyebb aspektusára nézve, éiszaharmóniájának áldozatul esik a látszólag szinte gáttalanul fölfelé törő gazdaság sikere is, nem beszélve a kollektív élet eleve kétségesebb végkimenetű történeteiről. Ahhoz azonban, hogy e mélystruktúra „jó történeté” váljon, az olvasónak meg kell győződnie valóságosságáról. Ezen a ponton (a meggyőződés kérdésében) viszont azt tapasztaljuk, hogy a cselekmény alapmotivációja, a megváltoztathatatlan irányba tartó „kapitalizmus-elbeszélés”, valamint következményei eredetbéli kölcsönviszonyban vannak egymással: a válságjelenségek a tőkés rendszer torzulásaiból adódnak, miközben a tőkés rendszer torzulásaira ugyanezek a válságjelenségek szolgálnak bizonyítékkul. Nincs ugyanis egy olyan mércénk, egy „ideálkapitalizmus”, melyhez képest látható volna a helyi kapitalizmus deformációja – ennek az „ideálkapitalizmusnak” a létét az olvasónak kell feltételeznie, hogy a történet „jó történeté” váljék, és az ok-okozati viszonyok ne sérüljenek.

Talán nem vetem el túlságosan a súlykot, ha azt állítom, hogy ezen a hipotetikus mélyszerkezeten kívül más nem fűzi össze a történetelvű és a deskriptív jellegű elbeszéléseket a Hanák-narratívában, hiszen ezeknek mások a szereplőik, más a terük (gondolván itt arra, hogy a politikatörténet földrajzilag nagyrészt a parlamentre és a kormányépületekre, údinként: a Burgra koncentrált). Sőt, más az időszervezetük is, hiszen míg a politika eseményei olykor összerögződnek, és emlílt (sok esemény/rövid

idő) felgyorsítják az elbeszélést,³⁶ a gazdaság, a társadalom, a kultúra elbeszélése statikus, kevésbé kötődik évszámokhoz, napokhoz. A korszak elbeszélését alkotó három nagy fejezet eseményszerkezeti csúcspontja (a legdrámaibb, legfelfokozottabb) az „1905–1906. évi kormányzati válság”, amely maga is válság a válságban, és narratív szakaszolása a drámákhoz hasonló: „A kormányzati válság kibontakozása; A darabont-kormány; A válság megoldása”. (Uo. 61–66.)

A „meggyőzött, meggyőződési krónika” (a Pölöskei-narratíva)

A Pölöskei Ferenc által megszerkesztett elbeszélés olvasáán támadt első benyomásom az volt, hogy ez a szöveg kétséget kizáróan kimeríti a politikatörténetnek nevezett narratívva minden kritériumát. Annál is könnyebben összpontosíthat pusztán a politikumi elbeszéléstől megkövetelt funkció betöltésére, mivel a kötet, melyben helyet kapott, tartalmaz olyan tematikus (gazdaság-, illetve társadalomtörténeti) fejezeteket, amelyek nemcsak az 1890 és 1916 közé ékelődött időszakasz történéseit érintik, hanem az adott műben három politikatörténeti korszakelbeszélés tartalmára terjednek ki.³⁷ Így témáikkal kivonulnak a századforduló elbeszéléseinek keretei közül is. Ezáltal mindkét típusú narratívva megmenekül az egymás metszése okozta töredezettségtől, külön-külön lehetővé téve a Hanák féle elbeszéléstől magasabb fokú koherencia megteremtését mindegyik elbeszélés számára.

Ha némi figyelmet szentelünk a Pölöskei-narratíva szakaszolásának (jelenezésének), egy, a politikai helyzetre vonatkozó

³⁶ „Az időt ez érkező ismeretek alapján észleljük; rövideget érzünk, ha az ismeretek gyorsan, hosszúságot, ha lassan követik egymást. Ez képezi alapját az elbeszélés ütemének.” (Szegedy-Maszák, 1998, 13.)

³⁷ Meg kell mondanom, én a politikatörténeti és a tematikus fejezetek elrendezésében nem látok más vezénnyel, csupán az „ébből is egy kicsit, abból is egy kicsit” logikáját. Ha ez egyáltalán logika.

expozíciótól eltekintve – amely expozíció véletlenül sem kelti egy folyamat következményének látszatát, szinkrón természetű ezért majdhogynem abszolút: pusztán lívingszóró, melyből Magyarország és a Monarchia eresztékének rettegése-roppogása hallik – leginkább az egyes miniszterelnökök ténykedéséhez és hivatali idejével igazodó felvonások követik egymást. Időnként megbomlik ez a szerkezet azzal, hogy az elbeszélőt fókusz a parlamentből „átugrik” a gyárakba és a szántóföldekre, feltérképezni az agrár- és munkásmozgalmakat, -szervezeteket (jobbára pártokat). Az elbeszélés súlypontjainak efféle elhelyezéséből következik a politikai elit aktív tagjainak, különösen a miniszterelnököknek juttatott különleges szerep, amely nem meglepő sajátossága egy politikai eseményekből szőtt történetnek. Amennyiben a jellemteket strukturáló átfogó narratív szerkesztés alapelveit kívánjuk feltárni, úgy abból kell kiindulnunk, hogy az expozíció eleve egy *válsághelyzet*re tételez fel, és, amint az az „események logikája” szerint következni szokott, ez a válság megoldásra áhítozik.

A helyzet megoldásában azonban (minekutána a problémák politikai természetűek) kulcspozícióra tesznek szert a politikusok, köztük is legfőképpen a kormányfők, valamint az uralkodó, vagyis Ferenc József. Ebből a nem hízottan bonyolult szerkezetből (*válsághelyzet – megoldáskísérlések – „megoldás”: háttér*) adódik, hogy a főszereplők minősítésére alapvetően válságmegoldó-képességük van hatással. Ezen a ponton azonban érdekes jelenségre lehetünk figyelmesek: az elbeszélés igyekszik fenntartani annak a látszatát, hogy a politikusok *jellemükből* fakadóan képtelenek megoldást találni, holott, ha összehasonlítjuk a markáns személyleírásokat, egy-két kivétellel a bukásra való *prezesszió*it olvashatjuk ki jellemjegyeikből. Márpedig e megfigyelés azt sejteti, hogy elbeszélésünkben e politikusok nem azért buktak meg, mert emberileg szürkék vagy ellenszenvesek és politikailag tehetségtelenek voltak, hanem pontosan azért voltak emberileg szürkék vagy ellenszenvesek és politikailag

tehetségtelenek, mert megbuktak, azaz a válságot nem oldották meg. Kivételek, akiknek az elbeszélő juttat néhány pozitív jellemvonást is, azért akadnak (*Wekerle, Széll, Tisza István*), de az ő portréikban is rejlik nem kevés közös részlegesen, látszólagosan vagy időlegesen képesek voltak a feszültség enyhítésére. Összegezve az a véleményem, hogy a Pölöskei-elbeszélésben az adott korok politikai szereplői (legalábbis egyéniségeiket illetően) áldozatul estek a következetesen alkalmazott válságnarratíva-szerkezet „erős” történelemolvasatának.

A történet szerkezet kisebb szakaszaira – ebben az elbeszélésben – a fentiekben leírt nagy struktúrának való alávetettségben túl jellemző még egy vonás, az egyszerű dialektikáé, amely a *harc* asszociációs körébe tartozó szóképekben nyilvánul meg:

- a) „Éppen a századfordulón robbant ki a *vészályok* a kormányok és az ellenzékben levő politikai pártok, irányzatok között” (Pölöskei 1997, 408.);
 - b) „*elindult a keltő díjára* a Szerbia vezetett nagy délszláv állam megteremtésének gondolata” (uo. 418.);
 - c) „nagy parlamenti *csatákat* kiváltó egyházpolitikai reformok” (uo. 422.);
 - d) „a parlament-politikai életben a *szókedvelők harca dalt*” (uo. 425.);
 - e) Bánffy Dezso „alig-alig érzékelté az ellene irányuló áramlat erejét, szembeszállt vele, és a *naga győzelmeiben reménykedett*” (uo. 427.);
 - f) a „*viták felhőbenmaradtak az ismert belpolitikai *vészályok*at*” (uo. 430.);
 - g) „Tisza [...] világosan láthatta *titkon*nak megosztottságát” (uo. 433.);
 - h) Tisza „és a *harcias erőnyek csillagmetszt* kereső ellenzék látványos összeütközés-sorozata” (uo. 433. (Kiemelések tölem – B. K.))
- Ezek után sejthető, hol találhatóak azok az elbeszélésbeli események, melyekről az elbeszélő panorámaszerűen és drámai

eszközök igénybevételével közvetít, a részletekre aprólékosan kitérve – természetesen a *Tízta István* első miniszterelnöksége alatti törekvésekre (különös tekintettel 1904. december 13-ára) és – ennek végén – a koalíció választási győzelmére kell gondolnunk, amikor is:

„Tízta megírta a választás eredménye, lépései elbizonytalanodtak, ismert határozottsága idővázó töprengéssé szelídült” (Uo. 434.); valamint hasonló hőfokú az agrárszociáléta mozgalmakról főtt beszámoló is, melyek során „1894. április 23-án azután a hődnézővási helyi szegényparasztiok többszörös tümegét” [...] „szétosztásra csak a katonaság bírta.”⁴¹ (Uo. 441.)

A „Hittérlelmi Magyarország felbomlása [...] egy organikus folyamati eredménye volt” (a Romlás-narratíváé)

Annak az elemzésnek az irányelveiben, melyek a Romlás Ignác által írt századfordulós elbeszélés szerkezetén szándékosan elvégeznél, hasznos kalauzt jelentenek Szegedy-Maszák Mihálynak a teljes Romlás-kötetéről tett megállapításai.⁴² Többek között arra is választ adnak, milyen lehetőséget nyújthat egy történelmi elbeszélés felépítésének szemügyre vétele: „Önértelmezéstől tartózkodó történetíró esetében az anyag tagolásából lehet következtetni a jórészt hallgatólagos előföltételekre.”⁴³ Mint már arról a korszakolást tematizáló fejezetben szó esett, bizonyos szempontból *konfliktusos* érvényű maradt ebben a narratívában az a bejelentés, hogy „háttérbe szorult a narráció, a politika-szemponthi eseménytörténet” (Romlás 2001, 9.) A te-

⁴¹ Egyébként a tárgy leírásában bizonyos mozzanatok intertextuális allúziókat is keltethetnek: „A közös célok jegyében ugyanis együtt harcoltak a magyar, román, szláv agrárszegények.” Talán csak véletlenül csengenek össze ezekkel Ady „Hiszen magyar, oláh, szláv bánat / mindigre egy bánat marad” – sorai.

⁴² Szegedy-Maszák 2000, 101–109.

⁴³ Uo. 105.

matikus rendet követő szövegszerkesztés ugyanis narratológiai értelemben éppen úgy *narráció*, mint az eseménytörténelmi elbeszélés.⁴⁴ Másrészt a „nemzeti” történelem tárgyalásának ilyen jellegű, a kortárs magyar historiográfia összefoglaló műveit tekintve valóban újszerű programja, ahogy láttuk, a narratíva korszakhatárokat kijelölő nagyszerkezetében is sérül, hiszen ez nem a tematikus fejezetekben taglalt folyamatok saját (egymástól egyébként jócskán eltérő) belső szakaszolásának rendeltetik alá, hanem a hagyományos eseménytörténelmi csomópontoknak.

Ha csupán azt a fejezetet („A boldog békeidők” című első) tekintjük, amely a bennünket jelenleg érdeklő századfordulót foglalja magába, azt tapasztalhatjuk, hogy e fejezetben valóban kevés szerephez jut a politikatörténet. Ennek az oka azonban abban keresendő, hogy ez a fejezet egy bejelentett, szelektívebb perspektíva alapján nyerte el belső formáját:

„A könyv, amelyet az olvasó a kezében tart, a 20. századi Magyarországról szól. [...] A 19. századi előzményekkel csak annyiban foglalkozik, amennyiben századunk történéseinek a megértéséhez ez elengedhetetlen.” (Uo. 9.)

A megértés feltételeinek meghatározásában az elbeszélőnek természetesen kiemelt jelentősége van, az e feltételeket hordozó történelmi „tárgyakat” az elbeszélő történelemolvasata jelöli ki. Ez az olvasat az 1867 és 1914 dátumokkal közrefogott idő nyújtotta lehetséges történetek közül (legalábbis az eddig megvizsgált századforduló-elbeszélésekhez mérten) legfőképpen a politika-

⁴⁴ Lásd Tótrai 2002, 27: „a megjelenítés a szövegtörzset (jelenetező) ábrázolás, az elmondás viszont a narratori összegzés dominanciájával hozható összefüggésbe [...] (Az elbeszélő közlés mód e két prototípusos lehetőségének megkülönböztetését az is indokolja, hogy e két narrációs eljárás a nem narratív, vagyis a történet közvetítését megszakító eljárások alkalmazásának különböző lehetőségeit teremti meg: kissé leegyszerűsítve a problémát azt mondhatjuk, hogy a megjelenítés általában inkább leírásokkal, az elmondás pedig inkább kommentárokkal egészül ki.)”

lörténétél alakította át, előteljesen megszerkesztett „maradékát” pedig abba az alfejezetbe utasította, amely előzményként a következő korszak krachjainak organikus voltát hivatott alátámasztani.

A hanyatlástörténet hatása alatt itt a gazdaság eddig jobbára sikertörténetként előadott vetülete is elenyészik, habár a gazdaságot tárgyaló fejezet még e mondatnál veszi kezdetét: „A kiegyezést követő fél évszázad egyike a magyar gazdaság sikertörténeteknek.” (Uo. 25.) A szövegrészt, amely végül mégis leszámol a felfelé ívelés narratívájával, azért is érdemes idézni, mert az elbeszélő bizonyos értelemben előlép a neutralitásnak szánt narráció kulisszái mögül:

„Az a gyakran hallható és olvasható állítás tehát, mely szerint a Habsburg Birodalmon belüli dualista Magyarország a legjobb úton haladt az európai állaghoz való felzárkózás útján, s az adott kereteken belül erre lelt is volna esélye, nem egyéb, mint *önecsáló mítosz* vagy legjobb esetben is jóindulatú tévedés, amely megelégedezik arról, hogy az 1867 utáni, valóban gyors fejlődést szíktájszerűen lassúbb növekedési pályáknak kellett követni, s arról is, hogy ugyanezen idő alatt az élboly és a középmezőny is haladt. A Monarchia a meglévő adottságok – földrajzi helyzet, nyersanyag-ellátottság stb. – keretei között biztosított viszonylag optimális feltételeket a fejlődés számára. Magukon ezeken az adottságokon azonban természetesen nem változtathatott.” (Uo. 41. Kiemelés tőlem – B. K.)

A Romsics-narratívában ritkán szólal meg az elbeszélő efféle hangon, kiaknázva a kommentár műfaja adta lehetőségeket,⁴⁵ hiszen a (jelen elemzésben is használt) harmadik kiadás előszavában olvasható a célkitűzés: „az értékelő-ítélkező jellegét nem

⁴⁵ „A kommentárban a narrátor hangja [...] közvetlenebbül hallható.” Ennek „a narrátor szövege a leírásnál bonyolultabb megállapításait továbbítja.” Pozsival 1993, 146

túlhangsúlyozni a leíró-értelmező attitűd rovására.” (Uo. 7.) Az *önecsáló mítosz* – kitéltt pedig azért emeltem ki, mert az adott elbeszélés egy másik jellegzetességére vet fényt, mégpedig arra, hogy az elbeszélőnek a „magukért beszélő tények”⁴⁶ mögüli előtűnése gyakran áll kapcsolatban a „nemzeti öncsaláshoz” vezető történetek etikai motiváltságú lerombolásával. Például olvassuk e a magyar impériumot vizsgálók írásait véleményező sorokat, akik „tragikusan félrevezető jövőképeket fabrikáltak”: „Ezek a délibábos illúziók gyorsan terjedtek, nagy népszerűsége tettek szert, s százezrek tisztánlátását homályosították el.” (Uo. 86.)⁴⁷ Hasonló jellegű a *Jóitait* értékelő megállapítás, melyet már korábban idéztünk.

A Romsics-narratívát talán az eddig tárgyaltaknál kifejezettenbben irányítja az *opozicionális befűződés*, a *dichotóm látásmódot*

⁴⁶ Seymour Chaitman a *rejtett elbeszélő*ről: „A rejtett narrációban [...] egy, az eseményekről szóló hangot hallunk, ám a beszélő leplezett marad. Ezen elbeszéléstípusban a narrátor a függő beszédet is igénybe veheti hőse megnyilatkozásának, gondolatának a visszaadásához. Ugyanakkor e változat közvetítő, interpretáló személyt is feltételez” (Pozsival 1993, 142). Ezt a megállapítást akkor is érdemes figyelembe venni, amikor a történetírók a korabeli sajtót vagy magukat a történet szereplőit, mű több, a kortárs (vagy műveikben feltételezeten az adott korszaknak emléket állító) művészeket idézik mondandójuk tényszerű igazodása érdekében. Az ilyesajta célokat szolgáló idézés legbiztonságosabb, de a konstruált történeteszerkezetnek ugyanúgy alávetett példája a korabeli fotók mellekelése, hisz a fényképes dokumentációból is válogatni kell, de az egyéb, nem narratív jellegű mellékletek és beékelések (például táblázat, térkép) is hierarchikusan nyerik el funkcióikat.

⁴⁷ Éppen az ilyesajta „már-már indulatos kiszólások” kapcsán jegyz meg Szegedy-Maszák: „Az olvasónak az lehet a sejtése, mintha Romsics Ignác hallgatólagosan feltételezné, hogy az általa használt nyelv állású. Semleges, értéksztas beszédmód nem létezik. Legfőképp arról lehet szó, hogy a szerző nem mindig számol szavainak esetleges hatással.” Szegedy-Maszák 2000, 104.

előtérbe helyező eszlekményszöveg. A „nagy történet” előrehaladását biztosító elvként meghatározónak mondhatjuk az egyes történetelemeknek – mint egy-egy ellenlétpámak – a kitüntetését és a közöttük lévő feszültség feloldódását, amely szükségszerű következmény gyanánt gombolyítja tovább a fabula fonálát. A történetalakításban az antifetikus küzdelem nem pusztán a szavak színjét szervező figuratív vonásként van jelen, mint például a Pölöskei-narratívában, hanem az átfogóbb struktúrák rétegében is, ahogyan ezt összefoglalóan olvashatjuk:

„A »boldog békeidők« irodalmi és művészeti irányzatait ugyanaz a kettősség vagy átmenetiség jellemezte, mint a gazdaságot, társadalmat és politikai életet.” (Uo. 88.)

Ez a bevezető mondat a hatodik, *Külföldön és imitálás* címet viselő fejezet élén áll, hangsúlyozva az előző fejezetek tartalmának lényegét, és így némileg átírva a gazdaság elbeszéléstnek addigi értelmezéshetőségeit, ugyanis ott (a fejezeten belül) nincs különösebben hangsúlyozva a kettős jelleg. A politikai életet vizsgáló fejezet rész már említett okokból erőteljesebb szelektációnak van kitéve. A társadalom állapotának ellentéteken keresztül megéjtett tárgyalását nagyban elősegíti a sokitéleség jellemezte „emberhalmaz” csoportosítására az az eleve két elköltöríté szerkezetet feltehető elmélet, mely egy másik elbeszélésből származik. (Erdei Ferenc: kettős társadalmi struktúra néven emlegetett elképzeléséről van szó.) Ezt a markáns társadalmi dichotómiát azonban némileg érvényteleníti az az egyes rétegeken belüli pluralitás, melyet a Romsics-narratíva is részletesen esztel. Az oppozíciós tárgyalásmód viszont megglátásom szerint a felsocolt területek mindégykénél látványosabban a *külföldön és a művészet* területének leírásában alkalmazva feszegető a kettősség alkotó kereteket, ezzel téve kétségessé a lehetőséget a művészetek és az egyéb területek közötti összefüggéseknek a szóban forgó oppozícionális szerkezetben való, tehát együttes feltárására.

A századfordulónak nevezett történeli korszak alkotásait ugyanis nemcsak tematikus nézőpontból, de stílusukat, műfaja-

ikat, mi több, szerzőik származásait tekintve sem lehetséges mindössze két csoportba sorolni – hát még ha az összes főnti szempontot egyszerre vesszük figyelembe. (Ezt támasztják alá a művészeti ágak történeteinek diszciplinárisan saját elbeszélései, melyeket a dekadenciával kapcsolatban már szóba hoztunk.) Hogy a kettősség szemléletmódja és vele már az egyes művészetek közös nevezőre hozását célzó törekvés is milyen leegyszerősítő és az érintett tárgyat lefokozó következtetésekre adhat alkalmat a művészeti ágak leírásában, arra tme néhány példa. „A századvég és a századelő magyar irodalmának e két nagy áramlata 1902-1904-ben, mintegy barométereként a polgári élet közelgő felbolydulásának, frontálisan is összehittközött. [...] A magyar irodalomnak ez a kettőhasadása, amely egyébként csak tökésképe volt a gazdaság és a társadalom dualizmusának...” (Uo. 92.)

Az emblemikus szerzők jellemzése automatikusan a származásukra alapuló társadalmi besovolásukkal kezdődik: Ady „régli erdélyi kalvinista kismemesek büszke, de elszegényedett utóda” (uo. 92.); Móricz „gazdálkodó apától s egy protestáns lelkész leányától született” (uo. 94.). Hogy mely irodalomtörténeti kánon értékszemponjai alapján emelkednek ki egyes szerzők az analitikus elbeszélés jobbára személytelen teréből, arról konkrétan nem szerzünk tudomást, viszont Jászai Oszkár lelkesedése Ady iránt („Ez a mi költőnk, fiúk!” – uo. 93.) némiképp sejteti a kiválasztás mércéjét. A művészek alkotói jelentőségének okait nem egyértíti túlzottan ez a csak sejtethető elvekből született kánon:

„Egy új Petőfi robbant be a magyar irodalmi és politikai életbe, egy 20. századi Petőfi, aki legalább annyira forradalmár volt, mint 19. századi elődje, ám aki ahhoz hasonlóan írt, mint Baude-laure és Verlaine.” (Uo. 92-93.) A Bartók és Kodály első gyűjtésének anyagából készült kiadvány „1906-ban jelent meg, ugyanabban az évben, mint Ady *Lij terebéje*. A válogatás jelentősége

ugyancsak Ady kötetéhez fogható." (Uo. 95-96.) „Bartók és Kodály fellépése nem csak időben esett egybe Adyéval. Jelentőségük és hatásuk is hasonló volt az övéhez." (Uo. 96.) „Hubay Jenő [...], a zenei élet Herczeg Ferencé" (uo. 94).

Az ilyesféle minősítések nemigen vesznek tudomást a művészetek összehasonlíthatóságának problémájáról.

Talán nem alaptalan a következőzés, amely a költőiség szerkesztőelvét és ennek különösen társadalmi vetületét *elitárisztó* funkciót társít a korozak művészetének tárgyalásához a Romsics-elbeszélésben. A műalkotások effajta funkcionális alkalmazása azonban korántsem probléma mentes. „Az is tanulságos, ahogyan műalkotásokat használ [tudnillik Romsics - S. K.] történeti összefüggések szemléltetésére, ám az ilyen megközelítés veszélyei is járhat. Először is nem szabad felednünk, hogy a műalkotás nemcsak, sőt elsősorban nem történeti dokumentum. Ha annak tekintjük, nem a művészileg - s egyúttal művészet-történetileg legsúlyosabb alkotásokat helyezzük előtérbe.”⁴⁸ A társadalom és a művészetek narratívájának összeilleszthetőségéről pedig ennél mindenképpen elmondható: „A haladás közhudottan másként értelmezhető a társadalom s a művészetek történetében.”⁴⁹

„A feladat azonban [...] politikailag és morálisan igazi firtól vaskariká volt” (a Csorba-narratíván)

Kérdéses, hogy három, majdhogynem egy időben megjelent század-összefoglaló ugyanazon évtizedeket tagláló elbeszéléseit megvizsgálva maradj-e még olyan sajátossága egy negyedik elbeszélésnek, mely valamelyikbe nem épült be az előzők közül.

Ha a negyedik narratíva felépítésének szerkezeti elveit tekintem, azt mondhatom, hogy leginkább a Hanák-narratíváéra hasonlít, hiszen az eseménytörténeti kerete: „középen” ketté-

⁴⁸ Szegedy-Massák 2000, 137.

⁴⁹ Uo. 108.

metszi három tematikus fejezet, melyek mindegyikének címében olvasható a *millenniumi panoráma* szókapcsolat. (Vizuálisan ezt az elbeszélésformát leginkább egy keresztrel lehetne szemléltetni, egy-egy vonallal jelölve a történetelvű cirkonikus és a különböző folyamatok egy adott: „pillanatban” rögzített fázisainak leírását tömörítő szinkrón vetületet.) Számottevő eltérés azonban a Hanák-elbeszéléshez képest, hogy a századforduló korszaka (mely minden vizsgált esetben tartalmazza az 1890 és 1914 közötti időszakot) itt nem kap önálló fejezetet, hanem a dualizmus narratívájához tartozik. E különbség alapvető háttérként leginkább a más-más századelbeszélések részeként való tárgyalást lehet megjelölni, hiszen a Hanák-századforduló csak mintegy előtörténete az I. világháborúban gyökerező XX. századi történetnek, míg a Csorba-századforduló a II. József halálával indított XIX. század történetének befejező része, melynek utolsó mozzanatára, a sarajevói jelenetre még visszatérünk.

A Csorba-elbeszélés jellegzetességeinek kialakulásában véleményem szerint befolyásoló erővel bír az a tény, hogy ez alkalommal, akár a Romsics-könyv esetében, egyetlen szerző jegyzi a kötetet, és az elbeszélő kézjegyének teljes kitörlése - mint a többszerzőség esetében veszélybe kerülő stílus- és hangnemi egység kívánalmának imperatívusza - nem fenyegetett. Így válik ebben az elbeszélésben a fokalizáció szabadabbá, az elbeszélői figyelem kevésbé korlátozva váll teret, időt, modalitást, rendezheti át a hagyomány által bejáratott hangsúlyokat. Tematikáját tekintve ez az elbeszélés sem sokrétűbb a más tárgyaltaknál, de remekül kiépíti és fenntartja a történetegységét azáltal, hogy az egyes események, eseményláncolatok forrásaként leggyakrabban nem elégszik meg egy közhelyszerű konfliktusra utalással, hanem ezen túlmutató magyarázattal szolgál, nem ritkán eltávolodva a szentviten-személytelen diskurzustól az elbeszélő alakját nyilvánvalóbbá tévő műfajok, a kommentár és a magyarázat választásával. Az elbeszélő nem riad vissza attól sem, hogy explicité

legye az elbeszélés jelen ideje és az elbeszélő múlt kora közötti *distanciáé* (nem mintha ez az aspektus teljességgel hiányozna a többi narratívából). Mindazonáltal ez az elbeszélés sem tűri meg a századforduló mint hanyatlástörténet felfogásának a hagyományát az okok sokféleségének és az őket összehűző kapcsolatok hanyatltságának hangsúlyozásával (uo. 219–220), a politikai világot csupán ezekkel összefüggő felszíni jelenségeként aposztrofálva. A „duallizmuskori gazdaság: sikertörténet vagy dekadencia” gordiuszi csomóját egyetlen mondattal vágja át:

„A fejlődési mutatók óvatlos összevetéséből egyfelől kiderül, hogy korszakunkban az Osztrák–Magyar Monarchia bruttó nemzeti terméke lassan az európai átlag alá süllyedt, miközben a gazdasági növekedés üteme – leginkább a relatíve alacsonyabbról induló Magyarországon – folyamatosan növekedett.” (Uo. 231.)

Sajátos viszont a történet vége. Ami a talán meglepő mozzanathoz vezet, az az utolsó mozdulat elmaradása, mely meglehetősen szokatlan effektus, és amellyel kiélezi a korszakhatárokat. Gavriło Princip életének és működésének ez az egyetlen közlendő pillanata egyébként – a Romska-narratívát kivéve – mindhárom történetben egészen részletes nagytításban, drámai hangsúlyozásban (mondhatni „akciófilm-minőségben”) kivétel nélkül szerepel. Talán megbocsátható, ha a szemléletesebb összehasonlítás céljából egymás mellé téve egyenesen idézzük most e három változatot, hogy a történetek különbségét és a drámai felfokozást illusztráljuk, valamint e korszakalkotóvá emelt eseményt saját elbeszélésünk zárlatává is avassuk:

„Gavriło Princip és társai egy jó előre tudtak már Ferenc Ferdinánd boszniai újáról. Belgrádból bombákkal és revolverekkel felszerelve hárommal érkeztek Szarajevóba. A trónörökös pár programját a helyi lapok részletesen ismertették. A merénylet tervét ennek megfelelően véglegesítették. A díszvendégeket és kíséretüket szállító kocsi sor útvonalának szélén kettesével helyezkedtek el. A hintók 10 óra után tüntek fel az Appelquist-ú. Nedeljko

Čabrinović dobta a bombát, de az a kocsi tetejéről az úttestre pattanva robbant. Ferenc Ferdinánd és felesége sértetlen maradt. A merénylet elfoglák. A kocsi sor mintegy fél óra múlva folytatta útját. 10 óra 50 perckor egy keskeny utcához érve Princip kétszer lőtt. Mindkét lövés halálos volt. Őt is elfoglák. A kihallgatások nyomán azonnal kötött a szálak Belgrádba vezetnek.” (Póloskei/20. 77.)

„Gavriło Princip és társai egy jó előre tudtak már Ferenc Ferdinánd boszniai újáról. Belgrádból bombákkal és revolverekkel felszerelve érkeztek Szarajevóba. [...] A hintók 10 óra után tüntek fel a várost észelő folyócska rakparján. Nedeljko Čabrinović dobta a bombát, de az a kocsi tetejéről az úttestre pattanva robbant... (Uo. 455. Csak az általam kiemelt különbségeket demonstráló vonásokat idéztem.)

„A június 28-ai, sikeres és látványos katonai szemle után a tartományi fővárosba visszatérő főhercegi pár a protokoll szerint a Miljacka partján sorakozó tömeg színlapja között hajtatott; a városháza felé, hogy fogadja a »nép« lödolatát. A kíváncsiskodók között azonban már ott lapultak az Ifjú Bosznia mozgalom Belgrádban kiképzett, mindenre elszánt terroristái. Az Alma-parton Nedeljko Čabrinović készült a zsebében rejtgetett kézlgránat kibiztosítására, míg pár sarokkal odébb Gavriło Princip markolta meg revolverét...” (Csorba 2000, 249.)

Összegzőképpen talán levonhatjuk a fentiekből azt a következtetést, hogy a történész nem nélkülözheti egyrészt sem a történetet (habár az analitikusnak nevezett irányzat törekvéssel kelthetnek ellenkező benyomást), sem pedig e történet jól formáltóságának igényét, hiszen a múlt reprezentációja sikertelen az események történetbe illesztése nélkül, de legalábbis kétséges a megérthetősége. A reprezentáció felépítése során pedig rákényszerülünk arra, hogy az elbeszélések eszköztárával operáljunk: szereplőket emeljük ki és fokozzuk le, tereket választunk színlapjaink, manipuláljuk az időt, gyorsítunk, lassítunk,

tördeljük – mindezt úgy, hogy lehetőleg minimalizáljuk az olvasó értelmezési lehetőségeit. Egysszóval: a történész Janus-arcú egyfelől nézve az irodalmi szerzőre, másfelől tekintve azonban a tudósra. E két szerepkör küzdelme olykor erősen megingathatja a történet koherenciáját és jólformáltságát, miáltal a meggyőzést (a történész bevallott vagy elhallgatott célját) fenyegeti veszély – emiatt lehet mindenképp szükség arra, hogy megfontolás tárgyává tegyük a történetírás elbeszélés-jellegének feltételeit.

Irodalom

- Bruner, Jerome: A gondolkodás két formája. In László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5*. Budapest, 2001. Kijárat Kiadó. 27–57.
- Burke, Peter: Az eseménytörténet és az elbeszélés fölélesztése. In *Narratívák 4*. Szerk. Thomka Beáta, Budapest, 2000. Kijárat Kiadó. 37–52.
- Csorba László: *A újközéleti szöveg története*. Magyar századok. Budapest, 2000. Pannonica Kiadó.
- Foucault, Michel: *A tudás archeológiája*. Ford. Perczel István. Budapest, 2001. Atlantisz Kiadó.
- Gergely András (szerk.): *19. századi magyar történelem 1790–1918*. Budapest, 1998. Korona Kiadó.
- Gerle János: Századfordulós stílusirányzatok. In Sisa József – Wiebenson Dora (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Budapest, 1998. Vince Kiadó.
- Gilman, Richard: *A dekadencia, avagy egy jelző különös élete*. Budapest, 1990. Európa Könyvkiadó.
- Gyulai Gábor: Fin de siècle – történetírás. In uő: *Emlékezés, emlékezés és a történelem elbeszélése*. Budapest, 2000. Napvilág Kiadó.
- Hanak Péter: Miért fin de siècle? *Café Babel*, 1993. 4. sz.

- Jauss, Hans Robert: Az irodalomtörténet mint az irodalomtudomány provokációja. In uő: *Recepcióelmélet – esztétikai impresszionizmus – irodalmi hermeneutika*. Budapest, 1999. Osiris Kiadó. 36–85.
- Kulcsár-Szabó Zoltán: A „korszak” retorikája, a korszak- és századforduló mint értelmezési stratégia. *Literárium*, 1996. 2. sz. 127–143.
- Löwith, Karl: *Világtörténelem és történetírás*. Budapest, 1997. Atlantisz Kiadó.
- Pölskei Zoltán: *20. századi magyar történelem 1900–1994*. Társaság. Gergely András–Izzák Lajos, Budapest, 1997. Korona Kiadó.
- Pozsvai Györgyi: Nézőpont és közlés mód. *Literárium*, 1993. 2. sz. 130–146.
- Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 2001. (1. kiadás: 1999), Osiris Kiadó.
- Sághy Mariann: Az ókor alkonya? *Café Babel*, 1993. 4. sz. 63–75.
- Szegedy-Maszák Mihály: Az elbeszélő szövegek rétegei. In uő: *„A regény, amint írja önmagát”*. Budapest, 1998. Korona-Nova Kiadó.
- Szegedy-Maszák Mihály: Megszakított folytonosság a magyar történelemben. In Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. *Literárium*, 2000. 1. sz.
- Táttai Szilárd: Az 'ÉN' az elbeszélésben. *A perszonális narráció szövegtani megközelítése*. Budapest, 2002.
- Thomka Beáta: *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Újvidék, 1966. Forum.
- Thomka Beáta: *Beszél egy hang*. Budapest, 2001. Kijárat Kiadó.
- White, Hayden: A történelem poétikája. *Acta*, 2001. 1. sz. 134–164.

A borító Kocostői-Kriesch Aladar *Az ember léte* című művének felhasználásával készült.

ISBN 963 9211 75 6

Felelős kiadó a Századvég Kiadó igazgatója

Olvasószerkesztő Némusi Tünde

A borítót tervezte Törner Ádám

Készült a BQ-LA Kft. nyomdájában

Felelős vezető Rózsaudógyi Sándor

E tanulmánykötet fiatal, pályakezdő tudós szerzői a történelemtől gondolkodva határozottan szakítanak a régi vágású, a tudomány XIX. századi eszméjében (és eszményében) fogant szemléletmóddal. Útkeresésük legnagyobb értéke talán éppen az, hogy nem a jól-rosszul elsajátított új, állítólag posztmodern ihletésű, tudományos paradigma pusztá deklarálására, hanem helyette sokkal inkább arra törekednek, hogy konkrét témákat elemezve bizonyítsák az újmódi intellektuális érzékenység és műveltség feltételezhető (és általuk be is bizonyított) tudományos hasznát. Ez teszi különösen érdekessé és megnyerővé a Szent Ignác Szakkollégium diákjai által alkotott tudományos műhely újabb jelentkezését.

GYÁNI GÁBOR

1990. - F1

ISBN 963031170-6

9 789630 311707